

**UFICHE KAMA MKAKATI WA UPOLE KATIKA
MATUMIZI YA LUGHA: MFANO WA MAWAIDHA YA BI.
MSAFWARI NA ULUMBI WA BW. MANGULIECHI**

EUNICE NAFULA NEYOLE

**Tasnifu hii imetolewa ili kutosheleza baadhi ya mahitaji ya Shahada ya Uzamifu
katika Taaluma za Kiswahili katika Chuo Kikuu cha Sayansi na Teknolojia cha
Masinde Muliro**

NOVEMBA, 2023

UNGAMO

Tasnifu hii ni kazi yangu asilia. Kazi hii haijatolewa kwa mahitaji ya kutahiniwa au kwa shahada katika Chuo Kikuu kingine.

Saini

Tarehe

Eunice Nafula Neyole

EDK/H/01-55359/2017

IDHINI YA WASIMAMIZI

Tukiwa wasimamizi walioteuliwa na Chuo Kikuu, tunathibitisha kwamba tumeisoma tasnifu hii. Kwa hivyo, tumeidhinisha kutolewa kwa tasnifu hii kwa ajili ya kutahiniwa, tukiwa wasimamizi walioteuliwa na Chuo Kikuu cha Sayansi na Teknolojia cha Masinde Muliro.

Dkt. Fridah Miruka

Saini..... Tarehe.....

Idara ya Elimu ya Lugha na Fasihi

Chuo Kikuu cha Sayansi na Teknolojia cha Masinde Muliro

Dkt. Deborah N. Amukowa

Saini..... Tarehe.....

Idara ya Kiswahili na Lugha za Kiafrika

Chuo Kikuu Cha Maseno

HATIMILIKI

Tasnifu hii ni wenzu wa hatimiliki zinazolindwa na Mkataba wa Berne, sharia ya hatimiliki ya 1999 na sharia nyingine za kimataifa na za kitaifa kuhusu mali ya kielimu. Haiwezi kutoleshwa tena kwa njia yoyote ikiwa kamilifu au sehemu, isipokuwa kwa dondoo fupi katika kushughulikia utafiti au masomo ya kibinafsi na hakiki ya kitaalamu kwa ruhusa ya Mkuu wa Kitivo cha Masomo ya Upeo katika maandishi, kwa niaba ya mwandishi na ya Chuo Kikuu cha Sayansi na Teknolojia cha Masinde Muliro.

TABARUKU

Kwa mume wangu Eric Walela, wanangu Emmanuel Baraka na Esther Amani.

Na

Babangu mzazi marehemu, David Neyole. Ari yako ya kunipa mwanga maishani haikuambulia patupu.

SHUKURANI

Kukamilika kwa tasnifu kulihusisha msaada na mawaidha niliyopata kutoka kwa watu wengi. Kwanza, nawashukuru kwa dhata waelekezi wangu; Dkt. Frida Miruka na Dkt. Deborah Amukowa. Walinilea, wakanifaa kwa maelekezo, maoni, tafakuri na michango stahiki tangu mwanzo hadi mwisho wa tasnifu. Safari ilikuwa ndefu na kila nilipotahayari, walinitia moyo na kunipa changamoto ya kukamilisha mwendo. Mungu awajalie baraka tele wanapozidi kuwalea wengine.

Shukurani za dhata kwa Mume wangu Dkt. Eric Walela. Kwa muda mwingi nilipokuwa mbali ili kuisogeza kazi hii, ulinielewa na kuniruhusu. Asante kwa uvumilivu na subira yako. Nawashukuru wanangu, Emmanuel Baraka na Esther Amani walionikosa kwa muda mrefu nikiwa nimeizamia tasnifu hii. Mola awabiriki. Shukurani za pekee kwa Bw. Nandemu Barasa, Bi. Joice Msafwari, Bw. Nathan Simiyu, Bw. Situma wa Manyasi na Bw. Fredrick Wafula kwa mchango wao wa kuwezesha utafiti huu kukamilika. Namshukuru Dkt. Wanjala Fred na Bw. Erastus Juma kwa maelekezo kuhusu tafsiri ya Lubukusu kwa Kiswahili. Mchango wenu ulinifaa pakubwa. Namshukuru mamangu Bi. Petronila Naswa kwa dua zake na himizo kila uchao. Ninawashukuru wanuna wangu Bw. Ben Misiko, Bw. Jeremiah Neyole, Bw. John Misiko, Bw. Priva Wangila, Bw. Simon Misiko, Bw. James Misiko. Bi. Mercy Nasambu, Bi. Ruth Maelo na Bw. Samwel Neyole. Maombi yenu yamentia nguvu kuendeleza kazi hii.

Ningependa kushukuru Idara ya Elimu ya Lugha na Fasihi ya Chuo Kikuu cha Sayansi na Teknolojia cha Masinde Muliro chini ya usimamizi wa Dkt. Jairus Omuteche kwa vikao vyote walivyoandaa ili kutuelekeza. Sitowasahau wahadhiri wangu, Prof. Inyani Simala, Dkt. M'Raij John, Bi. Rukia Salim, Bw. Shadrack Opunde, Dkt. Susan Choge na Dkt. Simiyu Fred kwa maelekezo mufti. Shukurani zangu pia ni kwa, Dkt. Edwin Masinde na Dkt. Leonard C. Mwitwa wa Chuo Kikuu cha Kenyatta kwa mawaidha mengi yalinyonifaa. Nawashukuru wenzangu Bw. Oduori Wamubi, Bw. Chiteri Charles, Bi. Lichuma Sussy, Bi. Oloo Mary, Bi. Akinyi Truphena na Bw. Andele John kwa kunipa himizo na changamoto ya kuendelea na safari hii. Ningependa kushukuru Bi. Machusi Josephine, Bi. Lucile Ondieki, Bw. Kivaso Makodozi, Bw. Ambaka Boniface, Bi. Esnas, Bi. Dinah, Bi. Mtevesi, Bw. Elpnine Mujumbe, Bi. Asigi Elizabeth, Bi. Muranditsi Flevian, Bw. Makhakha Kisiang'ani na Bw. Victor Lwoyero kwa kunitia jeki kila nilipohitajika kuizamia kazi hii.

Hatimaye, wa kupewa shukurani za dhata ni Mwenyezi Mungu kwa uzima na afya. Kufaulu kwangu ni ushuhuda wa upendo na uwezo wake. Daima usifiwe ewe Bwana.

IKISIRI

Fasiri ya maana iliyokusudiwa ni jambo la kimsingi linalopaswa kutathminiwa na kupewa umuhimu na mtoa kauli katika mawasiliano yoyote. Ijapokuwa mwasilishaji ujumbe anapaswa kuteua mkakati unaomsaidia kuhawilisha ujumbe katika hali ya kufasirika vyema, kueleweshwa maana na kuondoa utata katika mawasiliano, hali hii haijitokezi katika mkakati wa ufiche unaowasilisha ujumbe kwa njia isiyo wazi. Lengo la utafiti lilikuwa kuchunguza ufiche kama mkakati wa upole katika matumizi ya lugha ya ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Madhumuni yalikuwa; kupambanua maumbo yanayobainisha mkakati wa ufiche, kubainisha miktadha ya matumizi ya ufiche na kutathmini sababu za matumizi ya ufiche katika matumizi ya lugha katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi, Msafwari. Utafiti ulitumia muundo wa uchanganuzi kifani. Utafiti huu uliongozwa na nadharia ya Upole iliyoasisiwa na Brown na Levinson (1978) wakaieneleza zaidi mwaka 1987. Mihimili mitatu ilitumiwa; mhimili wa uainisho wa maumbo ya ufiche, mhimili wa hali na muktadha pamoja na sababu zilizosababisha uteuzi wa mkakati wa ufiche katika mawasiliano. Utafiti ulihusisha eneo kitaaluma. Taaluma husika katika utafiti huu ilikuwa ya uchanganuzi wa matini ambapo matini katika utanzu wa mazungumzo zilichanganuliwa. Ulumbi na mawaidha yaliteuliwa kimakusudi kwa ajili ya dhima yake katika kuendeleza elimu ya kiasili kwa jamii. Umma lengwa ulikuwa utanzu wa mazungumzo. Usampulishaji wa makusudi ulifanywa kuteua ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Data ilikusanywa kupitia mbinu ya uchanganuzi wa yaliyomo katika rekodi za kanda za maktaba ya Kituo cha Habari cha West FM, rekodi za mtandao za Mawaidha na Bi. Msafwari, mahojiano ya simu na Bi. Msafwari pamoja na mahojiano fuatilizi ya kundi teule. Data ilichanganuliwa kwa kutumia mbinu ya kufasili. Matokeo ya utafiti yamewasilishwa kwa njia ya maelezo ya aya na majedwali. Matokeo yalibainisha kuwa chuku, maswali ya balagha, mkazo kinzani na methali ni baadhi ya maumbo ya mkakati wa ufiche yaliyobainishwa ijapokuwa kwa miundo tofauti katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Ilibainika kuwa, muktadha wa hali miongoni mwa aina nyingine za miktadha ulichangia pakubwa katika uteuzi wa mkakati wa ufiche. Miktadha ya kiisimu na kitamaduni ilidhihirisha matumizi ya ufiche kwa lengo la kuimarisha na kuendeleza elimu ya kiasili. Sababu tofauti zinazomsababisha mtoa kauli kuutumia ufiche zilidhihirika kufungamana na muktadha wa matumizi yake. Ufiche ulitumiwa kuhimiza, kushutumu, kuimarisha madai na kuelekeza uzingativu kwa neno husika. Utafiti huu unahitimisha kuwa, upambanuzi wa maana kusudiwa katika kauli zenye ufiche ni swala tata. Utafiti huu unapendekeza kuwa, upambanuzi wa vipengele vya kimuktadha utiliwe maanani na mpokea ujumbe ili kupunguza utata na kuelekeza fasiri yake kwa maana kusudiwa. Matokeo ya utafiti huu yanatarajiwa kuchangia upambanuzi wa mkakati wa ufiche katika lugha. Aidha, yatachangia elimu ya uchanganuzi matini katika Kiswahili na lugha za Kiafrika. Kutokana na faida ya matumizi ya ufiche, wawasilishaji ujumbe wanaweza kutumia njia hii kama mbinu ya kuwasilisha maana kuhusu masuala muhimu ya jamii kwa njia inayoacha athari kubwa, ilivyo katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Aidha data iliyochunguzwa inaweza kutumiwa baadaye na wanaisimu katika isimu linganishi kwa tafiti za lugha za kiasili .

ABSTRACT

Interpretation of the intended meaning is a fundamental factor that should be evaluated and given importance by the speaker in any communicative act. Although the speaker should select a strategy that enables him to communicate the message in a well-interpreted understandable state eliminating ambiguity, this situation does not arise in the off record politeness strategy that conveys the message in an unclear way. The aim of the study was to investigate off record as a politeness strategy in the use of Lubukusu and Kiswahili languages. The objectives were: to distinguish the forms that determine off record politeness strategy, to analyze the contexts of the use of off record politeness strategy and to evaluate the reasons for the use of off record strategy in Manguliechi's ritual discourse and Bi. Msafwari's marriage topical discussions. The study used a case study design. The politeness theory founded by Brown and Levinson (1978, 1987) guided this research. Three tenets of the theory were used: the classification tenet, the tenet of situation and context as well as the tenet of reasons for the selection of politeness strategies in communication. The research covered a content area. The relevant discipline in this study was discourse analysis where oral literature texts in the context of conversation were analyzed. Oration contexts were purposively sampled for their role in developing indigenous education. The target group was oration texts. Purposeful sampling was done to select Manguliechi's ritual discourse and Bi. Msafwari's marriage topical discussions. Their language use formed the basis of this study. Data was collected through content analysis of West FM library records on Manguliechi's oration, YouTube records on Bi. Msafwari's oration, telephone interview and a follow-up interview. Data was analyzed using interpretivism. The findings are presented in essays and tables. The results indicated that overstatement, rhetorical questions, contrastive stress and proverbs are some of the off record politeness strategy forms identified, although with different structures in Manguliechi's ritual discourse and Bi. Msafwari's marriage topical discussions. Findings showed that the situational context among other types of contexts contributed significantly to the selection of the off record strategy. In addition, the linguistic and cultural contexts demonstrated the use of off record strategy with the aim of strengthening and developing indigenous education. The reasons for a speakers use of the off record strategy were evident and tied to the context. Off record strategy was used to convince, accuse, strengthen assertions and direct attention to the word in question. This study concludes that distinguishing the intended meaning in an off record utterance is a complex issue. The research recommends that identifying contextual clues in the given context will reduce ambiguity and direct the hearer's interpretation towards the speakers intended meaning. The findings are expected to play a vital role in explaining the use of off record politeness strategy in African languages. Additionally, the results are expected to contribute to knowledge in discourse analysis in Swahili and other African languages. Due to the benefits obtained by the use of off record politeness strategy, a speaker may adopt this method of communication as a means of conveying meaning on important social issues in a way that leaves a great impact to the hearer as has been portrayed in the Lubukusu and Kiswahili languages. In addition, the research data can be used later by linguists in comparative linguistics in studies related to African Languages.

YALIYOMO

UNGAMO.....	ii
IDHINI YA WASIMAMIZI.....	ii
HATIMILIKI	iii
SHUKURANI.....	v
IKISIRI	vi
ABSTRACT.....	vii
YALIYOMO.....	viii
ORODHA YA MAJEDWALI.....	xiv
ISHARA ZILIZOTUMIKA KATIKA UTAFITI.....	xv
UFAFANUZI WA DHANA ZILIZOTUMIKA.....	xvi
SURA YA KWANZA	1
UTANGULIZI.....	1
1.1 Usuli wa Utafiti	1
1.2 Suala la Utafiti.....	16
1.3 Madhumuni ya Utafiti	16
1.4 Maswali ya Utafiti.....	17
1.5 Msingi wa Uteuzi wa Mada ya Utafiti	17
1.6 Upeo na Mipaka	21
1.7 Umuhimu wa Utafiti.....	22
1.8 Changamoto za Utafiti	24
1.9 Hitimisho.....	25

SURA YA PILI.....	26
UHAKIKI WA MAANDISHI.....	26
2.1 Utangulizi	26
2.2 Maumbo ya Ufiche katika Matumizi ya Lugha	26
2.3 Lugha, Mukstadha na Upole.....	33
2.4 Sababu za Matumizi ya Ufiche Kama Mkakati wa Upole	40
2.5 Misingi ya Kinadharia.....	49
2.5.1 Ufaafu wa Nadharia katika Utafiti huu.....	54
2.6 Hitimisho.....	58
SURA YA TATU.....	60
NJIA NA MBINU ZA UTAFITI	60
3.1 Utangulizi	60
3.2 Muundo wa Utafiti	60
3.3 Eneo la Utafiti	61
3.4 Umma Lengwa	61
3.5 Sampuli na Usampulishaji.....	61
3.6. Mbinu za Ukukusanyaji Data.....	64
3.6.1 Vifaa vya Utafiti	66
3.6.1.1 Kanda za Kurekodi	66
3.6.1.2 Mwongozo wa Mahojiano	66
3.6.1.3 Orodha ya Uthibitishaji.....	66
3.7 Uchanganuzi na Uwasilishaji wa Data.....	67

3.8 Utegemezi na Uaminifu wa Vifaa vya Kukusanya Data.....	70
3.9 Maadili ya Utafiti	71
3.10 Hitimisho.....	71
SURA YA NNE	72
UCHANGANUZI WA DATA NA UWASILISHAJI WA MATOKEO	72
4.1 Utangulizi.....	72
4.2 Maumbo ya Ufiche kama Mkakati wa Upole katika Lubukusu na Kiswahili	72
4.2.1. Chuku.....	73
4.2.1.1. Chuku Katika Uvumishaji wa Kiima.....	73
4.2.1.1.1. Chuku Katika Uvumishaji wa Kiima Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi	83
4.2.1.2 Chuku katika takriri	85
4.2.1.2.1. Chuku Katika Takriri Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi	90
4.2.1.3 Chuku katika maana kinzani.....	92
4.2.1.3.1. Chuku Katika Maana Kinzani Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi	96
4.2.1.4 Chuku Katika Ulinganishi wa Vipimo.....	97
4.2.1.4.1 Chuku Katika Ulinganishi wa Vipimo Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi	102
4.2.2. Maswali Balagha	106
4.2.2.1 Maswali Balagha Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi.....	116
4.2.3. Mkazo Kinzani	118

4.2.3. Mkazo Kinzani Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi.....	132
4.2.4 Methali.....	138
4.2.4.1 Methali katika Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi.....	145
4.3 Muktaba wa Matumizi ya Ufiche kama Mkakati wa Upole	146
4.3.1 Muktaba wa Hali	147
4.3.1.1 Uhusiano	147
4.3.1.1.1 Muktaba wa Uhusiano Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi	153
4.3.1.2 Mamlaka	154
4.3.1.2.1 Udhahirikaji wa Mamlaka Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi	159
4.3.1.3 Kiasi cha Tishio	160
4.3.1.3.1 Udhahirikaji wa Kiasi cha Tishio Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi	167
4.3.2 Muktaba wa Kiisimu	169
4.3.2.1 Uhusiano wa Maneno	170
4.3.2.1.1 Udhahirikaji wa Muktaba wa Kiisimu (uhusiano wa maneno) Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi.....	172
4.3.2.2 Uhusiano katika sentensi.....	173
4.3.2.2.1 Udhahirikaji wa Muktaba wa Kiisimu (uhusiano wa sentensi) Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi.....	176
4.3.3 Muktaba wa Kitamaduni.....	177

4.3.3.1 Udhihirikaji wa Mukadha wa Utamaduni Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi	185
4.4 Sababu za Matumizi ya Ufiche	187
4.4.1 Kushawishi	188
4.4.2 Kushutumu.....	195
4.4.3 Kuimarisha Madai	199
4.4.4 Kuelekeza Uzingatifu kwa Neno/Kauli	204
4.5 Hitimisho	207
SURA YA TANO	209
MUHTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO	209
5.1 Utangulizi	209
5.2 Muhtasari wa Tasnifu.....	209
5.2.1 Maumbo ya Ufiche	210
5.2.2 Mukadha wa Matumizi ya Ufiche	212
5.2.3 Sababu za Matumizi ya Ufiche.....	214
5.3 Hitimisho.....	215
5.4 Mapendekezo ya Utafiti	217
5.5 Mapendekezo kwa Ajili ya Taiti za Baadaye	218
MAREJELEO	221
Kiamabatisho 1: Mwongozo wa Usaili Katika Lubukusu	236
Kiamabatisho 2: Tafsiri ya Mwongozo wa Maswali Ya Usaili	237
Kiamabatisho 3: Orodha ya uthibitishaji	238

Kiambatisho 4: Mawaidha Na Bi Msafwari.....	239
Kiambatisho 5: Mawaidha na Bi Msafwari	248
Kiambatisho 6: Bw. Manguliechi.....	257
Kiambatisho 7: Mahojiano na kundi teule (Bw.Situma. Manyasi na Bw. Lubakaya. Fredrick).....	274
Kiambatisho 8: Idhini ya Kurugenzi ya Masomo ya Upeo.....	282
Kiambatisho 9: Idhini ya Kamisheni ya Kitaifa, NACOSTI ya kufanya Utafiti	283

ORODHA YA MAJEDWALI

Jedwali 4.1:Aina za maneno yaliyowekwa mkazo kinzani.....uk.	133
Jedwali 4.2:Silabi zilizowekwa mkazo kinzani katika Lubukusu na Kiswahili.....uk.	134

ISHARA ZILIZOTUMIKA KATIKA UTAFITI

- [] Uwakilishi wa foni pamoja na uwakilishi wa neno kifonetiki.
- { } Uwakilishi wa silabi za neno
- :
- Udhahirikaji wa wakaa mrefu katika utamkaji wa silabi
- Italiki* Maandishi ya italiki yametumiwa pakubwa kutolea mfano nukuu za kauli katika Lubukusu. Maandishi ya italiki pia yametumiwa katika kutolea mifano ya fasiri mbalimbali zinazoweza kutokea katika kauli za ufiche.
- Mkolezo umetumiwa kuisisitiza vipashio vinavyolengwa kutolewa maelezo.

UFAFANUZI WA DHANA ZILIZOTUMIKA

- Babukusu: Wazungumzaji wa lugha ya Lubukusu.
- Bi. Msafwari: Bi. Joyce Musafwari. Mshauri mashuhuri kuhusu masuala ya ndoa
- Elimu asili: Maarifa asilia yenye historia ndefu ya mwingiliano na yanayorejelea ufahamu, ujuzi, falsafa, desturi na itikadi zinazoendelezwa na jamii.
- Kauli: Tamko la neno au fungu la maneno linalotolewa na mtu katika mazungumzo.
- Maarifa shirikishi: Maarifa, ujuzi na uelewa uliositawishwa na jamii katika vipindi mbalimbali vya ukuaji wake.
- Manguliechi: Bw. John Wanyonyi Manguliechi. Mhubiri wa kitamaduni ambaye ni Mlumbi katika jamii ya Babukusu.
- Matini: Kauli zilizotolewa katika mazungumzo
- Matumizi ya lugha: Jinsi lugha inavyotumiwa na wahusika.
- Mkakati: Mbinu inayotumiwa katika mawasiliano.
- Mpokea ujumbe: Msikilizaji, mrejelewa au anayelengwa na ujumbe.
- Mshirika mwenzi: Mtoa kauli na wapokeaji katika tendo la usemi.
- Mtoa kauli: Mzungumzaji, msemaji au mwasilishaji ujumbe katika tendo la mawasiliano.
- Ufiche: Matumizi ya lugha yasiyo wazi kwani yanatoa zaidi ya fasiri moja.
- Ufikiriowenzi: Hali ya kuthamini uso wa wengine wakati wa mawasiliano.

- Ulumbi: Ufundi wa kuzunguza kwa uwezo mkubwa.
- Upole: mkakati wa kimakusudi anaoutumia mnenaji ili kuepuka hali ya fujo au mkinzano kwa lengo la Kudhibiti hisia.
- Usimbaji: Mchakato wa kuweka taarifa katika msimbo Fulani.
- Usimbuaji: Hali ya kufanya juhudi ya kuibusha au kugundua maana.
- Uso: Sifa ya mtu inayodhihirika hadharani.
- Uvumishaji: Ukarabati wa uso au hali ya kumwepushia mtu aibu.

SURA YA KWANZA

UTANGULIZI

1.1 Usuli wa Utafiti

Upole ni kipengele cha matumizi ya lugha ambacho hudhihirisha hali ya mahusiano ya watu kama yanavyojitokeza kupitia kwa lugha. Upole ni suala la kudumu katika jamii kwani binadamu daima hujali kuhusu anavyofikiriwa na wengine. Licha kuwa upole ni suala la kudumu katika jamii, Mohsen (2013) anaeleza kuwa si jambo analozaliwa nalo mtu kama mali yake bali hutokana na mitagusano ya watu katika jamii, utamaduni na michakato ya kihistoria. Kwa hivyo, binadamu hukumbana na suala la upole kwenye mazingira yake kama sehemu ya mahitaji muhimu katika mitagusano iliyomo kwenye jamii. Kwa mujibu wa mawazo hayo, upole unabainika katika mitagusano ya watu wa jinsia na matabaka mbalimbali, utamaduni pamoja na vipindi vya historia ya jamii. Katika mtazamo huu, upole hauwezi kueleweka kikamilifu katika ombwe au utupu bali kwa kuhusisha kauli, mahusiano ya watu na utamaduni wa jamii katika vipindi vya kihistoria. Mahitaji haya ya kuzingatia upole huwa yameegemezwa katika maumbo mbalimbali kwenye utamaduni wa jamii pamoja na michakato ya kihistoria ilimopitia jamii.

Upambanuzi wa dhana ya upole uliwekewa msingi na uchunguzi wa Goffman katika karne ya kumi na tisa. Idemaru na wenzake (2015) wanaeleza kuwa, dhana ya upole ilitokana na lugha ya Kichina na kuhamishwa katika Kiingereza na Goffman (1967) aliyeifasiri dhana hii kama *uso*. Alieleza *uso* kama sifa kuu ya mtu inayodhihirishwa hadharani na ambayo kila mara hukumbwa na tishio kubwa la kupata aibu. Kutokana na

hali hiyo ya tishio la kukumbwa na aibu, uso huhitaji *uvumishaji*. Hii inatokana na sababu kuwa, sifa ya mtu inayomtambulisha hadharani ni kaida muhimu inayoleta utaratibu katika mawasiliano ya umma. Uchunguzi wa Goffman (1967) ulibainisha kuwa katika mitagusano ya binadamu kuna kanuni fulani ambazo zilipelekea kuwepo kwa aina mbili za *uso*: uso chanya - haja ya kutaka kupendeka na kusifiwa au kukubalika na uso hasi-haja ya kutotaka kushinikizwa. Hapa inadhihirika kuwa upole ulipambanuliwa katika maumbo mbalimbali ama katika uso chanya au uso hasi lakini udhihirikaji wake ukategemea jamii husika. Aidha, mbinu za uvumishaji zilitegemea utamaduni wa jamii. Kutokana na huo uchunguzi wake, tafiti ziliendelea kufanywa kwa kurejelea jinsi ya kuvumisha au kuukarabati uso kwa mitazamo mbalimbali.

Mitazamo ya baadaye kuhusu suala la upole iliathiriwa na uchunguzi wa Brown na Levinson (1987) ambao walihakiki upole kwa kutathmini tendo usemi na madhumuni yake. Brown na Levinson (1987) kupitia uchunguzi wa lugha ya Tamil, walieleza kuwa kuna matendo ya usemi ambayo yalitishia uso. Ili kudumisha mlahaka na maelewano ya kijamii, walieleza kuwa wahusika katika mitagusano walipaswa kuchukua tahadhari ya kudumisha *uso* wa kila mmoja. Katika kufanya hivi, watakuwa wamepunguza tishio la kusababisha aibu. Washirika katika mitagusano walipaswa kubaini hali na muktadha wa mawasiliano na kutathmini hatari inayoweza kumpotezea mshirika mwenzi staha katika matendo yao ya mitagusano. Baada ya tathmini, walipaswa kuteua mikakati waliyotambua kuwa ingetimiza lengo fulani katika muktadha husika. Katika mtazamo huu, upole ukatazamwa si tu kama maumbo hasi na chanya bali kama hali ya kuzingatia au kutilia maanani hisia za watu wengine katika usimbaji kauli (Brown, 2015).

Wawasilianaji basi walikuwa na jukumu la kupima kauli walizotoa ili zisiathiri vibaya washirikawenzi wakati wa mawasiliano. Mfano ulibainika katika utafiti uliofanywa na Menzies na Zutshi (2018). Utafiti huo ulihusu mikakati ya upole inayotumiwa na watu wa asili ya Kiaustralia wakijaribu kufikia maridhiano na wakurugenzi Wachina.

Kutokana na hayo inaelekea kuwa, katika mawasiliano mwasilianaji ana jukumu la kusimba ujumbe kwa njia itakayositiri *uso* wa mpokeaji. Kusitiri huko ni kwa lengo la kumwepushia mpokea ujumbe aibu. Brown na Levinson (1987) walipendekeza hali ya ufikiriowenzi wakati wa mawasiliano. Hata hivyo, ufikirio huu hauwezi kuwa wa njia moja pekee kwani katika kila tendo la usemi huwa kuna watoa ujumbe tofautitofauti, ujumbe aina na aina, nyenzo tofauti za uwasilishaji, lengo na muktadha tofauti wa uwasilianaji (Brown na Levinson, 1987). Vigeu hivyo vyote vinavyohusika wakati wa mawasiliano vinatambulisha kuwepo hali ya ubadilifu katika uwasilishaji ujumbe. Licha ya hali hii ya ubadilifu kutokana na wawasilianaji, utamaduni na muktadha tofauti, tendo la kusitiri aibu ni la kudumu na lazima litimizwe. Jambo hili liliibua haja ya utafiti kufanywa ili kuchunguza mkakati au nyenzo iliyoteuliwa kuwasilisha ujumbe pamoja na kutathmini lengo la mwasilianaji mintarafu ya muktadha husika wa mawasiliano.

Katika kule kuendelea kuimarisha uso katika mawasiliano Yule (1996:61) anaeleza kuwa, upole katika mawasiliano ni maadili ya kijamii au kaida za mawasiliano. Aidha, ni kanuni zinazoelekeza watu kuzingatia maadili ya jamii katika mitagusano ya kiusemi. Hii ina maana kuwa upole ulitazamwa kama suala la kimaadili. Katika muktadha wa fasili hii, kufanikiwa kwa mawasiliano yoyote kunawalazimu wawasilianaji kuwajibikia kanuni zinazodumisha mustakabali kwa mujibu wa maadili ya jamii husika. Mathalani,

Anupam (2010) alitafiti kuhusu sifa za kitabia zinazobainisha upole wa kiisimu miongoni mwa Wabengali kwa kurejelea kigezo cha mahusiano. Hata hivyo, suala la maadili katika mawasiliano ni pana kwani, kile kinachofasiriwa kama maadili katika utamaduni mmoja kinaweza kuwa ukosefu wa maadili katika utamaduni mwingine. Haya yalidhihirishwa na utafiti wa Idemaru na wenzake (2015) katika lugha ya Kikorea. Walibainisha kuwa, wasikilizaji wa kike walikuwa na maoni tofauti na wale wa kiume. Wale wa kike walihusisha kiimbo cha juu na upole lakini wa kiume walihusisha kiimbo hicho cha juu na kutozingatia upole. Hivyo, uwezo wa wawasilianaji kuzalisha kauli zinazodhihirisha upole si jambo rahisi kwa kuwa usemi ambao unaelekea kudhihirisha upole kwa mtu mmoja huenda usikubalike kama wenye upole kwa mtu mwingine. Usemi uliochukuliwa kama upole kwa mwasilianaji mmoja unaweza kukera na hata kuleta tishio la aibu kwa mwingine.

Baada ya mtazamo wa kimaadili tafiti katika uchambuzi wa suala la upole katika lugha zilianza kutazama tofauti zilizopo katika mitindo ya kujieleza miongoni mwa wanajamii lugha. Ilianza kubainika katika uchanganuzi wa lugha kuwa ingawa ujumbe au maana iliyolengwa katika maneno au kauli fulani ingeweza kulingana, kuliweza kuwa na tofauti katika jinsi ya kuwasilisha ujumbe huo. Mathalani, ujumbe fulani wa tendo usemi uliweza kudhihirishwa kupitia maumbo mbalimbali ya kisintaksia (Fetzer, 2003). Hapa pana maana kuwa, kulikuwa na uteuzi wa maumbo/mitindo ya kutumia katika kuwasilisha ujumbe. Mathalani, Gaichu (2016) alichunguza lugha iliyotumiwa katika methali za kisitari za Kiswahili. Utafiti huo ulilenga kuchunguza leksika na namna muktadha linamotumika neno uliweza kubadilisha maana halisi ya neno kwenye methali

hizo. Mitindo hiyo mbalimbali ya utofauti huo katika matumizi ya lugha ilibainika kama mikakati mbalimbali ya kimawasiliano. Uteuzi wa mikakati hiyo ulitegemea mwasilianaji na ilikuwa jaribio la wawasilianaji la kuzalisha tendo usemi ambalo lingekubalika katika utamaduni husika.

Watts (2003) anaeleza kuwa, sharti kanuni zizingatiwe na wawasilianaji katika mawasiliano kwani ni tabia za kimsingi za uhusiano na zilizokuwa muhimu katika kufanikisha mawasiliano. Mtazamo huu ulichangia wazo kuwa, kulikuwa na kanuni za kuelekeza kwa utimilifu katika mawasiliano ambazo zilipaswa kuzingatwa na wawasilianaji. Kwa hivyo, uteuzi wa mikakati ungeweza kutokana na makubaliano kati ya wawasilianaji kushirikiana kwa lengo la kuchukuliana vyema kwa kuzingatia kanuni za ushirikiano. Kanuni za ushirikiano katika mawasiliano ziliasisiwa na Grice (1975). Grice alitaja kanuni nne zinazopaswa kuzingatwa katika mawasiliano: kanuni ya *ubora* ambapo kisemwacho lazima kiwe kweli au kilenge uwazi. Kanuni ya pili ni *namna* ambapo lazima kinachosemwa kieleweke wala si kuwa na utata. Kanuni ya tatu ni *kiasi* ambapo mwasilishaji ujumbe anapaswa kutoa maelezo yanayotosha; si machache yasiyofahamisha kikamilifu au mengi yanayotia chumvi. Kanuni ya mwisho ni *uhusiano* ambapo yanayosemwa lazima yawe na mantiki katika muktadha halisi. Katika ule ufikirio wa washirikawenzi, kila mwasilianaji basi alipaswa kuzingatia kanuni hizi za ushirikiano ndipo mawasiliano yaweze kutimia. Wawasilianaji walipaswa kuzitumia kujipima kwani zilikuwa vigezo vya kutathmini kufaulu au kutofaulu kuridhisha wengine katika hali ya kuwasiliana.

Upole basi katika muktadha huu, ulichunguzwa kwa mujibu wa kigezo cha utendaji katika muktadha husika ambapo utendaji ulipimwa katika mipaka ya kuzingatia na kutimizwa kwa kanuni za ushirikiano (Lucia na wenzake, 2012). Fafanuzi za dhana ya upole nazo pia zilishikamana na mkondo huu wa mawazo. Kwa mfano, Hassan (2018) alieleza kuwa upole ni sehemu muhimu ya umilisi wa pragmatiki na uwezo mkubwa wa kuwasiliana. Madhumuni ya matumizi ya njia za uwasilishaji basi yalianza kujitokeza katika kudhihirisha umilisi wa kimuktadha. Vigezo vya hali na muktadha vilianza kuchunguzwa kwani maana haikudhihirika tu katika leksia bali katika muktadha mpana wa mawasiliano. Mathalani asemavyo Leech (2007:200) *“vipimo vya kukadiria matumizi ya lugha katika muktadha ni vingi na vimeenea sana katika jamii za wanadamu. Hata hivyo, ufafanuzi wavyo hutofautiana kutoka kwa jamii hadi jamii, kama vile usimbaji wa ujumbe unavyotofautiana kutoka kwa lugha hadi lugha.”* Mawazo haya yalibainisha kuwa vigezo vya hali na muktadha vinaweza kudhihirika katika njia tofauti katika lugha mbalimbali kwa kutegemea watoa kauli. Jambo hili lilichochea utafiti kufanywa ili kupambanua hali na miktadha iliyochoea matumizi ya ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na Mawaidha ya Bi. Msafwari.

Kaska (2003) anaeleza kuwa, uwezo wa kutathmini hali ya mawasiliano ili kuridhisha hisia, uso na matakwa ya mpokea ujumbe kwa mujibu wa utamaduni wake hutegemea sana umilisi na utendaji wa mtoa ujumbe. Hili linaonyesha kuwa, upole hutumiwa ili kutekeleza matakwa fulani anayolenga mtoa kauli. Aidha, umilisi wa mtoa kauli una nafasi kubwa katika kuibua mitindo inayotumiwa kueleza ujumbe uliodhamiriwa. Jambo hili lilisababisha usampulishaji wa maksudi kufanywa kuteua ulumbi wa Bw.

Manguliechi kama mwasilishaji stadi wa masuala ya elimu asili katika lugha ya Lubukusu na Mawaidha ya Bi. Msafwari katika uwasilishaji wa elimu ya kiasili katika Kiswahili ili kuchunguza matumizi yao ya lugha. Isitoshe, utafiti huu ulichunguza sababu za matumizi ya maumbo ya ufiche yaliyobainika kwenye kauli zao.

Utafiti huu uliongozwa na fasili iliyotolewa na Leech (1980) kuwa, upole ni mkakati wa kimakusudi anaotumia mnenaji ili kuepuka hali ya fujo au mkinzano na kujaribu kuimarisha urafiki. Katika ufafanuzi huu, upole umepimika kwa kuzingatia jitihada ya kimakusudi anayoifanya mtoa ujumbe. Jitihada hii hudhihirika katika maumbo mbalimbali ya uwasilishaji ujumbe. Aidha, mkakati unaofanywa unalenga kujaribu kujiepusha na migogoro wakati wa mawasiliano ili kuimarisha urafiki. Hapa, kuna kigezo cha utendaji ambapo mwasilishaji ujumbe hutwikwa jukumu la kutafuta mbinu kutokana na tunu zilizomo katika utamaduni wa lugha ya jamii. Katika muktadha huu utimilifu wa mawasiliano utategemea mkakati wa mtoa ujumbe wa kuuwasilisha ujumbe katika mazingira yasiyomkebehi mpokeaji hata kama ujumbe ni wenye makali. Hata hivyo, jinsi ilivyotajwa awali upole ni kipengele cha kilimwengu lakini utekelezaji wake hutofautiana katika tamaduni mbalimbali (Yule, 1996). Aidha, katika uhawilishaji wa ujumbe wazungumzaji huteuwa mikakati mbalimbali kimakusudi kwa kutegemea utamaduni wa lugha na muktadha wa mawasiliano ili kuwasilisha ujumbe unaokusudiwa na kwa wakati huo kuepusha aibu. Usimbaji wa ujumbe huweza kutofautiana katika lugha mbalimbali na pia kwa kutegemea umilisi wa kipragmatiki wa mwasilianaji. Ufiche kama mkakati wa upole umetafitiwa katika muktadha huu.

Ufiche ni mkakati unaohusisha matumizi ya lugha kwa njia isiyo ya moja kwa moja (Brenner, 2006). Anayewasilisha ujumbe hutumia leksia zenye maana ya kimsingi kulenga maana ya ziada. Maana ya ziada ni ile ambayo inahusiana na muktadha; japo maana halisi imo kwenye leksia, kinachokusudiwa kitaeleweka kwa kuhusishwa na muktadha kwani ni zaidi ya maana ya kawaida. Kwa hivyo, ile maana dhamira ambayo mtoa ujumbe anaipa umuhimu ni tata kwa kuwa asiyeihusisha na muktadha hataelewa kabisa alichokusudia mnenaji (Obuchi na Sangili, 2016). Mkakati huu humdhihirisha mwasilishaji ujumbe kuwa mtu asiyemshinikiza msikilizaji kukubali ujumbe wake kwa ajili maana anayoifasiri msikilizaji ni uteuzi wake binafsi. Hata hivyo, ufiche; matumizi ya lugha yasiyolenga maana halisi moja kwa moja yanaelekea kudhihirisha utata. Utata upo kwa sababu ijapokuwa mpokea ujumbe anaachiwa nafasi kujifasiria maana, maana dhamira iko katika alilolenga kusema mtoa ujumbe hata kama halipo kwenye leksia zilizotolewa (Neale katika Leth, 2021). Maana ya leksia huelekea kumpotosha mpokea ujumbe kwani inabidi kwa kila kauli atafute maana ziada inayopatikana katika muktadha. Aidha Schmitt (katika Sadeghghli na Niroomand, 2016) anaeleza kuwa mawasiliano katika mkakati wa ufiche yanapingana na kanuni za ushirikiano mwema za Grice (1975) zilizokuwa kaida katika ufanisi wa mawasiliano.

Jukumu kubwa la lugha ni kutimiza mawasiliano ambayo hulenga upatikanaji wa maana. Katika hali hii, tathmini ya uelewekaji wa ujumbe hupatikana katika ung'amuzi wa yasemwayo kwa mpokea ujumbe. Mchakato wa mawasiliano unahusisha hatua nyingi zikiwemo: mtoaji ujumbe, ujumbe, nyenzo, usimbaji, mpokeaji ujumbe, usimbuaji na jibu. Mtoaji ujumbe ndiye husimba ujumbe kisha mpokeaji asimbu na kutoa mwitiko

unaopaswa (Wanjala na Kavoi, 2013). Hivyo, mawasiliano yatafanikiwa pale ambapo mpokeaji ujumbe ameng'amua maana. Hii inaelekeza kuwa, katika mchakato huu wa mawasiliano, licha ya kuwa maana dhamiriwa hutokana na mtoa kauli, mpokeaji ujumbe hawezi kupuuzwa. Katika muktadha huu, mtoa ujumbe lazima asimbe ujumbe kwa kutumia nyenzo itakayomsaidia mpokeaji kuelewa kinachosemwa; hususan matumizi ya njia ya wazi au ya moja kwa moja.

Nadharia za chimbuko la mawasiliano kama zinavyoelekezwa katika utafiti wa Nikitina (2011) zinashadidia maelezo haya; kuwa ujumbe unaowasilishwa unapaswa kuwa wa moja kwa moja. Anaeleza kuwa mtazamo wa Aristotle ulionyesha sehemu tatu za kufanikisha uwasilishaji ujumbe: kwanza ni *ethos*, ambapo mzungunzaji anapaswa kuwa na hadhi au uelewa fulani zaidi ya hadhira inayomsikiliza, Pili ni *logos*, ambapo mzungumzaji anapaswa kuhakikisha kuwa ujumbe umepokelewa na kufasiriwa ipasavyo na hadhira. Anapaswa kuhakikisha *uelewekaji*, *ujulishaji wa maarifa* na *mantiki*. Tatu ni *pathos*, ambapo ujumbe unapaswa kuwa wa mvuto kwa mpokeaji. Nikitina (2011) anarejelea pia nadharia ya Cicero iliyo na mihimili mitano: ubunifu wa kuvutia hadhira, muundo wenye mantiki, mbinu ya uwasilishaji inayohusisha uteuzi wa maneno ya kutumia, mbinu ya uwasilishaji inayoacha athari kutokana na mchakato wa uwasilishaji unaohusisha maneno, sauti na ishara za mwili. Kutokana na maelezo haya, uwasilishaji wa ujumbe kwa mpokeaji ni mchakato changamano ambapo utimilifu hufikiwa iwapo pana uteuzi wa nyenzo sadifu inayoelekeza kwa usimbuaji wa maana na mpokezi. Itatarajiwa kuwa mtoa ujumbe atateua mkakati unaodhihirisha maana inayodhamiriwa waziwazi lakini sivyo ilivyo katika mkakati wa ufiche. Brenner (2006) anaeleza kuwa

ufiche ni mkakati usioeleza ujumbe kusudiwa moja kwa moja lakini unawasilisha maarifa ambayo yangefaidi jamii ipasavyo kama yangeeleweka. Hii inadhihirisha kuwa, ufiche ni mkakati unaowasilisha maana dhamiriwa kwa utata lakini maarifa yanayowasilishwa ni yenye umuhimu kwenye jamii.

Ulumbi ni mojawapo ya mifumo ya uwasilishaji ujumbe katika lugha inayotumiwa pakubwa kuwasilisha ujumbe kuhusu masuala mbalimbali ya jamii. Fafanuzi tofauti zimetolewa yakiwemo mawazo kuwa ulumbi ni usemi uliokaririwa, wenye mantiki, mtiririko, mpangilio mzuri na matumizi ya lugha yaliyo juu ya kiwango cha mazungumzo ya kawaida. Wanjala (2011) anaeleza kuwa, ulumbi ni ufundi wa kuzungumza au kuigiza mazungumzo hadharani kwa ufasaha na ubingwa mkubwa wa kutamanika. Hapa mtoa ujumbe ana ufundi wa kuzungumza na kuathiri mpokea ujumbe kwa njia inayotamanika. Kando na kuendeleza masuala yanayohusu utamaduni wa jamii, ulumbi huhusisha mbinu mbalimbali kama mikakati ya kimakusudi ya mtoa kauli ya kuwasilisha ujumbe wake kwa ustadi.

Hashim na Naji (2009) wanaeleza kuwa, ulumbi ni tawi la mazungumzo ya hadhara ambalo huathiri hisia na fikra za msikilizaji. Tawi hili la humhusisha mlumbi anayezungumza kwa lengo mahsusi, kwa njia ya kipekee na katika muktadha fulani unaorejelewa. Hapa pana wazo kuwa mlumbi sharti apange maneno kwa njia inaayoathiri fikra na hisia za mpokea ujumbe; kando na kuwasilisha ujumbe. Kipera hiki cha mazungumzo kinadhihirisha uhodari wa kutumia lugha kwa ufundi wa kipekee kwani lugha inatumiwa kwa njia ya ufasaha na mvuto. Mlumbi hulieleza jambo la kawaida kwa namna ambavyo litaonekana kuwa geni kabisa na lenye kushawishi watu.

Ulumbi ni kipera kinachotumika kuwasilisha ujumbe katika miktadha mbalimbali ya jamii kama vile: kortini, maabadini, katika sherehe za harusi na mazishi, katika maapizo, katika utoaji risala na matambiko miongoni mwa miktadha mingine. Katika hali hii, mlumbi huteuwa mbinu zitakazomwezesha kuwasilisha mada yake katika njia ya kueleweshwa maana na kuondoa utata (Matei, 2011). Ulumbi hubainika katika kutoa hotuba au katika hali ambapo mtu anahitajika kutetea msimamo wake katika vikao au hata katika mijadala rasmi. Katika muktadha huo, ulumbi unapaswa kuvutia, kushawishi na kufahamisha. Kwa hivyo mlumbi anahitajika kuwa na sifa za kipekee ili kuweza kutosheleza haya yote kwa wanaopokea ujumbe.

Ulumbi ni njia ya kuwasilisha ujumbe ambayo imetambuliwa katika jamii nyingi na kusisitizwa sana katika tabaka la juu kama utambulisho wake. Adungo (2017) katika uchunguzi wake alisema kuwa ili kuweza kukidhi haja ya mawasiliano, makundi ya jamii huibua mbinu na istilahi zao zinazowawezesha kurejelea shughuli zao. Hii inadhihirisha kuwa jamii huwa na mbinu yake katika matumizi ya lugha; mbinu ambayo huwawezesha kufikia malengo yao katika mawasiliano. Mathalani, katika baadhi ya jamii watu kutoka katika tabaka la juu walifundishwa kutumia msamiati wenye haiba, matumizi ya ishara toni na hata sauti zinazostahili. Aidha, katika jamii za kisasa viongozi hufunzwa na kufanyizwa mazoezi ya kutoa hotuba kwa ufasaha (Matei, 2011).

Kando na uhawilishaji ujumbe, ulumbi hutekeleza majukumu mbalimbali yakiwemo: kutambulisha jamii au tabaka, kuhifadhi utamaduni wa jamii, ukuzaji wa ufasaha wa lugha, nyenzo ya kuteulia viongozi, kuwasilisha ujumbe muhimu kwa athari na makali na kwa njia isiyowachosha watu (Wanjala, 2011). Kwa ujumla, lengo kuu la ulumbi ni

kuwasilisha masuala muhimu kwa uthibitisho na ushawishi. Utafiti huu ulipambanua ufiche katika ulumbi wa Manguliechi.

Mawaidha ni mazungumzo rasmi yanayotolewa katika vikao rasmi. Wanjala (2011) anaeleza kuwa mawaidha ni mashauri ya kuasa, kuonya, kuelekeza na kunasihi ambayo hutolewa mbele ya hadhira. Mawaidha hujumuisha desturi za jamii, maadili, maelekezo juu ya hali mbalimbali na utendakazi wake. Mawaidha hutolewa na watu maalum na huonyesha uhusiano mkubwa kati ya lugha na jamii husika. Mawaidha yana majukumu mapana katika jamii na uwasilishaji wake hutumia lugha iliyoteuliwa maksudi ili kuachia msikilizaji athari fulani kwa kutegemea lengo la mtoa ujumbe. Utafiti huu ulipambanua ufiche katika mawaidha ya Bi. Msafwari.

Lubukusu ni lahaja ya lugha ya Wamasaba inayozungumzwa na Babukusu ambao ni mojawapo ya lahaja za Waluhya waishio magharibi mwa Kenya. Haya yanatokana na maoni kuwa Lubukusu ni lahaja ya Kibantu nambari JE 30 iliyoainishwa katika kundi la Maasaba-Luhya katika utafiti wa Guthrie (Marlo na wenzake, 2022). Lugha hii inahusiana kwa karibu na Kigisu kutoka mashariki mwa Uganda na Tachoni kutoka magharibi mwa Kenya (Bulimo 2013, Wanjala 2014). Namulunda (2011) anaeleza kuwa, utamaduni wa Babukusu ni wa kuumeni na licha ya mpito wa wakati umehifadhi mbinu mbalimbali za kuelezea na kuelekeza jamii. Mathalani, ametaja kuwa, masimulizi katika hadithi hueleza kuhusu jamii pamoja na kuelekeza kuhusu mambo ambayo jamii hutenda, wanachofikiria na matarajio yao. Aidha huonyesha mfumo wa jamii, nafasi za watu katika jamii, maadili na hata kukemea maovu. Kadhalika anataja kuwa, masuala mbalimbali yanayokumba jamii kama vile: historia, miiko, maisha, kifo, mipaka ya jamii,

maadili, haki, ndoa na majagina wa jamii katika vita, uwindaji na kilimo pia huzungumziwa katika nyimbo, methali, hadithi na kumbukumbu.

Katika kushughulikia masuala yanayokumba jamii, nyenzo mbalimbali hutumiwa yakiwemo mazungumzo ya hadhara. Katika utamaduni wa Wabukusu kuna desturi ya kuteuwa watu fulani kutoka koo teule ili kuwa wahubiri wa kitamaduni. Baadhi ya koo ni: *Batikwika, Babuya, Babulo* na *Bakwami* (Mukhwana, 1996). Wahubiri wa kitamaduni wanaoteuliwa huwa wazee katika jamii wanaoelewa utamaduni kwa kina na ambao wanaweza kuendeleza shughuli katika mivigha ya jamii pamoja na kuzungumzia masuala ibuka ya jamii. Mojawapo wa watu walioteuliwa katika utekelezaji huu ni Bw. Manguliechi. Angwuele na Barasa (2017) wanaeleza kuwa Bw. Manguliechi ni mmoja wa fanani wanaohusisha ushairi simulizi, ishara na miondoko ya mwili inayojikita katika utamaduni wa jamii ya Babukusu. Alitumia ishara zake na za hadhira pamoja na maneno ili kuonyesha utambulisho wa utamaduni na mahusiano katika ushairi simulizi. Bw. Manguliechi aliteuliwa kama *mhubiri wa kitamaduni* na alianza rasmi utendaji hasa katika matambiko ya baada ya mazishi (khuswena kumuse) tarehe 25/11/1985 (Mukhwana, 1996). Nandemu na Makokha (2012) wanaeleza kuwa, Bw. Manguliechi alikuwa na kipawa cha nguvu zisizo za kawaida (*Kumusambwa*) na alifahamu utamaduni wa Babukusu. Wanafafanua kuwa, Bw. Manguliechi alitumia mtindo wa kipekee, matumizi ya lugha ya kipekee katika kufafanua masuala ya jamii hadi alipoaga dunia Julai mwaka wa 2012, palikuwa na tatizo kubwa la kumpata mrithi wake hasa kutokana na mtindo wa kipekee wa uwasilishaji wake. Aidha, tafiti kadhaa kama vile: (Mukhwana 1996, Musungu 2006, Nandemu na Makokha 2012, Wasike 2013) zimefanywa kuhusu

Bw. Manguliechi kwa malengo mbalimbali lakini mojawapo ya vipengele vinavyobainishwa katika tafiti hizi ni matumizi ya kipekee ya lugha kwa hadhira yake.

Musungu (2006) alieleza kuwa Bw. Manguliechi alitumia lugha kwa ufundi mkubwa ila si kwa njia ya wazi. Bw. Manguliechi alialikwa na kuhojiwa na watu wengi kikiwemo Kituo cha Habari cha West FM. Licha ya umaarufu na ufuataji mkubwa, Bw. Manguliechi alibana sehemu kubwa ya ujumbe wake. Utafiti huu umepambabua matumizi ya ufiche kwa kuchunguza ulumbi wa Bw. Manguliechi. Katika kufanya hivi, maumbo ya ufiche katika ufumbaji wa ujumbe wa Bw. Manguliechi pamoja na upambanuzi wa miktadha na sababu za matumizi ya ufiche ulifanywa.

Joice Msafwari anayerejelewa kwenye tasnifu hii kama Bi. Msafwari ni mwanzilishi wa kipindi cha “Mawaidha na Bi. Msafwari” kwenye runinga ya *Citizen*. Bi. Msafwari hufanya vikao vya mazungumzo ya kuwapa watu motisha na ni mshauri maarufu katika masuala ya ndoa (Thomas, Septemba 3). Alijiunga na Kituo cha Habari cha Citizen mwaka 2012, ambako hadi sasa anaendeleza kipindi cha ushauri cha “Mawaidha na Bi. Msafwari” kila Jumamosi kuanzia saa moja u nusu usiku. Umaarufu wake katika maswala ya ushauri ulisababishaa kipindi anachoendesha kutambulishwa kwa jina lake: Mawaidha na Bi. Msafwari. Kipindi hiki kina ufuataji mkubwa hata kwenye mtandao. Mathalani, Nyasio (2020, Juni 28) aliandika kuhusu maoni ya wasikilizaji na watazamaji wa kipindi cha “Mawaidha na Bi. Msafwari” na kutaja kwa kauli kuwa “*mshauri maarufu katika masuala ya ndoa amegusa mioyo ya wasikilizaji tena.*” Alitaja vifungu vilivyohusu mahusiano katika jamii vilivyokuwa vimegusa hisia za watu. Aidha, mada ambazo Bi. Msafwari hushughulikia kwenye kipindi huendelezwa na wasikilizaji

baadaye kwenye mitandao ya kijamii ambapo mijadala hukuzwa na maoni kutolewa. Mathalani, kwenye makala ya *facebook* katika Citizen TVKe (2019, Agosti 4) mada iliyojadiliwa ilihusu ikiwa ni sawa mke kuwa na umri mkubwa kuliko mumewe. Mada hii ilikuwa imekwisha kuwasilishwa kwenye runinga nao wasikilizaji wakafuatilia na kujadili zaidi kuhusu yaliyosemwa katika kipindi. Kando na mijadala na maoni ya mitandao, tafiti pia zimefanywa ili kuchunguza vipengele vya maudhui na uwasilishaji wa ujumbe katika mawaidha ya Bi. Msafwari (Raitania, 2014 na Kibet na wenzake, 2021).

Kwa ujumla, mawaidha ya Bi. Msafwari hushughulikia pakubwa mada ya mahusiano na majukumu katika ndoa miongoni mwa mada nyingine ibuka. Mwanzoni kipindi kilishirikisha Bi. Msafwari na waelekezi Kanze Dena na Lulu Hassan. Hivi sasa kinamshirikisha Bi. Msafwari, Bw. Benjamin Zulu na Bi. Mirriam Magomba kutoka Dar es Salaam pamoja na waelekezi Lulu Hassan na Rashid Abdalla wa Kituo cha Citizen. Makala ya vipindi hivi yamehifadhiwa kwenye mtandao wa *YouTube*.

Utafiti huu ni linganishi ambapo, upambanuzi wa mkakati wa ufiche ulifanywa kwa kurejelea matini za ulumbi wa Bw. Manguliechi zilizowasilishwa katika Lubukusu zikilingznishwa na matini za mawaidha ya Bi. Msafwari zilizowasilishwa katika Kiswahili. Kauli zilizodhihirisha ufiche kwenye ulumbi wa Bw. Manguliechi zimechanganuliwa kwa kulinganisha na kauli zilizodhihirisha ufiche kwenye mawaidha ya Bi. Msafwari. Udhihirikaji wa ufiche umepambanuliwa ambapo mfanano na tofauti katika matumizi ya lugha hizi mbili imeonyeshwa. Ulinganishi huu ni muhimu katika kufafanua upekee wa utendaji katika lugha za kiasili wawasilishaji ujumbe wanapofanya

mikakati ya kukarabati uso wanapowasilisha ujumbe kuhusu elimu ya kiasili. Yule (2020) anaeleza kuwa, uamuzi na uteuzi wa lugha mwafaka inayoweza kutumiwa kuashiria upole hutofautiana pakubwa kutoka utamaduni mmoja hadi mwingine. Aidha, ulinganishi umeonyesha mwingiliano uliopo wa matumizi ya ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi katika Lubukusu na mawaidha ya Bi. Msafwari katika Kiswahili. Hali hii inatiliwa nguvu na maoni ya Habwe na Zaja (2019) kuwa, lugha zinazotagusana zina uwezo mkubwa wa kuathiriana

1.2 Suala la Utafiti

Kila lugha hubainisha njia zake mahsusi za mawasiliano. Kuna njia za kueleza masuala yanayoikumba jamii ambapo, mikakati ya mwasilishaji ujumbe haiwezi kutupiliwa mbali. Ijapokuwa mtoa ujumbe anapaswa kuteua mbinu zinazomwezesha kuhawilisha ujumbe katika hali ya kueleweshwa maana na kuondoa utata, mara nyingine wao huamua kutumia ufiche; hali inayosababisha utata katika ung'amuzi wa maana. Utata unatokana na sababu kuwa maana dhamiriwa, inayotiliwa maanani na mwasilishaji ujumbe, haipo kwenye leksia zilizotumiwa na mtoa kauli bali, inapaswa kufasiriwa katika muktadha mpana. Hali hii inakinzana na mahitaji ya kanuni zinazoweza mawasiliano timilifu. Utafiti huu ulichunguza ufiche kama mkakati wa upole katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari kwa mtazamo linganishi .

1.3 Madhumuni ya Utafiti

Azma ya utafiti huu ilikuwa kuchunguza ufiche kama mkakati wa upole katika ulumbi wa Bw. Manguliechi uliowasilishwa katika Lubukusu na mawaidha ya Bi. Msafwari yaliyowasilishwa katika Kiswahili. Madhumuni mahsusi ya utafiti yalikuwa:

- i. Kupambanua maumbo yanayobainisha ufiche kama mkakati wa upole katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na Mawaidha ya Bi. Msafwari.
- ii. Kubainisha miktadha ya matumizi ya ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na Mawaidha ya Bi. Msafwari.
- iii. Kutathmini sababu za matumizi ya ufiche kama mkakati wa upole kwa mintarafu ya ulumbi wa Bw. Manguliechi na Mawaidha ya Bi. Msafwari.

1.4 Maswali ya Utafiti

Utafiti huu ulilenga kujibu maswali yafuatayo:

- i. Matumizi ya lugha katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari yamedhihirisha ufiche katika maumbo gani?
- ii. Mkakati wa ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari umejitokeza katika miktadha ipi?
- iii. Ufiche umetumiwa katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari ili kutimiza malengo yapi?

1.5 Msingi wa Uteuzi wa Mada ya Utafiti

Mada ya utafiti ilituliwa kwa msingi kuwa mawasiliano ni mhimili mkubwa katika maisha ya binadamu na jamii yoyote ile. Licha kuwa mawasiliano ni kigeu kisichobadilika, jamii zinawasiliana kwa njia tofauti kwa mujibu wa utamaduni wao (Mwansoko, 1991). Utafiti huu ulihusu mawasiliano kwa kuchunguza uwasilishaji ujumbe kupitia mkakati wa ufiche miongoni mwa Babukusu na Waswahili kwa kuchanganua ulumbi wa Bw. Manguliechi pamoja na mawaidha ya Bi. Msafwari.

Suala la ufiche kama mkakati wa upole limechunguzwa kwa kuwa upole ni mada ya kudumu katika maisha ya binadamu. Hii inatokana na sababu kuwa, watu kila wakati hujali jinsi watu wengine huwawazia na hata kuwazungumzia. Aidha, binadamu yeyote hapendi kuaibishwa hadharani bali hutarajia kuwa atasitiriwa na mtoa ujumbe katika tukio lolote la mitagusano. Utafiti huu ulilenga kupambanua maumbo ya ufiche na kufafanua yalivyotumika katika miktadha mbalimbali ili kusitiri aibu.

Aidha, Bw. Manguliechi aliteuliwa kwa kuwa watafiti wengi walimuainisha kama kielelezo cha usarifu wa kuwasilisha masuala muhimu ya elimu asili katika jamii ya Babukusu (Nandemu na Makokha, 2012). Bw. Manguliechi alikuwa mhubiri wa kitamaduni ambaye alivuma sana hususan katika matumizi yake ya lugha na ufahamu wake mpevu wa desturi za Wabukusu alipokuwa hai. Bw. Manguliechi alirejelewa kwani ni mlumbi ambaye kauli zake zilikolea matumizi ya lugha isiyo ya moja kwa moja.

Mawaidha ya Bi. Msafwari yaliteuliwa kwa sababu mawaidha haya yana ufuataji mkubwa unaodhihirisha msambao wa lugha ya Kiswahili nje ya eneo la upwa wa Afrika Mashariki. Aidha, mada zinazowasilishwa zinahusu maarifa ya elimu asili pamoja na masuala ibuka yenye umuhimu katika mshikamano wa jamii.

Bw. Situma Manyasi na Bw. Fredrick Wafula waliteuliwa kuhojiwa katika mahojiano fuatilizwa kwa misingi kuwa ndio wakurugenzi wa masuala yanayohusu elimu asili katika Kituo cha Habari cha West FM. Aidha, ni waanzilishi wa kipindi cha *Lumasaaba* kinachopeperusha mafundisho kuhusu elimu ya kiasili.

Brenner (2006) alieleza kuwa, tamaduni nyingi huthamini sana matumizi ya lugha yanayotoa maelezo ya moja kwa moja lakini matumizi ya lugha katika maelezo yasiyo ya

moja kwa moja yana manufaa makubwa na jamii ingefaidi pakubwa matumizi haya kama ingeyaelewa. Hii imechangia katika uamuzi wa kutafitia mkakati wa ufiche katika matumizi ya lugha, hasa kwa kupambanua maumbo ya ufiche pamoja na kubainisha miktadha na sababu za matumizi yake.

Utafiti huu uliteua ulumbi na mawaidha kwa kuwa ni vipera vya fasihi simulizi ambavyo huwasilisha ujumbe usiolenga tu maana katika leksia zilizotumiwa bali pia uteuzi makusudi wa maneno na matumizi ya lugha kwa njia ya kipekee. Hivyo, usimbaji wa ujumbe hutokana na uteuzi wa kimakusudi wa mkakati na mtoa ujumbe (Matei 2011). Utafiti huu ulidhamiria kupambanua usimbaji wa ujumbe kupitia mkakati wa ufiche kwa kurejelea ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari kwa kufafanua maumbo, miktadha na sababu za matumizi yake.

Aidha, mazungumzo yalilenga elimu ya kiasili kwa sababu masuala husika ni muhimu katika mshikamano wa kijamii. Isitoshe, lugha hufungamana na utamaduni hivyo kuonyesha umuhimu wa uchunguzi kufanywa ili kubaini jinsi lugha husika zinavyowasilisha masuala yanayohusu elimu ya kiasili kwa njia ya ufiche .

Data ya maktaba ya Kituo cha Habari cha West FM ndiyo iliteuliwa kutumiwa katika utafiti kuhusu ulumbi wa Bw. Manguliechi. Kituo hiki ni maarufu katika upeperushaji habari katika lugha ya Lubukusu na kimemhusisha Bw. Manguliechi, Bw. Situma wa Manyasi na Bw. Fredrick Wafula katika mahojiano kuhusu masuala mbalimbali ya jamii ya Babukusu. Kwa mujibu wa Murumba (2017), West FM Redio ni kituo kinachosikilizwa na watu wa umri na jinsia mbalimbali. Mathalani, kuna kipindi kinachofahamika kama *Junior Competition* kinachotoa nafasi kwa wanafunzi wa

viwango mbalimbali kushiriki mashindano kuhusu ujuzi wao wa maarifa asilia. Katika utafiti wake kuhusu vipindi vya kilimo kwenye redio zinazoeleza ujumbe katika lugha za kiasili, Murumba alitambulisha kuwa, Kituo cha West FM kilisikilizwa na idadi kubwa ya watu wa eneo la magharibi na eneo la Bonde la Ufa. Kilifuatiwa na Kituo cha Sulwe FM, Radio Jambo, Radio Maisha na Nyota FM miongoni mwa vituo vingine. West FM hupeperusha vipindi vinavyohusu masuala mbalimbali ya elimu, maarifa asili na masuala ya kiuchumi.

Kwa kuwa lugha hutagusana na kuathiriana, mtazamo linganishi ulifanywa kati ya Lubukusu na Kiswahili kama ulivyojitokeza katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Habwe na Zaja (2019) wanasema kuwa lugha zinazotumika katika eneo moja huathiriana katika viwango mbalimbali kama vile sauti, msamiati, maana na hata utamaduni. Utafiti huu ulilinganisha udhihirikaji wa ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi uliowasilishwa katika lugha ya Lubukusu na mawaidha ya Bi. Msafwari katika lugha ya Kiswahili. Haya yalitekelezwa kwa kuyapambanua maumbo yake, miktadha na sababu za matumizi ya ufiche.

Lugha ya Kiswahili ilitafitiwa kwa sababu ina dhima kubwa ulimwenguni katika kukidhi mahitaji ya kiuchumi, kisiasa, kijamii na kielimu. Msingi wake huwa sarufi ya lugha ambayo hutumiwa katika kufanikisha mawasiliano wakati wa uwasilishaji maana (Wambui, 2017). Isitoshe, ni lugha rasmi na lugha ya taifa nchini Kenya.

Nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) iliteuliwa kwa kuwa kando na kuwa na mihimili iliyochangia uchanganuzi na ufafanuzi wa mada; watafiti wengi wameibainisha kuwa ya kimsingi katika suala la upole. Katika utekelezaji nadharia hii ya upole

inaingiliana na uhalisi kwa kurejelea kauli za msemaji na kuzihukumu jinsi zinavyoathiri hisia za msikilizaji katika hali halisi (Mills, 2003). Kauli za wasemaji zilichanganuliwa kwa kurejelea muktadha wa matumizi yake. Kauli hizi zimepambanuliwa kama mkakati wa mtoa kauli wa kujaribu kusitiri uso wa mpokeaji ujumbe katika muktadha husika pamoja na kutathmini sababu za matumizi.

1.6 Upeo na Mipaka

Utafiti ulichunguza suala la ufiche kama mkakati wa upole katika matumizi ya lugha kwenye ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Matumizi ya lugha ya Bw. Manguliechi, ambaye ni mhubiri wa kitamaduni katika jamii ya Babukusu na Mawaidha ya Bi. Msafwari ambaye ni Mswahili, mwanzilishi na mwasilishaji wa mawaidha kuhusu elimu asili katika lugha ya Kiswahili yalitumiwa kama data katika utafiti.

Utafiti huu ulitumia data ya maktaba ya Kituo cha Habari cha West FM na mtandao wa YouTube kutoka runinga ya *Citizen*. Kituo cha *Citizen* ndicho huendesha kipindi cha Mawaidha na Bi. Msafwari nacho Kituo cha West FM kimemshirikisha Bw. Manguliechi katika kuzungumzia utamaduni wa Babukusu na kuhifadhi data hiyo kwenye maktaba yake. Uchunguzi ulihusu upambanuzi wa maumbo yaliyobainisha ufiche kama mkakati wa upole katika matumizi ya lugha. Aidha hali na miktadha ya matumizi ya ufiche katika matumizi ya lugha na tathimini ya sababu za matumizi ya ufiche kama mkakati wa upole katika matumizi ya lugha kwenye ulumbi wa Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari..

Mihimili ya nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) ndiyo ilitumiwa kuchanganua data. Maumbo yalibainishwa na kuainishwa kwa kuzingatia mihimili mikuu ya vimanilizi na utata. Tofauti na mfanano wa udhihirikaji wa maumbo ya ufiche katika ulumbi wa Manguliechi na Mawaidha ya Bi. Msafwari ulifafanuliwa. Mukadha uliainishwa kwa kurejelea mukadha wa hali, mukadha wa kiisimu na mukadha wa kitamaduni. Sababu za matumizi ya ufiche zilipambaniliwa kutokana na mhimili wa faida zitokanazo na matumizi ya ufiche.

Aidha, mada zilizochanganuliwa zilihusu elimu ya kiasili. Hii ilitokana na sababu kuwa masuala yanayohusu elimu asili yamefungamana mno na utamaduni wa jamii kama ulivyodhihirika kupitia matumizi ya lugha.

1.7 Umuhimu wa Utafiti

Utafiti huu umepambanua maumbo mbalimbali ya mkakati wa ufiche yaliyodhihirika katika lugha miongoni mwa Babukusu na Waswahili. Kwa njia hii utafiti huu umechangia uwanja wa uchanganuzi matini kwa kuongeza matokeo haya kwa tafiti zilizofanywa awali kuhusu suala la upole na uchanganuzi wa nadharia za upole katika matumizi ya lugha za asili. Aidha, utafiti huu umechangia nadharia ya upole kwa kubainisha miundo ya maumbo ya mkakati wa ufiche kama ilivyodhihirika kufungamana na utamaduni wa lugha ya Kiswahili na Lubukusu katika Ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari.

Lugha na mawasiliano ni vipengele visivyoweza kuepukika katika maisha ya jamii. Utafiti huu aidha umebainisha hali na miktadha inayochochea matumizi ya maumbo

tofautitofauti ya ufiche. Hiki ni kielelezo kinachoweza kuigwa na walumbi na wanaotoa mawaidha wanapowasilisha ujumbe ili kufanikisha mawasiliano katika miktadha sawia.

Utafiti huu umebainisha sababu zinazoelekeza mtoa ujumbe kutumia mkakati wa ufiche. Sababu hizi ni kama zinduko kwa jamii husika katika kung'amua maana dhamiriwa ya wawasilishaji ujumbe wanaoegemea katika mkakati wa ufiche. Hii inatokana na sababu kuwa, kufanikiwa kwa ung'amuzi wa maana hutegemea sana uwezo wa mpokea ujumbe kubaini maana anayokusudia mtoa kauli wala si leksia zilizotumiwa peke yake (Leech 2020). Aidha, utafiti huu umechangia kufafanua utamaduni wa lugha ya Lubukusu na Kiswahili katika uwasilishaji ujumbe kutumia mkakati wa ufiche.

Utafiti huu unaweza kutumiwa katika masuala ya ujifunzaji wa lugha ya pili. Sadeghghli na Niroomand (2016) wanaeleza kuwa uchambuzi wa mikakati ya upole ni sawa na utambuzi wa pragmatiki ya lugha ya pili katika ujifunzaji wa lugha. Jambo hili linawezekana hasa katika kuchangia elimu inayofahamisha maarifa yanayoziba pengo baina ya ujumbe na mpokea ujumbe ili kufanikisha mawasiliano panapo matumizi ya mkakati wa ufiche. Dete (2013) alifanya utafiti ulioeleza kuwa mawasiliano ni hali ya kusababisha usawa ambapo pengo linaloweza kuwepo baina ya maarifa na watu huwa limezibwa. Haya aghalabu huwa baina ya mtoa ujumbe na mpokea ujumbe. Hapa pana maana kuwa, kuna pengo dhahania baina ya anayezungumza na anayepokea ujumbe katika tendo lolote la mawasiliano. Inatarajiwa kuwa uhawilishaji wa maarifa unapaswa kuliziba pengo hilo. Sadeghghli na Niroomand (2016) wanaeleza kuwa, watafiti wanahitaji kuchunguza mikakati ya upole katika tamaduni tofauti na kujaribu kutambua

mifumo tofauti na mikakati hiyo katika mazungumzo ili kuchagiza umilisi wa kiisimu wa wanafunzi wa lugha ya pili.

Kutokana na faida zinazotokana na matumizi ya ufiche, wawasilishaji ujumbe wanaweza kushirikisha njia hii ya mawasiliano kama mbinu kuu ya kuwasilisha maana katika masuala muhimu ya jamii kwa njia inayoacha athari kubwa kama ilivyo katika ulumbi wa Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari.

Data iliyochunguzwa inaweza kutumiwa baadaye na wanaisimu katika Isimu Linganishi kwenye tafiti zinazohusu lugha asili. Wanaanthropolojia wanaweza pia kuitumia katika utafiti kuhusu lugha na utamaduni wa Babukusu na Waswahili.

Utafiti huu umefafanua kuwa mtoa ujumbe huwazia mpokeaji na kuusimba usemi wake katika umbo la ndani akihusisha muktadha husika kabla ya kutoa kauli kwa mpokeaji. Lengo huwa kuwasilisha ujumbe kwa njia inayositiri uso wa mpokeaji. Haya ni mambo yanayoathiri hali ya kiakili. Kwa hivyo, suala hili linaweza kuwa na umuhimu katika kushughulikia Isimu Saikolojia.

1.8 Changamoto za Utafiti

Kuna mtazamo kuwa muundo wa utafiti wa uchanganuzi wa yaliyomo ambao ulitumiwa katika utafiti huu huweza kuathiriwa na upendelevu wa mtafiti. Hata hivyo, mihimili ya nadharia ya upole pamoja na madhumuni ya utafiti ndiyo yaliongoza ukusanyaji na uchanganuzi wa data.

Unukuzi wa data kutoka kwa kanda haukuwa rahisi kwani ulichukua muda mrefu wa kuketi, kusikiliza na kunukuu. Aidha, tafsiri ya data ya Lubukusu ilikuwa yenye

changamoto hasa kwa baadhi ya istilahi za kitamaduni. Hata hivyo, mahojiano fuatiliwa yalisuluhisha jambo hili kwani wahojiwa walio na ufahamu mkubwa wa utamaduni wa Lubukusu walifasiri istilahi hizo. Changamoto ya tafsiri ya msamiati wa kitamaduni pia ilikuwepo hasa majina ya koo ambayo hutokana na utamaduni mahsusi.

1.9 Hitimisho

Sura hii imeshughulikia usuli wa utafiti, suala la utafiti, madhumuni ya utafiti, maswali ya utafiti, misingi ya uteuzi wa mada ya utafiti, suala la utafiti, umuhimu wa utafiti na changamoto alizokumbana nazo mtafiti katika utafiti wake.

SURA YA PILI

UHAKIKI WA MAANDISHI

2.1 Utangulizi

Sura hii imerejelea na kuhakiki yaliyoandikwa kuhusu mada ya utafiti. Vipengele vilivyojadiliwa ni pamoja na maumbo ya ufiche katika matumizi ya lugha, lugha na muktadha na sababu za uteuzi wa mikakati ya ufiche. Aidha, nadharia iliyotumiwa katika utafiti imepambanuliwa pamoja na maelezo mafupi kuhusu Bw. Manguliechi na Bi. Msafwari kutolewa.

2.2 Maumbo ya Ufiche katika Matumizi ya Lugha

Umbo ni dhana iliyopewa ufafanuzi na kuchanganuliwa kwa njia tofauti kwa kutegemea madhumuni ya mtafiti. Mathalani Miruka na Indede (2020), walichunguza maumbo ya fasihi simulizi katika mashairi andishi ambapo waliainisha hadithi, mazungumzo, semi, ushairi simulizi na maigizo kama maumbo. Utafiti mwingine ulifanywa na Otieno (2017) kuhusu mwingiliano matini wa maumbo ya fasihi simulizi ya Kiafrika na matini teule za Biblia. Hadithi, maigizo, semi na ushairi simulizi uliainishwa kama maumbo. Katika tafiti hizi, maumbo yamerejelewa kama utanzu, mgao au kundi la vipengele vya fasihi vilivyowekwa pamoja kwa sababu ya uwiano wake. Umbo katika utafiti huu limeainishwa kama mgao au mkakati mdogo chini ya mkakati mkuu wa ufiche

Charismawati (2018) alifanya utafiti uliodhamiria kufafanua jinsi wahusika katika filamu ya *Legally Blonde*, *Yes Man* na *Not That Just Into You* walivyotumia mikakati chanya na hasi katika mazungumzo wakati wa kukataa. Aidha, alidhamiria kubaini mkakati uliotumiwa pakubwa na wahusika kati ya mkakati hasi na mkakati chanya pamoja na

kupambanua sababu za kutumia mkakati huo. Utafiti huo uliongozwa na mihimili ya nadharia ya upole ya Brown na Levinson. Mtafiti alibainisha maumbo ya mkakati hasi na chanya yaliyotumiwa na wahusika na kuonyesha kuwa wahusika wengi walitumia upole hasi; hasa matumizi ya lugha yasiyo moja kwa moja katika kudhihirisha dhamira ya kukataa. Pia alitabua kuwa, umbo la mkakati wa upole chanya lilitumiwa sana ili kueleza sababu za kutenda jambo. Utafiti huo kama ulivyo huu ulilenga kupambanua maumbo ya mikakati wa upole katika matumizi ya lugha kwa kuongozwa na nadharia ya upole. Hata hivyo, utafiti huo ulilenga tu kauli za wahusika katika hali ya kukataa. Ukatavu ni sehemu ndogo ya mawasiliano baina ya wahusika kwani ni dhamira moja pekee ya mtoa ujumbe . Utafiti huu umetofautiana na huo kwa kuwa umechunguza matumizi ya lugha kwa ujumla wala si dhamira moja tu. Isitoshe, utafiti huu ulilenga kupambanua mkakati wa ufiche wala si mikakati yote kwa ujumla.

Utafiti mwingine kama ulifanywa na Kuweira (2016). Alidhamiria kubainisha na kufafanua maumbo ya mikakati chanya na hasi yaliyotumiwa na wahusika katika filamu ya *Boyhood* wahusika wanapoonyesha dhamira ya kukataa akirejelea nadharia ya upole ya Brown na Levinson. Alilenga kueleza sababu za uteuzi wa mikakati hiyo na wahusika. Utafiti huo ulibainisha kuwa, wahusika walishirikisha mikakati chanya na hasi katika kauli zao. Maumbo manne ya mkakati chanya yakiwemo kauli za mzaha na matumizi ya zawadi yalibainishwa. Maumbo matano ya mkakati hasi yakiwemo kuuliza maswali na kuomba msamaha yalibainishwa. Utafiti ulionyesha kuwa, wahusika wengi walichagua mkakati wa upole kwa minajili ya kuridhisha sababu zao za kibinafsi. Isitoshe, mkakati

chanya ulitumiwa wakati wahusika walikuwa na uhusiano wa karibu na mkakati hasi kutumiwa wakati kulikuwa na tishio kubwa la kusababisha aibu.

Utafiti huo ulihusiana na huu kwani ulitumia mihimili ya nadharia ya Brown na Levinson katika kuainisha mikakati. Pia, ulilenga kubaini maumbo ya mikakati ya upole iliyofanywa na wahusika pamoja na kubaini sababu za uteuzi wa mikakati hiyo. Hata hivyo, utafiti huu umetofautiana na huo kwani data haikuhusu wazungumzaji katika zamu kama ilivyo katika michezo ya kuigiza bali ulirejelea kipera cha mazungumzo katika mawaidha na ulumbi. Muundo wa matumizi ya lugha katika michezo ya kuigiza ni tofauti na ule wa ulumbi na mawaidha. Mathalani, katika mchezo wa kuigiza huwa kuna majibizano kwa zamu, kila mhusika akipata zamu sawia katika kubadilishana mawazo. Katika ulumbi na mawaidha, mtendaji mmoja ambaye ni mtoa kauli ana sehemu kubwa ya kumiliki na kuwasilisha ujumbe kwa hadhira. Aidha utafiti huu haujarejelea mikakati yote ya upole iliyoainishwa na Brown na Levinson bali upambanuzi wa maumbo katika mkakati wa ufiche pekee.

Idemaru na wenzake (2015) walitafiti kuhusu kiimbo kama umbo la kudhihirisha upole katika lugha ya Kikorea kwa mujibu wa nadharia ya upole. Wakorea kumi waliteuliwa kusikiliza kauli za sampuli ya watu wanane ili kubaini ikiwa kauli hizo zilidhihirisha upole. Matokeo yalionyesha kuwa, wasikilizaji wa kike walikuwa na maoni tofauti na wale wa kiume. Wale wa kike walihusisha kiimbo cha juu na upole lakini wa kiume walihusisha kiimbo hicho cha juu na kutozingatia upole. Utafiti huu unafanana na huo kwa kuchunguza maumbo ya mikakati ya upole katika matumizi ya lugha yanayoweza kubainika katika viziada lugha. Hata hivyo, utafiti huu ulichunguza matumizi ya lugha

kwa mapana kukiwemo vipengele vya kileksia wala utafiti haukujikita tu kwa viziada lugha.

Utafiti ulifanywa na Katerina (2010) ili kudhihirisha upole unavyobainika katika vipindi vya televisheni vya Marekani. Alitumia nadharia ya upole ya Brown na Levinson kuchanganua jinsi kauli za Rais Obama pamoja na wazungumzaji katika kipindi cha *Larry King* walivyodhihirisha upole. Lengo kuu lilikuwa kubaini maumbo yaliyotumiwa zaidi katika usemi wa sampuli teule pamoja na kubainisha maumbo yaliyodhihirisha upole. Uchunguzi huo ulibainisha kuwa, nahau, masharti na kauli za maridhiano zilitumiwa pakubwa. Hata hivyo, utafiti huo ulitofautiana na huu kwa misingi kuwa ulilenga tu maumbo yaliyotumiwa kuwarai wasikilizaji kiutawala. Mathalani, kauli za Rais huyo zilitolewa kwa minajili ya kiutawala lakini utafiti huu umehusu ufafanuzi wa maumbo ya mkakati wa ufiche katika masuala ya elimu asilia katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari..

Abdul- Majeed (2009) alifanya utafiti kwa madhumuni ya kufafanua misingi ya nadharia ya upole, pamoja na kubaini udhihirikaji wa maumbo ya mkakati chanya katika lugha ya Kiingereza. Matokeo yalionyesha kuwa, maumbo ya mkakati chanya kama vile: uradidi, udondoshaji, matumizi ya misimu badala ya jina mahsusi na upeanaji tuzo yalitumiwa. Utafiti huo ulifanana na huu kwa misingi ya kuchunguza mikakati ya upole katika matumizi ya lugha. Kuongezea, mihimili ya nadharia ya upole ndiyo ilitumiwa kubainisha maumbo mbalimbali yanayojitokeza katika lugha. Hata hivyo, utafiti huo ni tofauti na utafiti huu kwa kuwa ulichunguza maumbo ya mkakati chanya katika matumizi ya lugha. Utafiti huu umechunguza maumbo ya mkakati wa ufiche. Aidha lugha ina

upekee wake wa udhihirikaji wa mikakati ya upole kwani imefungamana na utamaduni wa jamii. Utafiti huu umechunguza ulumbi na mawaidha katika lugha mbili tofauti za Kiasili za Lubukusu na Kiswahili.

Utafiti mwingine kuhusu maumbo katika mikakati ya upole ulifanywa na Graham (2015). Alichunguza mikakati ya usemi katika diskosi za kisiasa ili kubainisha mbinu na mikakati iliyotumiwa na wanasiasa watatu walipojaribu kutimiza ajenda zao. Kando na kuchanganua mazungumzo yao, aliwahoji wanasiasa hao ili kupata ufafanuzi zaidi. Mihimili ya nadharia ya upole ya Brown na Levinson na Goffman ilitumiwa. Matokeo yalibainisha kuwa, umbo la maswali ya balagha ndilo lilitumiwa sana na wahojiwa ili kuwasilisha ujumbe. Utafiti huo unafanana na huu kwa kuwa, ulichunguza maumbo ya mikakati ya upole katika matumizi ya lugha. Hata hivyo, utafiti huu ni tofauti kwa kuwa ulilenga mkakati wa ufiche. Aidha, data yake haikujikita tu katika diskosi moja bali masuala mbalimbali kama yalivyobainika katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha na Bi. Msafwari.

Pradnyani na wenzake (2017) walichunguza maumbo ya mkakati wa upole chanya katika filamu ya *Home*. Walitumia nadharia ya upole ya Brown na Levinson ili kuchanganua kauli za wahusika. Matokeo ya utafiti huo yalionyesha matumizi ya maumbo kama: chuku, utoaji wa ahadi, makubaliano baina ya wawasilianaji na utambulishaji wa wahusika katika usemi. Pia, utafiti huo ulionyesha kuwa, maumbo hayo yalitumiwa ili kuepusha aibu na kufanikisha mawasiliano. Utafiti huo ulilenga kuchunguza maumbo ya mikakati ya upole kama ilivyo katika utafiti huu. Hata hivyo, filamu inatokana na sanaa ya ubunifu kwa madhumuni mbalimbali kukiwemo kuburudisha. Katika ubunifu mambo

ya kihalisia yanaweza kuongezewa fantasia. Utafiti huu umekuwa tofauti na huo wa Pradnyani na wenzake kwa sababu, unahusu maisha ya kihalisia ya jamii kama yanavyodhihirika katika elimu asilia wala si mwigo wake kama inavyoibuka katika sanaa za maonyesho kwenye filamu.

Gaichu (2016) alichunguza lugha iliyotumiwa katika methali za kisitiari za Kiswahili. Utafiti huo ulilenga kuchunguza leksika na namna muktadha linamotumika neno uliweza kubadilisha maana halisi ya neno kwenye methali hizo. Alifanya hivi kwa kuteua methali maalum na kuzichambua kwa kurejelea nadharia ya uhusiano ya Sperber na Lakoff. Matokeo yalithibitisha kuwa, maana halisi ya leksimu ilibadilika na kuafikia maana mpya kulingana na kanuni ya mawasiliano, tambuzi pamoja na kuhusisha muktadha wa neno. Uhamishaji huu wa maana ulipatikana baada ya kuwezesha vitomeo vya kiensaiklopedia ambavyo vilisababisha upanuaji wa maana ya dhana husika. Kwa ujumla, utafiti huo uliangazia umbo la methali kwa kujaribu kufafanua uhusiano wa muundo wake kifani (sitiari) na maana. Utafiti huu unahusiana na huo kwa kuchunguza umbo la methali na maana yake. Hata hivyo, utafiti huu unachangia kufafanua methali kama mkakati wa kiisimu wala si kipengele cha fani pekee. Aidha, utafiti huu unachunguza methali kama mkakati wa upole katika kuwasilisha ujumbe ili kutimiza mahitaji ya uso wa wawasilianaji.

Dzemal (2016) alifanya utafiti kuhusu maswali ya balagha kwa dhima ya kutambua ikiwa maswali haya yalikuwa na vipengele vingine vya kiisimu au vya kimuundo ambavyo vingekuwa vidokezo vya kuyatofautisha na aina nyingine za maswali. Matokeo yalionyesha kuwa, muktadha ulikuwa kigezo cha kimsingi cha kuainisha au kutambulisha

maswali ya balagha. Utafiti aidha ulieleza kuwa, maswali ya balagha yalikuwa na vipashio vya kisintaksia na kisemantiki vilivyotumiwa kwa pamoja kutambulisha kuwa maswali yaliyojitokeza katika fungu yalikuwa ya balagha. Utafiti huo ulidhihirisha utata uliopo katika utambuzi wa maswali ya balagha ndipo Dzamal akajikita katika kutafuta ikiwa vidokezi vilikuwepo vya kutofautisha aina hii ya maswali. Utafiti huu unachangia kufafanua maswali ya balagha kama mkakati wa kiisimu katika kuwasilisha ujumbe kwa njia ya upole. Kama ilivyo katika utafiti wa Dzamal, muundo wa swali balagha umeainishwa katika utafiti huu lakini si kwa lengo la kulibaini kama swali la balagha bali kuonyesha jinsi muundo wake ni mbinu ya kuwasilisha ujumbe kwa njia ya ufiche.

Kwa ujumla utafiti huu ni tofauti kwa misingi kuwa tafiti nyingi zilizofanywa awali zilijikita katika uchunguzi wa mkakati chanya na hasi lakini utafiti huu ulichunguza mkakati wa ufiche. Utafiti huu umeainisha na kuchambua maumbo tofautitofauti ya udhihirikaji wa ufiche kama mkakati wa upole kwenye matumizi ya lugha katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Aidha, data haikujibana katika kipengele kimoja wala umbo moja bali udhihirikaji wa maumbo mbalimbali katika matumizi ya lugha kama yalivyojitokeza. Isitoshe, maumbo yamechunguzwa kwa kuyahusisha na vigeu vya kimuktadha; kuwa katika kuwasilisha ujumbe muktadha huchangia uteuzi wa umbo fulani husika. Hivyo basi, maumbo haya hayakutafitiwa kama fani au msamiati bali kipengele cha kiisimu katika matumizi ya lugha kwa kulinganisha na mkutadha mpana wa matumizi ya lugha.

2.3 Lugha, Muktradha na Upole

Mukhwana (1996) alitafitia muktadha wa matambiko ambayo hufanywa siku tatu baada ya kifo cha mtu mzee katika jamii ya Babukusu: *khuswala kumuse*. Utafiti ulilenga kuhifadhi shughuli na umuhimu wa matambiko haya katika jamii ya Babukusu na kumpambanua fanani hasa kwa lengo la kueleza ikiwa kulikuwa na nguvu zisizo za kawaida zilizohusishwa naye katika utendaji wa tambiko la *khuswala kumuse*. Pia, alichunguza ikiwa palikuwa pametokea mabadiliko yoyote katika matambiko haya. Utafiti huo ulibainisha kuwa, matambiko yangali yanaendelezwa na jamii kama njia ya kupokeza vizazi historia na pia yalikuwa kiungo muhimu katika kurithisha amali zilizohusishwa na nguvu za mababu. Isitoshe, utafiti uliweza kuonyesha kuwa pametokea mabadiliko katika matambiko haya kutokana na mwingiliano wa tamaduni pamoja na athari za dini ya Kikristo. Utafiti huo ulichunguza data ya lugha ya kiasili ya Lubukusu kwa kulenga muktadha maalum wa matambiko. Hata hivyo, utafiti huu unachunguza ulumbi wa Bw. Manguliechi katika muktadha wa kiisimu tofauti na utafiti huo ulioegemea katika maudhui, amali zilizomo ambazo zapaswa kupitishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine na mabadiliko yaliyotokea. Utafiti huu umechunguza mikakati ya kiisimu ya uwasilishaji wa maudhui hayo katika lugha asili katika kushughulikia mada tofauti za elimu asili.

Ojwang' (2010) alifanya utafiti katika muktadha wa afya kwa kuchunguza mikakati ya upole iliyofanywa na wauguzi katika mitagusano yao na wagonjwa katika Mkoa wa Nyanza. Utafiti huo ulichochea na sababu kuwa, wauguzi ndio hukaa kwa muda mrefu na wagonjwa na mikakati yao ya kimawasiliano ingechangia pakubwa masilahi ya

wagonjwa ili jitihada zao zikubalike kama huduma bora. Ilikuwa imebainika kuwa, licha ya mafundisho chuoni kuhusu mawasiliano, kumekuwa na dhana kuwa wauguzi katika hospitali za umma hawakudhihirishi upole katika mawasiliano yao na wagonjwa. Kwa hivyo, Ojwang' alifanya utafiti kubaini mikakati iliyotumiwa na wauguzi katika mawasiliano na wagonjwa na changamoto za maamuzi yao. Pia, alilenga kutathmini nafasi ya somo la mawasiliano katika maandalizi ya wauguzi ikilinganishwa na utekelezaji nyanjani. Matokeo yalionyesha kuwa, wauguzi walitawala na kuanzisha mawasiliano baina yao na wagonjwa na mara nyingi walitumia mikakati isiyoonyesha adabu licha ya wagonjwa kutazamia upole. Isitoshe, utafiti ulidhihirisha kuwa silabasi ilionyesha upungufu kwa kusisitiza suala la upole bila kuzungumzia utekelezaji wake. Utafiti huo uliangazia mikakati ya upole katika muktadha wa vituo vya afya ambapo ulinganishi ulifanywa ili kutambua mwachano uliopo kati ya silabasi na utekelezaji nyanjani. Utafiti huu unachunguza udhihirikaji wa mikakati ya ufiche ambapo muktadha umepambanuliwa kwa kuangalia mahusiano yaliyojibainisha ndani mwa matini wala si mazingira halisi.

Utafiti mwingine uliochunguza muktadha wa afya ni wa Oyindal na Mukhwana (2017). Walilinganisha na kulinganua tasfida za matibabu katika Kiswahili na Kimarachi lengo likiwa ni kubaini mikakati inayotumiwa kuibua tasfida za muktadha wa matibabu. Walijikita katika tasfida za tiba, ushauri nasaha, hali ya kuhamasisha na kuasa. Utafiti huo ulichochea na hali ya jamii ya leo kukumbwa na janga la ukimwi, magonjwa mengine hatari pamoja na vitendo fulani vilivyozua aibu na ambavyo vilihitaji kuzungumziwa kwa lugha ya upole ili ujumbe uwafikie walengwa bila kuwakera au

kuzua aibu. Utafiti huo ulibainisha kuwa, uibuaji tasfida uliweza kufanana au pia kutofautiana katika jamii lugha moja na nyingine katika msingi wa tofauti za kitamaduni. Utafiti huu ulichunguza muktadha wa matumizi ya mikakati wa ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi katika lugha ya Lubukusu na mawaidha ya Bi. Msafwari katika lugha ya Kiswahili. Pia, ilibainika katika utafiti wa Oyindal na Mukhwana kuwa, maelezo marefu, nahau na methali zilitumiwa sana katika uibuaji wa tasfida nyingi miongoni mwa watumiaji wa Kiswahili na Kimarachi. Hii ilitokana na sababu kuwa tasfida zilizobuniwa kutokana na mikakati hiyo zilionyesha kiasi kikubwa cha upole katika lugha. Utafiti huo sawia na huu, umechukua mtazamo linganishi katika kuchunguza suala la upole na mikakati inayotumiwa na wahusika katika miktadha iliyobainishwa. Hata hivyo, licha kuwa upole ni tendo la kilimwengu, utekelezaji wake haufanani katika jamii zote. Aidha, utafiti huo ulichunguza miktadha katika uibuaji wa tasfida katika vituo vya afya tofauti na utafiti huu, ambao mbali na kuchunguza muktadha wa hali, uliainisha pia muktadha wa kiisimu na kitamaduni.

Utafiti mwingine ulifanywa na Asiko (2013) kuhusu suala la upole katika majadiliano ya *Bunge la Kumi la Kenya*. Utafiti huo ulichochea na sababu kuwa, sifa kuu ya Bunge la Kumi ilikuwa mivutano ya kisiasa kati ya PNU na ODM. Ilidhihirika kuwa, kulikuwa na matumizi ya lugha yaliyoathiri *uso*. Haya yalitokea wabunge walipotaka kutetea misimamo na falsafa yao kwani, hao ndio walidhibiti majadiliano yao kiisimu mbali na kuzingatia taratibu za bunge katika kuyafanikisha mawasiliano. Utafiti ulilenga kubainisha na kueleza matendo yaliyotishia *uso* yalivyojitokeza katika majadiliano, kuchanganua mikakati ya upole iliyotumiwa na wabunge ili kuokoa, kuhifadhi na

kudumisha *uso* na kutathmini jinsi upole unavyoathiri mawasiliano katika majadiliano ya bunge hilo. Matokeo yalionesha kuwa, matendo yanayotishia *uso* yalikuwa mengi kati ya wabunge wa mirengo tofauti na hayakuweza kuepukwa katika Bunge la Kumi. Utafiti huo ulipambanua suala la upole na mikakati ya kuokoa *uso* hata hivyo, ulilenga muktadha rasmi wa bungeni na mada ya siasa. Utafiti huu ulilenga mkakati wa ufiche katika mada zilizohusu elimu ya kiasili.

Suala la upole pia limetafitiwa na Habwe (2010) katika muktadha wa kisiasa. Alishughulikia suala la upole akizingatia kanuni za upole za Grice (1975). Katika utafiti huo alichunguza jinsi wanasiasa wa Mombasa na Nairobi walivyotumia mikakati ya upole wanapohutubia umati wa watu. Hali hii ilitokana na sababu kuwa, uwanja wa siasa nchini Kenya uliweka misingi yake katika vyeo, kabila, dini, utamaduni na rangi wala haikuwa rahisi kuona mtu wa kabila fulani akipewa kura na watu ambao hawakuwa wa kabila lake. Kwa sababu ya misingi hiyo alitaja kuwa, siasa za Kenya zilijaa mizozo na kila mwanasiasa katika hotuba alijaribu kuwashawishi wapiga kura na kuonyesha nguvu zao za kisiasa. Kwa hivyo, alichambua mikakati waliyoitumia katika hotuba zao kwa wananchi. Utafiti huo sawia na huu ulishughulikia mikakati ya upole katika matumizi ya lugha ya mazungumzo. Hata hivyo, utafiti huu tofauti na huo haukuegemea mada moja hususan ya kisiasa bali muktadha mpana wa masuala yanayoathiri mshikamano wa jamii katika uhamasishaji katika elimu ya kiasili.

King'ang'i (2018) alitafitia suala la unyenyekevu na ujeuri katika matumizi ya lugha mwiko katika biashara ya miraa baina ya Wasomali na Wameru jijini Nairobi. Utafiti huo ulidhamiria kutathmini mpangilio wa ubadilishanaji zamu katika mazungumzo baina ya

wanunuzi na wauzaji katika biashara ya miraa. Pia, ulilenga kubainisha na kuainisha msamiati wa lugha mwiko na msamiati wa heshima uliotumika katika mazungumzo hayo pamoja na kubainisha mikakati ya unyenyekevu iliyotumika kufanikisha mauzo. Ilibainika kuwa, mpangilio wa zamu baina ya washiriki ulibadilika kutegemea idadi ya wanunuzi ambao walihitaji msaada wa wauzaji kwa kipindi cha wakati. Pia, washiriki walitumia lugha ya heshima kwa kiwango fulani na maneno mwiko yalijitokeza kama mkakati maalumu wa kupata kukubalika na wanakikundi (wauzaji au wanunuzi katika biashara). Pia ili mnunuzi apunguziwe bei ya bidhaa husika. Kwa upande mwingine, waliotumia lugha 'safi' walikuwa wageni katika biashara hiyo au waliotaka kukopeshwa. Utafiti huo ulilenga mikakati katika muktadha wa biashara. Mazungumzo ya biashara hulenga muuzaji anayetaka kuuza bidhaa naye mnunuzi anayetaka bidhaa kwa bei ya chini. Katika mazungumzo haya, kuna kauli fupi na ubadilishaji zamu. Tofauti inayozuka ni kuwa, utafiti huu ulichunguza mazungumzo katika ulumbi na mawaidha. Aidha tafiti hizi mbili zimezungumzia muktadha wa hali ambapo utafiti huo uliegemea ukaribu au umbali wa wawasilianaji. Kando na kuchunguza ukaribu na umbali wa wawasilianaji, utafiti huu ulipambanua vigeu vya umri na jinsia. Isitoshe, utafiti huu pia ulibainisha mamlaka na tishio la kusababisha aibu chini ya muktadha wa hali.

Raitania (2014) alishughulikia suala la upole kwa kuchunguza mikakati ya upole katika kipindi cha Mawaidha na Bi. Msafwari katika runinga ya *Citizen*. Utafiti wake ulichochea na mtazamo kuwa, mazungumzo katika kipindi cha Mawaidha na Bi. Msafwari yalifanywa kwa njia iliyokuwa wazi. Hivyo, mtafiti alitazamia kuchunguza sababu za kipindi hicho kuendeleza mazungumzo bila kuvunjika licha ya kuzungumzia

masuala yanayotishia uso katika suala la ndoa waziwazi. Alichunguza haya kwa kurejelea misingi ya nadharia mbalimbali za upole ikiwemo ya Brown na Levinson (1987). Matokeo yalionyesha kuwa, kwenye kipindi cha Mawaidha ya Bi. Msafwari mikakati chanya na hasi ilitumiwa ili kusitiri uso. Utafiti huo sawia na huu ulichunguza suala la upole katika Mawaidha ya Bi. Msafwari lakini utafiti huo ulichunguza mikakati ya hasi na chanya. Tofauti iliyopo ni kuwa utafiti huu ulipambanua matumizi ya mkakati wa ufiche katika kipindi cha Mawaidha na Bi. Msafwari. Kwa mujibu wa utafiti huu, kipindi hiki hakijaendelezwa tu kwa uwazi bali pia kwa mkakati wa ufiche ambapo ujumbe haujawasilishwa waziwazi bali kwa kufumbwa. Aidha, muktadha husika katika utafiti huo ulilenga miundo ya mazungumzo ya vyombo vya habari lakini utafiti huu ulihusisha muktadha wa hali, muktadha wa kiisimu na muktadha wa kitamaduni. Isitoshe, utafiti huu ni linganishi kati ya ulumbi wa Bw. Manguliechi katika Lubukusu na mawaidha ya Bi. Msafwari katika Kiswahili.

Nyabuto na Wenzake (2021) walichunguza mambo yaliyotishia uso kwa wajane wakati wa sherehe za mazishi. Utafiti wao uliongozwa na nadharia ya upole ya Brown na Levinson pamoja na maoni ya Goffman. Walichambua kauli za watu waliohutubu wakifariji wajane katika sherehe za mazishi. Utafiti huo ulibainisha kuwa, ijapokuwa waliohutubu walijaribu sana kutumia kauli na maneno ya upole kwa lengo la kusitiri uso wa wajane, wakati mwingine walijipata wakitamka maneno ya kuaibisha. Jambo hili lilitokea sana wakati wa kutoa malalamishi, kutoa ushauri, kuamrisha na wakati wa kumtaka mjane atekeleze jambo fulani. Utafiti huo ulitoa pendekezo kuwa ikiwa maneno na kauli za upole zitazingatiwa na wanaohutubu katika vikao vya mazishi, kutakuwa na

heshima kwa wajane wala hapatazuka hali ya kusababisha kero. Utafiti huo ulichunguza muktadha halisi wa mazishi hususan kuwepo kwa matukio ya kusababisha tishio kwa uso wa wajane wakati wa mazishi. Utafiti huu pia umechunguza suala la muktadha lakini haukujibana kwenye kauli katika tukio moja tu. Utafiti huu ulichunguza kauli kwa kuzingatia zaidi ya muktadha mmoja; mtoa kauli anapotoa elimu asili kwa jamii.

Ngisirei (2018) alitafiti kuhusu umuhimu wa upole katika mazungumzo kwa kuchanganua mikakati ya upole iliyodhihirika katika vipindi vya Sobetab Kapchi (Maisha ya Jamii) kwenye idhaa ya KASS FM. Kando na kutafiti kuhusu suala la upole, alitazama ukiukaji wa kanuni za upole kwenye vipindi vya Sobetab Kapchi, pamoja na changamoto zinazosawiriwa na wahusika katika mazungumzo yao wakati wa utekelezaji wa kanuni za upole. Matokeo ya utafiti yalionyesha kuwa, wahusika wa mazungumzo katika kipindi cha Sobetab Kapchi walitumia mikakati anuwai ya upole kuwasiliana kwa lengo la kudumisha mahusiano kati yao. Utafiti huo ulichunguza suala la upole katika muktadha wa vyombo vya habari. Mikakati iliyobainishwa iliambatana na kauli katika muundo wa mazungumzo haya kama vile: kukatizana kauli, kusalimiana na kupishana zamu. Hata hivyo, utafiti huu umechangia kwa kuchunguza vigeu vingine vya kimuktadha kama vile muktadha wa hali na muktadha wa kiisimu katika ulumbi na mawaidha.

Kwa ujumla mapitio ya maandishi yameonyesha kuwa tafiti zilizofanywa zilijikita katika mazingira halisi kama vile bungeni, vyombo vya habari, biashara na vituo vya afya. Aidha, baadhi ya tafiti zilishughulikia muktadha wa hali ambapo kigezo cha mada na mahusiano kilichunguzwa mno. Utafiti huu unachangia uwanja huu kwa kuchunguza

suala la mikakati kwa kuhusisha aina tatu za muktadha: muktadha wa kiisimu, muktadha wa hali na muktadha wa utamaduni.

2.4 Sababu za Matumizi ya Ufiche Kama Mkakati wa Upole

Ayiera (2017) alichambua ufumbaji wa maana katika riwaya mbili za Katama Mkangi: *Mafuta* na *Walenisi*. Malengo yalikuwa: kubainisha aina za ubunifu wa ufumbaji katika riwaya, kudhihirisha jinsi ufumbaji ulivyotumiwa kama kichocheo cha zinduko, kudhihirisha ikiwa umeendeleza au kukwamiza usawiri wa wahusika na kutathmini jinsi mazingira ya mwandishi yalivyochangia matumizi ya mafumbo katika uandishi wake. Utafiti ulibainisha kuwa mwandishi alitumia ufumbaji kwa sababu ya kuhofia mamlaka; wakati huo uhuru wa kukosoa serikali kwa njia ya wazi haukwepo. Lengo la kufumba kazi yake lilikuwa, kuepuka rungu ya serikali. Aidha, ilibainika kuwa aliathiriwa na alikosomea pamoja na waandishi wengine. Isitoshe, ufumbaji ulitumiwa kumzindua msomaji kuhusu athari za utabaka, ubepari, unafiki wa viongozi, umuhimu wa mapinduzi na ujenzi wa jamii mpya. Mbinu kuu za ufumbaji alizozitambua katika riwaya hizo zilikuwa: taswira, jazanda na sitiari. Utafiti huo sawia na huu, ulilenga kupambanua sababu za kuwasilisha ujumbe kwa njia isiyo wazi. Hata hivyo, utafiti huo ulichunguza ufumbaji katika riwaya (fasihi andishi) tofauti na utafiti huu uliochunguza ulumbi na mawaidha. Katika ulumbi na mawaidha, mwasilishaji ujumbe na mpokea ujumbe aghalabu huwasiliana ana kwa ana. Wanapowasiliana ana kwa ana, vikwazo vya mawasiliano huwepo katika muktadha husika hivyo basi kuzua changamoto kwa mtoa ujumbe kwani anapaswa kuibuka na mkakati unaopaswa kutosheleza ujumbe papo hapo na kuzuia athari kwa uso wa mpokea ujumbe. Katika utafiti huu sababu za kutumia

ufiche zilibainishwa katika muktadha huo wa washirika katika mazungumzo kuonana ana kwa ana. Vigezo vya kimuktadha vilifungamana na sababu za matumizi.

Stasziewicz (2018) alichunguza jinsi ombi hutolewa katika lugha ya Kihispania. Alichambua kitenzi cha kutoa rai ya ombi katika lugha ya Kihispania kwa vigezo vya uhusiano, mamlaka na tishio la kuleta aibu. Alidhamiria kuchunguza umuhimu wa vigeu vitatu vya kimuktadha katika kuathiri uteuzi wa kitenzi kinachoteuliwa na mwasilishaji ujumbe ili kudhihirisha ombi. Lengo lilikuwa, kutathmini athari ya vigeu hivi ili kubaini umuhimu wake katika kuteuliwa kutumiwa kama ombi. Uchunguzi huo ulitaka kufafanua ikiwa katika kutoa ombi kitenzi kilichoteuliwa kilikuwa kwa madhumuni ya kumfaidi mtoa ujumbe au mpokea kauli. Utafiti huo ulibainisha kuwa kigeu cha mamlaka na tishio la kusababisha aibu vilichukua nafasi kubwa katika kumwelekeza mtu kuteua kitenzi cha kutoa ombi katika lugha ya Kihispania. Utafiti huo ulionyesha kuwa, kulikuwa na muktadha tofauti wa hali uliosababisha uteuzi wa vitenzi vya rai ya ombi. Aidha uteuzi huo ulikuwa kwa faida ya mtoa ujumbe. Utafiti huu umechunguza sababu za matumizi ya ufiche kwa kauli zilizotolewa wala haukulenga dhamira moja mahsusi katika vitenzi. Aidha, utafiti huu umebaini kuwa faida kubwa ya matumizi ya ufiche ni kwa kusitiri uso wa mpokea ujumbe.

Mwandishi wa mtandao katika makala ya *Watch Tower* (2019) katika mada *Adabu zako za simu zikoje* alieleza kuhusu masharti ya utumiaji wa lugha ya faraja. Alizungumzia hali ya kujali hisia za wengine kwa msingi kuwa mawasiliano yote ya kibinadamu hutokana na hisia za ufikiriomwenzi. Alinukuu vifungu vya Bibilia katika kujaribu kushadidia maoni haya na kupendekeza ufikirio wenye kujali wengine pamoja na sauti

nzuri ya kuongea ambayo yaweza kumfaa mwenye kuhitaji. Alimalizia kwa kusema kuwa maneno ya hisani kama vile tafadhali na asante siku zote hupendeza. Utafiti huo ulidhihirisha kuwa, upole ulitumiwa kwa minajili ya faida itokanayo na matumizi hayo; ufikirio wenzi na kuonyesha hisani au kuonekana kama mtu mwenye hisani. Katika utafiti huo, sababu za matumizi ya upole zilitokana na sababu za kibinafsi au kwa manufaa ya mtoa kauli. Hata hivyo, katika ufikiriowenzi, sababu za matumizi ya ufiche huwa kwenye fikra za mtoa kauli. Kwa kuwa watoa kauli ni tofauti, sababu pia zinaweza kutofautiana. Aidha, utafiti huo ulichunguza kitenzi pekee lakini kuna aina mbalimbali ya maneno ambayo huenda yakatoa dhamira tofauti. Pengo hilo limechangiwa na utafiti huu.

Brenner (2006) alichambua sababu za matumizi ya lugha isiyo ya moja kwa moja kazini. Utafiti huo ulibainisha sababu tofautitofauti za matumizi ya mkakati usio wazi. Mathalani, alieleza kuwa watu walitumia lugha isiyo ya moja kwa moja kwa kuhofia uamuzi unaooweza kufanywa na watu wenye mamlaka kuhusu ujumbe huo. Kwa mfano, lugha isiyo wazi ilimsaidia mwasilishaji ujumbe kushutumu uongozi bila kujiweka katika hali ya hatari. Aidha utafiti huo ulionyesha kuwa, wengine walitumia lugha isiyo wazi ili kutomdhalilisha mhusika. Wengine walitumia mkakati huo ili kumchochea aliyetenda jambo kujitokeza mwenywewe kulishughulikia hasa akiwa mwenywe mamlaka. Utafiti huu ulihusiana na huo kwa kuchunguza sababu za matumizi ya mkakati usio wa moja kwa moja. Hata hivyo, katika mazingira ya kazini kuna vikundi viwili: kikundi cha wenye mamlaka na wafanyakazi. Utafiti huu ulichunguza sababu za matumizi ya ufiche katika muktadha ulio na mahusiano mbalimbali ya hadhi, tabaka, mamlaka, jinsia na umri.

Katika makala ya mtandao *Mgeni Wetu* (2015) mmeelezwa kuwa utamaduni wa wanajamii fulani huelekeza kwa kiasi kikubwa jinsi lugha inavyotumiwa na jamii husika. Mwandishi anaeleza kuwa utamaduni wa lugha huwaelekeza watu kubainisha namna lugha hiyo inavyopaswa kutumiwa na kufasiriwa ili kudhihirisha umilisi wa mawasiliano. Alirejelea mfano wa *tasfida* kama sehemu ya utamaduni inayotumiwa kuwaasa wanajamii wasiyatumie maneno au msamiati ambao ni mwiko katika jamii. Makala haya yalieleza kuwa, kusarifu lugha katika utamaduni wa lugha kulionyesha hadhi na heshima kwa anayerejelewa au kinachorejelewa katika mazingira mahsus. Hii ni sehemu iliyoonyesha umilisi katika mawasiliano. Msamiati mbadala wa *tasfida* ungeweza kuonyesha udhia na ukiukaji wa kanuni. Aidha, alieleza kuwa utamaduni unaelekeza jinsi rika fulani au jinsia inatarajiwa kutumia lugha pamoja na ishara za kuambatanisha na ujumbe uliowasilishwa. Alitoa mfano kwa kueleza kuwa, katika jamii fulani inatarajiwa kuwa msichana akizungumza na mtu wa jinsia ya kiume alipaswa kuonyesha haya usoni; kinyume hakikuwa sifa ya mke mzuri.

Utamaduni katika muktadha huu huelekeza mahusiano ya watu na lugha wanayopaswa kuitumia. Mathalani, wakazawana hujichukulia kwa namna fulani wanapozungumza na wakwe zao. Kwa upande mwingine watani huwa na uhuru mwingi wa kuitumia lugha kama wapendavyo. Makala hii ilibainisha kuwa, jamii ina sababu tofauti za kutumia maumbo fulani. Hususan, *tasfida* katika mawasiliano hutumiwa kwa ajili ya faida ya kibinafsi na uhusiano baina ya wawasilianaji hasa kwa kigezo cha jinsia na umri. Utafiti huu sawia na huo, ulichunguza sababu za matumizi ya mikakati ya upole katika lugha kwa mujibu wa utamaduni wa lugha. Utafiti huo uliegemeza sababu za matumizi ya

ufiche kwenye matumizi ya tasfida pekee. Utafiti huu ulichunguza sababu za matumizi ya ufiche katika maumbo mbalimbali ya ufiche. Maumbo ya kudhihirisha ufiche kwa mujibu wa nadharia ya upole ni mengi. Isitoshe, mtoa kauli huwa na madhumuni fulani katika kuteua umbo hilo.

Adungo (2017) aliandika makala kuhusu maingiliano kati ya lugha na utamaduni. Katika makala hii alieleza kuwa lugha ni utambulisho wa jamii na kuwa, kupitia kwayo binadamu huweza kupashana habari, kujenga mahusiano, kuelimishana, kupatana na hata kufarakana. Hivyo, kwa kuwa lugha ni utambulisho wa jamii, kwayo maisha ya jamii yanaakisiwa na kwa njia hiyo kuurithisha utamaduni wake. Alieleza kuwa, utamaduni ni hali inayojumuisha imani, mila, mafunzo na desturi ambazo hutumika kama kitambulisho cha jamii husika, zikilinganishwa na kutofautishwa na za jamii nyingine. Kwa hivyo, utamaduni ni jumla ya mambo yote yaliyobuniwa na jamii ili kukidhi utashi na maendeleo yake yakiwemo maarifa, itikadi, maadili na ufundi anuwai. Alieleza kuwa maendeleo ya sekta zote; yawe ya kiuchumi, kisiasa, kiteknolojia, kijamii na kitamaduni yalikusishia lugha katika utekelezaji wake katika majukumu ya kila siku. Kwa maelezo haya alirejelea utamaduni kama sekta mtambuko, inayohusiana na kuingiliana na maeneo mengine. Utafiti huu linganishi ulidhmiria kuonyesha sababu za matumizi ya ufiche katika jamii mbili tofauti. Kwa mujibu wa Yule (1996), upole katika mawasiliano ni maadili ya kijamii au kaida za mawasiliano. Anaeleza kuwa upole ni kama kanuni zinazoelekeza watu kuzingatia maadili katika mitagusano yao kwenye usemi. Hii ina maana kuwa upole ni dhana ya kilimwengu lakini imefungika kiutekelezaji katika utamaduni wa jamii mahsus. Utafiti huu ulichunguza sababu za matumizi ya ufiche

katika ulumbi wa Bw. Manguliechi katika lugha ya Lubukusu na mawaidha ya Bi. Msafwari katika Kiswahili.

Anupam (2010) alitafiti kuhusu sifa za kitabia zinazobainisha upole wa kiisimu miongoni mwa Wabengali kwa kurejelea kigezo cha mahusiano. Alitumia nadharia ya mahusiano iliyoasisiwa na Wolfson mwaka 1988. Utafiti huo ulibaini kuwa, watu walio na mahusiano ya mbali walitumia maneno ya upole kwa uchache wakilinganishwa na wale wa uhusiano wa karibu. Matumizi ya maneno ya heshima yalibainika hasa katika salamu, shukrani na hali ya kusifia mtu. Utafiti huo ulitambua kuwa, baadhi ya watu katika jamii ya Bengali walitumia viheshimishi kwa sababu ya kigezo cha uhusiano. Kigezo cha mahusiano kinatokana na muktadha wa hali ambapo ukaribu au ambali wa mahusiano ya watu huwasababisha kutumia lugha kwa njia fulani. Utafiti huo ulibaini kuwa, mikakati ilifanywa ili kuridhisha muktadha wa hali. Utafiti huu umechangia kwa kufafanua sababu za matumizi ya ufiche ambazo hazitokani tu na hali au mahusiano bali pia muktadha wa kitamaduni na kiisim.

Utafiti wa Wasike (2013) ulihusu mamlaka katika matumizi ya lugha kwa mujibu wa kigezo cha jinsia katika ulumbi wa Bw. Manguliechi. Utafiti huo ulitumia nadharia ya uwezo na mahusiano ya kijinsia kwa madhumuni ya: kubaini sifa za utendaji, mada husika katika uwasilishaji, mbinu za uwasilishaji na muktadha kwa kurejelea zinavyohusiana na jinsia. Matokeo yalidhihirisha kuwa, uradidi, usimulizi na jazanda zilijitokeza katika mada mbalimbali. Aidha, mada za tohara na kifo zilionyesha nafasi kubwa ya mtazamo wa kuumeni ijapokuwa palidhiririka ujitambulishaji upya katika ulimwengu wa sasa. Utafiti huo ulihusiana na huu kwa kigezo cha kutazama matumizi ya

lugha katika muktadha wa hali kwenye jamii ya Babukusu. Hata hivyo, uchunguzi huo ulihusu matumizi ya mamlaka katika lugha. Utafiti huu ulidhihirisha kuwepo na mahusiano mbalimbali katika jamii ambapo sababu za matumizi ya lugha hutegemea mahusiano mbalimbali mamlaka yakiwa kigezo mojawapo tu.

Walubengo (2010) alifanya utafiti kuhusu upole katika jando ya jamii ya Babukusu. Kwa kurejelea nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987), alichunguza nyimbo na sherehe za jando ili kubaini mikakati ya kuokoa uso. Madhumuni ya utafiti yalikuwa kudhihirisha kuwa Babukusu walidhibiti hisia kupitia mawaidha na nyimbo za tohara. Matokeo yalitambulisha kuwa, kuna mikakati chanya na hasi inayohusishwa na kudhibiti hisia. Aidha ilibainika kuwa, kulikuwa na matendo ya kutishia uso na watoa kauli walipaswa kutumia maneno yanayositiri hisia. Utafiti huo ulionyesha kuwa lengo la matumizi ya mikakati ya upole lilikuwa kuepusha aibu. Utafiti huo sawia na huu ulishughulikia suala la upole na sababu za matumizi ya mikakati ya upole katika lugha ya Lubukusu. Hata hivyo, utafiti huu ulijikita katika kupambanua mkakati wa ufiche katika matumizi ya lugha na kutambulisha sababu za kutumika kwake katika aina tofautitofauti za muktadha wala si kwa mada mahsusi kama vile jando.

Urbanová na Oakland (katika Svarova, 2008) wanasema kuwa, upole ni uwezo wa mnenaji kuonyesha heshima, busara, hadhari, urafiki na sifa njema katika mawasiliano. Wanaendelea kueleza kuwa, upole katika usemi huchangia kuanzisha, kudumisha, kuendeleza na hata kutamatisha mahusiano. Kutokana na maelezo haya, mikakati ya upole iliweza kufanywa kwa faida ya kuonyesha heshima, busara, hadhari au pia kuanzisha, kudumisha au kukatiza mahusiano. Utafiti huu ulijikita katika sababu za

matumizi ya mkakati wa ufiche. Mikakatii katika muktadha huweza huwa na sababu mbalimbali.

Utafiti wa Menzies na Zutshi (2018) ulihusu mikakati ya upole inayotumiwa na watu wa asili ya Kiaustralia wakijaribu kufikia maridhiano na wakurugenzi Wachina. Utafiti huo ulichochea na migogoro ya kila mara iliyotokea na kusababisha hali ya kutokuwa na maridhiano baina yao. Walitambua kuwa watu kutoka magharibi walikuwa wa mtindo wa ubinafsi na walikuwa na njia yao ya kukabiliana na migogoro tofauti na wale wa mashariki hususan Wachina, Warusi na Wajapani. Walitambua kuwa, wale wa magharibi walitumia nguvu, walipenda kushindana na walitazamia ufanisi wao. Aidha, walipigania haki zao na kujaribu kujiwakilisha kibinafsi kwa kushurutisha wengine kuona aibu ili wenyewe wajiepushie aibu. Watu wa mashariki walikumbatia umoja, toni, ishara na maneno ya maridhiano. Utafiti ulibainisha kuwa, maneno yaliyotambua thamani ya tamaduni (guanxi face) na hadhi yalikuwa muhimu katika kufikia makubaliano na Wachina. Utafiti huo ulichunguza mikakati katika mawasiliano na inavyosababisha maridhiano. Aidha, ulitambulisha kuwa mikakati ilifanywa wakati mwingine kwa minajili ya maridhiano. Kuongezea, utafiti huo ulionyesha kuwa, udhihirikaji wa upole umefungika katika utamaduni wa lugha. Mathalani, kilichoonekana kuwa upole katika lugha moja huenda kisidhihirishe upole katika lugha nyingine. Utafiti huu ulichunguza sababu za matumizi ya ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Matini kwenye utafiti huu hazikufungika kwenye dhima ya maridhiano.

Kinyua (2015) alifanya utafiti kuhusu ukiukaji wa kanuni za upole *katika Mhanga Nafsi Yangu*. Lengo lilikuwa ni kuchunguza jinsi mwandishi alivyotumia ukiushi kuendeleza

maudhui. Alichunguza ukiushi wa kanuni za upole kama mbinu inayotumiwa kuendelza maudhui katika riwaya hii. Alitumia mitazamo minne ya Fraser katika nadharia ya upole ikiwemo; mtazamo wa mkataba wa mazugumzo, mtazamo wa kuokoa uso, mtazamo wa mazungumzo na mtazamo wa kaida za kijamii. Alishirikisha mitazamo hiyo na mikakati ya upole ya Grice (1975). Utafiti huo ulilenga kuchunguza mikakati ya upole kwa kujadili inavyokiuka kanuni za mawasiliano kwa lengo la kuwasilisha maudhui. Hata hivyo, utafiti huo ulichunguza sababu za matumizi ya ukiukajii na jinsi unachangia na kukamilisha maudhui. Utafiti huu unarejelea mkakati wa ufiche kwa kufafanua unavyokiuka kanuni za mawasiliano katika miktadha mbalimbali kama mkakati wa kiisimu kwa sababu mahsusi katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari.

Munga (2015) alifanya utafiti kuhusu uwasilishaji na majukumu ya miiko na tasfida ya Warabai na Waswahili. Lengo lilikuwa, kuchunguza na kufafanua miiko na tasfida itumiwayo sana na Warabai na Waswahili, kuasisi taarifa na maana za tasfida na miiko hiyo pamoja na kuchunguza majukumu yake. Matokeo yalionyesha kuwa, sababu kuu ya kutumia tasfida ilikuwa kuepusha hali ya kufedhehesha. Alifafaua kuwa, Warabai na Waswahili walijaribu kutafuta maneno mbadala ambayo yalificha aibu kuliko maneno ya mwiko. Kwa kufanya hivi, walikwepa maneno yawezayo kuleta aibu kwa mzungumzaji. Utafiti huo kama huu, ulilenga mikakati ya upole na sababu za matumizi ya mikakati hiyo lakini, wawasilianaji hawawasiliani kwa tasfida pekee. Maumbo ya ufiche ni mengi. Aidha vigezo vya kimuktadha katika utafiti huu vilihusu muktadha wa kiisimu na hali wala si muktadha wa utamaduni pekee.

Musungu (2006) alichanganua maana na muktadha katika ushairi wa wabukusu katika sherehe za baada ya mazishi: *khuswala kumuse*. Alibainisha kuwa, ushairi ulihusishwa pakubwa na maudhui yalihusu masuala ya kimwili na kiroho kwa kutumia lugha isiyo moja kwa moja. Alilenga kubainisha muundo na uhalalishaji wake kwa kurejelea majukumu yake. Matokeo yalidhihirisha wazi kuwa, utungo huo uliwafafanulia watu maana ya kifo kwa njia ya kutuliza wafiwa na kuelekeza jamii kuishi kwa amani na umoja. Anaeleza kuwa, fanani huyu alitumia ufundi mkubwa. Mathalani, tashihisi na uradidi ni mbinu zilizotumika katika uwasilishaji. Utafiti huo sawia na huu, ulichunguza matumizi ya lugha katika jamii ya Babukusu lakini huu, ulilenga kipengele cha utamaduni wa matumizi ya upole katika mkakati wa ufiche.

Tafiti zilizofanywa awali zilifafanua sababu za matumizi ya mikakati ya upole kwa ujumla au kwa kujikita kwa dhamira moja pekee kama vile maridhiano na kupunguza tishio la aibu. Utafiti huu ulichunguza maumbo mbalimbali ya mkakati wa ufiche na sababu za matumizi yake. Aidha, utafiti huu ulichunguza sababu za matumizi ya ufiche katika miktadha ya hali, kijamii na kitamaduni wala si sababu katika muktadha mmoja mahsusi.

2.5 Misingi ya Kinadharia

Utafiti uliongozwa na nadharia ya upole iliyoasisiwa na Brown na Levinson (1978) na kuendelezwa nao mwaka 1987. Ili kuiwekea nadharia hii misingi utafiti huu ulirejelea historia yake kwa ufupi.

Nadharia ya upole hapo awali ilikuwa inapewa fasiri ya neno, uso. Kwa mujibu wa Idemaru na wenzake (2015), dhana ya uso ilitokana na lugha ya Kichina na kuhamishwa

katika Kiingereza na Goffman katika karne ya kumi na tisa. Goffman (1967) alirejelea uso kama kaida muhimu iliyoleta utaratibu katika mawasiliano ya umma. Alieleza uso kama sifa kuu ya mtu inayodhihirishwa hadharani. Alipambanua pia kuwa, kila mara uso ulikumbwa na tishio kubwa la kupata aibu hivyo, kuhitaji uvumishaji. Alifafanua kuwa, katika mitagusano ya binadamu kuna kanuni fulani ambazo husababisha kuwepo kwa aina mbili za uso: uso chanya - haja ya kutaka kupendeka na kusifiwa au kukubalika na uso hasi: haja ya kutotaka kushinikizwa.

Kanuni za Lakoff (Lakoff 1973, katika Watts 2003) zilichangia nadharia ya upole kwa kuongezea kipengele cha kuelewa muktadha mpana. Alieleza kuwa, ili kuelewa muktadha mpana, kanuni ya uwazi ilikuwa muhimu. Aidha, alizungumzia tabia ipasayo washirika katika mawasiliano. Alitaja kuwa ili kudhihirisha upole hawapaswi kuingilia kati usemi wa mtu bali wanapaswa kumpa msikilizaji nafasi kutoa uamuzi na kauli zinazomfanya msikilizaji ahisi kuwa yuko katika kiwango sawa na mzungumzaji.

Lakoff na Johnson (1980) waliposhughulikia dhana ya upole, walitumia istilahi uso. Walieleza kuwa, uso ni sitiari ambayo hutumika kila wakati katika mawasiliano. Aidha, walieleza kuwa maadili ya mazungumzo yanashirikisha masharti kuwa, kila mhusika anapaswa kukumbuka na kujaribu kuepuka kumuudhi mshirikamwenzi, ajaribu kuepuka kuaibisha mshirikamwenzi wala asisahau kutambua hisia na nafasi ya mshiriki mwenziwe katika mazungumzo hayo. Walifafanua kuwa, suala la kuzingatia hisia katika mawasiliano lilikuwa la uhalisi kwani hakuna wakati ambapo mtu huwa na nia ya kuudhi mwenzake katika mazungumzo ya kawaida. Hata hivyo, walitaja kuwa dhana ya *uso* inaweza kukosa kupewa nafasi pale ambapo watu wanateta au kukosa kuheshimiana

wakati wa mitagusano. Hali hii inatokana na sababu kuwa watu wanapoteta huongozwa na hisia za hasira zinazowatopea hivyo huwa vigumu kudhibiti hisia hizo na kuzingatia upole.

Brown na Levinson (1987) walieleza kuwa, upole ni jambo ambalo hujitokeza kwenye mahusiano ya kijamii wakati wa mawasiliano. Walieleza kuwa, hali hii hutokea kila mara kwani wakati wa kuwasilisha ujumbe huwa kuna tishio la kusababisha aibu ambapo mtoa kauli anaweza kuepusha au kusababisha aibu kwa mshirikamwenzi. Kwa hivyo, uso huwekezwa katika hisia na huweza kupotezwa, kudumishwa au kuimarishwa katika maingiliano. Katika kupambanua nadharia ya upole, walijikita katika usimbaji wa kauli zenye upole ili kutimiza mahitaji ya uso ya wawasilianaji. Udhihirikaki wa upole katika lugha ulitegemea tamaduni mbalimbali kwani walishikilia wazo kuwa, upole ni kipengele cha kilimwengu na ni sehemu ya utamaduni wa kila lugha.

Brown na Levinson (1987) walichunguza jinsi kauli za upole zinavyokarabatiwa na mwasilishaji wa ujumbe katika muktadha husika na kutambua kuwa, katika mawasiliano kuna uteuzi wa lugha kimaksudi kwa lengo la kudhibiti au kujali hisia binafsi au za mtu mwingine, hasa panapokuwa na tishio la kuleta aibu. urekebishaji wa kauli hutokea kwenye umbo la ndani ambapo mtoa kauli anazitathmini kauli zake katika muktadha husika kabla ya kuzidhihirisha katika umbo la nje katika matamshi kwa lengo la kusitiri uso. Katika kupambanua suala hili la upole walibainisha aina mbili kuu za upole: upole hasi na upole chanya.

Upole chanya unahusu mikakati inayojenga mahusiano na watu wengine. Msemaji hutumia maneno au ishara zinazolenga hitaji la kujenga mlahaka mzuri na wengine.

Goody (1978) anachangia kwa kufafanua kuwa, upole chanya umeekezwa kwa hisia hivi kwamba, msemaji asipojali hisia za wengine atakuwa amekiuka matarajio ya kujenga mlahaka mwema na wengine. Katika hali hiyo, itachukuliwa kuwa kauli zake hazijadhihirisha hali ya upole. Katika aina hii ya upole, msikilizaji ana uso chanya na jukumu la mtoa kauli katika ujumbe wowote anaotoa ni kupunguza tishio la aibu na kumsababisha ahisi vizuri.

Upole hasi kwa upande mwingine kama wanavyoeleza Brown na Levinson (1987), huzingatia hisia za mtu binafsi na hujengwa kwa misingi ya kutotaka kushinikizwa bali mtu kuachwa kuwa huru kutenda anavyotaka. Tayari mpokea ujumbe hukabiliwa na tishio la kupata aibu na ni jukumu la mtoa ujumbe kushughulikia mahitaji ya huo uso hasi. Upole hasi unajumuisha hakikisho kuwa mzungumzaji atambua na kuheshimu, wala hataingilia uhuru wa mpokea ujumbe. Mtoa kauli anapaswa kukwepa kumshinikiza mpokea ujumbe. Mtoa kauli akitaka kuweka kizuizi kwa uhuru wa msemaji, kutatokea hali ya athari mbaya kama vile amri au onyo, itakayofasiriwa kama kumkosea mpokea ujumbe adabu. Hali hii inaweza kuishia kwa hasira au chuki kwa mpokeaji ujumbe. Hata hivyo, wanaeleza kuwa katika mitagusano yoyote, ushirikiano unahitajika pale ambapo kila mshirika anajali hisia za mwenzake.

Brown na Levinson (1987) wanaeleza kuwa ili kutimiza matakwa haya ya kuuokoa uso, wanaowasiliana hutumia mikakati mbalimbali. Hivyo basi wameainisha aina nne za mikakati: mkakati wazi, mkakati chanya, mkakati hasi na ufiche

- i. Mkakati wazi

Huu ni mkakati unaotumiwa baina ya watu wanaofahamiana; wao aghalabu huwa na uhusiano wa karibu. Ujumbe hutolewa moja kwa moja ambapo anayetoa ujumbe hafanyi chochote kupunguza tukio la aibu au la kutishia kuzua aibu. Yeye hutoa kauli jinsi jambo lilivyo kwa makali yake. Mkakati huu hutumiwa pia ikiwa ujumbe unahitaji kupitishwa kwa dharura.

ii. Mkakati chanya

Mkakati huu hulenga kupunguza tishio au aibu. Mkakati huu humfanya mpokea ujumbe ajithamini kwa kuhisi kuwa ametimiziwa matakwa na matarajio yake. Mkakati huu mara nyingi hutumika katika muktadha ambao wahusika wanafahamiana lakini pia huweza kutokea pale ambapo hawafahamiani ila kila mmoja hujaribu kuwa mpole na kuonekana mwema.

iii. Mkakati hasi

Hutokana na tendo fulani hasi kutoka kwa msikilizaji ambalo hufanya msemaji atumie mkakati wa kuambaa au kuepuka mgogoro. Mkakati huu unachukulia kuwa hatua yoyote inayochukuliwa kwa njia ya kutoa kauli inaweza kuleta shinikizo kwa mpokea ujumbe. Kwa kutotaka kuonekana anayemlazimu mpokea ujumbe kukubali kauli zake mtoa kauli huamua kuambaa au kutosema chochote.

iv. Mkakati wa ufiche

Huu ni mkakati unaomlenga sana msemaji katika harakati zake za kujaribu kuepusha aibu. Katika mkakati huu kuna matumizi ya lugha yasiyowasilisha ujumbe dhahiri au kwa uwazi. Huu ni mkakati changamano kwani unategemea maneno yenyewe, maana ya

msemaji na maana inayofasiriwa na msikilizaji. Maneno yenye maana halisi hutumiwa kuwasilisha maana ya kisemantiki kama njia ya kuepusha aibu (Golidina, 2014). Hapa lazima msemaji awe mbunifu katika usimbaji wa ujumbe wake. Aidha, msemaji hachukui lawama kwa maana inayofasiriwa na msikilizaji kwani maana itategemea fasiri ya mpokeaji ujumbe. Isitoshe, wakati mwingine mwasilishaji huepuka kuzungumzia ujumbe atakao kuuwasilisha ikiwa tishio la hisia au tendo la kuleta aibu lina nafasi kubwa, huweza kunyamaza tu asiseme kitu.

Nadharia ya upole imefafanuliwa na kutumiwa kuchanganua matini mbalimbali kwa malengo tofauti (Brown na Levinson, 1987, Brown, 2015, Katerina, 2010, Golidina, 2014 na Dontcheva- Navratilova, 2000).

2.5.1 Ufaafu wa Nadharia katika Utafiti huu

Katika kupambanua maumbo yaliyobainisha ufiche kama mkakati wa upole katika matumizi ya lugha ya ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari, utafiti huu uliongozwa na maumbo mbalimbali ya mkakati wa ufiche yaliyobainishwa na Brown na Levinson (1987). Maumbo haya yalibainishwa na kuchanganuliwa pia na Goody (1978) kufuatia tafiti za mwanzo za Brown na Levinson (1978). Kwa mujibu wa nadharia, maumbo ya ufiche yalibainishwa kama mikakati midogo kumi na mitano chini ya vitengo viwili vikuu: vimanilizi na utata.

i. Maumbo/ Mikakati ya Ufiche

Maumbo ya ufiche yalijadiliwa chini ya vitengo viwili vikuu: vimanilizi na utata.

a) Kitengo cha Vimanilizi

Vimanilizi ni mkakati ulio na sifa bainifu ya kumpa mpokea ujumbe mdokezo. Mtoa ujumbe hutoa kauli ambayo haitaji moja kwa moja atakalo kusema bali, maneno hayo yanatoa tu mdokezo. Mtoa kauli hudokeza ujumbe unaokusudiwa kwa matarajio kuwa, yule mpokea ujumbe atavitambua hivyo vidokezi na kuvitumia kufasiri maana kusudiwa. Kwa njia hii vimanilizi hukiuka kanuni za mawasiliano bora za Grice. Katika mawasiliano inatarajiwa kuwa, mtoa kauli ataeleza ujumbe utakaoeleweka kwa mpokea ujumbe ili arejeshe mwitiko upaswao. Katika vimanilizi, mtoa kauli anatoa vidokezi na kumwachia mpokeaji kutafuta ujumbe katika aliyoyasema. Ung'amuaji wa ujumbe katika vimanilizi hutegemea uelewa wa vidokezi vya kimuktadha: halisi na muktadha mpana. Haya ndiyo humwezesha mpokea ujumbe kung'amua ujumbe. Chini ya kitengo cha vimanilizi kuna maumbo kama: mdokezo, kutoa ujumbe kwa kuonyesha uhusiano, chukulizi, kujizuia, chuku, urudiaji, mikingamano, kinaya, jazanda na maswali balagha.

b) Kitengo cha Utata

Huu ni mkakati ambao hautoi vidokezo kama ilivyo katika vimanilizi bali hujiegemeza kwa sifa bainifu ya utata. Maneno yanayotumiwa hayataji waziwazi maana kusudiwa. Maana dhamira ni tata na imefichika. Mtoa ujumbe hutumia utata ili kuepuka hali fulani anayohisi kuwa inaweza kusababisha tishio la aibu. Kwa mujibu wa nadharia ya upole, utata unadhihirika katika maumbo yafuatayo: ubia, kauli za shaka, ujumulishaji, uhamisho wa mlengwa na udondoshaji.

ii. Muktradha wa Matumizi ya Upole

Habwe na Zaja (2019) wanaeleza kuwa muktadha ni hali nzima inayozunguka tukio na inajumulisha watu, mwingiliano wa watu hao na lugha hiyo, miiko ya lugha na taratibu au adabu za lugha kwa mujibu wa wakati. Suala la muktadha wa uteuzi wa mkakati fulani katika mawasiliano ni zaidi ya muktadha halisi. Jambo hili linahusu muktadha mpana na ili kung'amua haya, pana haja ya kuchanganua matumizi ya lugha kwa kutegemea maoni ya watumiaji, hasa uchaguzi wa miundo ya maneno anayofanya mtoa kauli, vikwazo vya kijamii anavyokumbana navyo katika kutumia lugha ili kuwasilisha ujumbe na athari za kijamii za matumizi ya lugha aliyoiteua. Muktradha hujumuisha mambo yafuatayo: mtoa ujumbe, mpokea ujumbe, mtu mwingine mmoja au zaidi ya wale wanaozungumziwa, imani na falsafa zao kuhusu uhusika wao na masuala mbalimbali ya jamii, mambo yaliyokwisha kusemwa awali, hali walimo, wakati wa mazungumzo na mada ya mazungumzo.

Utafiti huu uliainisha matapo matatu ya muktadha kwa mujibu wa nadharia: muktadha wa hali, muktadha wa kiisimu na muktadha wa utamaduni (Kuweira, 2016, Brown na Levinson 1987, Song 2010).

Katika kigezo cha hali zinazohusiana na muktadha wa matamshi Brown na Levinson (1987) waliainisha vigeu vitatu ambavyo viliweza kumshurutisha mtu kuteua mkakati fulani:

- a. *Uhusiano* ambao unabainishwa na ukaribu au umbali wa uhusiano wa wawasilianaji.

- b. *Mamlaka* baina ya wawasilianaji ambapo mamlaka au nafasi ya mtu katika jamii au pia tabaka lake huelekeza mtu kuteua mkakati fulani anapowasiliana naye.
- c. *kiasi cha tishio* la kusababisha aibu ambapo ikiwa tishio la kuleta aibu ni kubwa sana basi itabidi mwasilishaji ujumbe ateue mkakati wenye uwezo wa kukarabati hali hiyo ipasavyo. Tishio kubwa huhitaji mkakati utakaokabiliana na kukarabati kiasi hicho cha tishio.

iii. Sababu za Matumizi ya Upole

Kuna sababu mbili kuu zinazowaelekeza wanaowasilisha ujumbe kuteua mkakati: faida anayotarajia mtoa ujumbe kutokana na uteuzi wa mkakati huo na hali husika zinazohusiana na matamshi ya wahusika katika mawasiliano (Brown na Levinson 1987).

Katika kitengo cha faida mtoa ujumbe huteua mkakati kwa matarajio ya kufidia kitu fulani au kuwepo kwa umuhimu fulani unaoambatana na mkakati huo. Faida hii yaweza kuwa kwa lengo la kujisitiri yeye mwenyewe au kumwepushia mtu mwingine (mpokea ujumbe) aibu. Mathalani, baadhi ya wawasilishaji ujumbe hutumia mkakati wa ufiche ili kuepuka lawama kwani mpokea ujumbe mwenyewe ndiye hujifasiria maana (Kuweira, 2016). Hali husika inarejelea mazingira halisi na mahusiano ya wawasilianaji.

Katika utafiti huu mhimili wa maumbo ulitumiwa kupambanua maumbo ya ufiche. Maumbo ya vimanilizi yalikuwa matatu na umbo moja la utata. Kwa kurejelea mhimili wa muktadha, muktadha wa hali ulijitokeza pakubwa chini ya vitengo vya ukaribu na umbali wa wawasilianaji, mamlaka na kiasi cha tishio la kusababisha aibu. Muktadha wa kiisimu na muktadha wa utamaduni ulichangia kupambanua mada zilizohusu utamaduni

wa jamii. Mhimili wa sababu ulibainisha sababu nyingi zikiegemea hali husika zinazohusiana na matamshi ya wahusika.

2.6 Hitimisho

Katika sura hii, maandishi yaliyoandikwa kuhusu utafiti huu yamehakikiwa. Vipengele vilivyojadiliwa ni pamoja na mkakati wa ufiche na maumbo yake katika matumizi ya lugha. Utafiti huu umechangia kujadili maumbo ya mkakati wa ufiche ambayo hayajachanganuliwa kama mada mahsusi katika lugha za kiasili kwenye tafiti za awali. Tafiti zilizofanywa ziliorodhesha ufiche miongoni mwa mikakati mingine iliyojitokeza katika lugha wala tafiti hazikuwa na madhumuni ya kupambanua udhihirikaji wa ufiche pekee kama mada mahsusi. Sehemu hii pia imejadili kipengele cha lugha na muktadha ambapo miktadha mbalimbali ambamo mikakati ya upole hudhihirika imechunguzwa. Hata hivyo ilibainika kuwa katika tafiti za awali muktadha ulirejelewa pakubwa kama mahali mathalani bungeni, kwenye vituo vya habari na kwenye vituo vya afya. Utafiti huu umejadili muktadha wa hali unaohusisha vigeu vya mamlaka, umbali au ukaribu wa mahusiano na kiasi cha tishio. Aidha muktadha wa *kiisimu* na wa utamaduni umechunguzwa ulivyoathiri uteuzi wa ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Katika mapitio ya sababu za matumizi ya ufiche utafiti huu umetathmini kauli zilizodhihirisha ufiche kwa mintarafu ya muktadha husika ili kubaini sababu za matumizi ya ufiche. Hii ilichochea na sababu kuwa utekelezaji wa upole umefungamana na utamaduni wa jamii (Yule, 1996). Isitoshe, utafiti huu umedhihirika kuwa tofauti kwa kuchunguza udhihirikaji wa ufiche katika matini za lugha mbili tofauti. Kwa ufahamu wa mtafiti utafiti kuhusu mkakati wa ufiche kwa kulinganisha matini za

Lubukusu na Kiswahili haukufanywa awali. Sehemu hii pia imepambanua nadharia ya upole kwa kuainisha mhimili yake kwa mujibu wa Brown na Levinson (1987). Katika utafiti huu katika kitengo cha vimanilizi, maumbo yaliyobainika yalikuwa chuku, maswali balagha na mkazo kinzani. Katika kitengo cha utata umbo lililojitokeza lilikuwa ujumulishaji. Kwa kurejelea mhimili wa muktadha, muktadha wa hali, muktadha wa kiisimu na muktadha wa kitamaduni ulibainika na kapambanuliwa. Aidha katika mhimili wa sababu za matumizi ya upole uchanganuzi ulibaini ufikiriowenzi kuwa sababu kuu ya matumizi ya ufiche.

SURA YA TATU

NJIA NA MBINU ZA UTAFITI

3.1 Utangulizi

Sehemu hii imeshughulikia muundo wa utafiti, eneo la utafiti, umma lengwa, sampuli na usampulishaji, mbinu na vifaa vya ukusanyaji data vilivyoshirikishwa pamoja na masuala ya kimaadili yaliyozingatiwa katika kufanya utafiti.

3.2 Muundo wa Utafiti

Utafiti huu ulikuwa wa kithamano na ulizingatia muundo wa uchunguzi kifani. Kwa mujibu wa Kothari (2004), uchunguzi kifani ni muundo unaoangazia uteuzi wa tukio fulani na kuchunguzwa kwa kina kisha matokeo yake kujumulishwa kwa kundi zima. Ni ufafanuzi na uchanganuzi wa kitu kilichoteuliwa kuwa mfano kwa lengo la kutambua vibadala, maumbo, miundo au utaratibu wa kutenda mambo ili kutathmini hali ya jumla.

Wataalam wamefafanua aina za uchunguzi kifani kwa mitazamo mbalimbali. Utafiti huu ulihusisha mtazamo wa Stake (katika Zoltan, 2007) kuhusu uchunguzi kifani tumikizi. Dorneyi (2007) anaeleza kuwa katika aina hii ya uchunguzi kifani mfano fulani unateuliwa na kuchunguzwa kwa lengo la kusababisha utambuzi katika hali pana zaidi ya jambo husika linalotafitiwa. Aidha, mfano huo ulioteuliwa una manufaa kwa kuchangia uelewa wa hali inayochunguzwa. Utafiti wa kina kuhusu matumizi ya mkakati wa ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari ulifanywa. Uteuzi huu ulifanywa kwa misingi ya usarifu wao katika matumizi ya lugha, matumizi ya ufiche pamoja na kushughulikia elimu asili. Matokeo aidha yamebainisha muktadha na sababu za matumizi ya mkakati wa ufiche katika matumizi yao ya lugha.

3.3 Eneo la Utafiti

Utafiti ulihusisha eneo kitaaluma. Ponera (2019) anaeleza kuwa eneo la kitaaluma linashirikisha eneo ambalo utafiti umemakinikia. Mtafiti mwenye mwelekeo huu huhitajika kutaja na kufafanua eneo la kitanzu linaloshirikishwa katika utafiti husika. Taaluma husika katika utafiti huu ni ya uchanganuzi wa matini. Matini za fasihi simulizi katika utanzu wa mazungumzo zilichanganuliwa kwani zilibeba sifa muhimu ya upekee katika matumizi ya lugha. Aidha mazungumzo yaliyoteuliwa yalikuwa yenye dhima ya kuendeleza elimu ya kiasili kwa jamii. Matini za Bw. Manguliechi katika lugha ya Lubukusu na matini za mawaidha na Bi. Msafwari katika Kiswahili zimechunguzwa na kupambanuliwa ili kufafanua zilivyodhihirisha ufiche.

3.4 Umma Lengwa

Umma lengwa katika utafiti huu ni utanzu wa mazungumzo. Mazungumzo ni utanzu wa fasihi simulizi ulio njia kuu ya maingiliano baina ya watu kupitia matumizi ya lugha. Kwa mujibu wa Wanjala (2011) mazungumzo ni maongezi yanayotegemea ubadilishaji wa mbinu kwa kutegemea masharti ya matumizi ya lugha, muktadha, madhumuni, umri, uhusiano na mpito wa wakati.

3.5 Sampuli na Usampulishaji

Utafiti ulitumia sampuli ya kimakusudi. Sampuli ya kimakusudi ni sampuli iliyoteuliwa ambayo sifa zake zimefafanuliwa kwa madhumuni yanayohusiana na utafiti (Crossman, 2020). Sampuli katika utafiti huu ilihusu ulumbi wa Bw. Manguliechi uliowasilishwa katika Lubukusu na Mawaidha ya Bi. Msafwari yaliyowasilishwa katika Kiswahili.

Usampulishaji wa kimakusudi ni mbinu ya usampulishaji ambapo mtafiti huteua kimakusudi washiriki, kituo au kampuni fulani ambayo tajriba yake ina nafasi nzuri katika kufanikisha mwelekeo wa utafiti (Dornyei, 2007). Uteuzi ulihusisha mada, wasailiwa, vituo na vipindi vilivyohusishwa.

Kipindi cha Mawaidha na Bi. Msafwari aghalabu huzungumzia masuala ya unyumba pamoja na masuala ibuka katika jamii. Hivyo basi, mada za mawaidha ndizo zilikuwa msingi wa uteuzi. Usampulishaji wa kimakusudi ulifanywa kuteua mada mbili zilizotumiwa katika utafiti. Uteuzi wa kwanza ulihusu mada ya unyumba iliyojadiliwa kuenzi siku ya kina mama jijini Mombasa. Mada ya pili ilihusu suala la jumla lakini lenye umuhimu katika jamii; suala la mavazi katika kipindi kilichofanywa kwenye Kituo cha Habari cha *Citizen*.

Ulumbi wa Bw. Manguliechi unahusu matambiko yaliyosheheni mada ya kifo. vipengele vya kijamii, kimaadili, kisiasa na kiuchumi katika jamii ya Babukusu (Maelo 2023, Musungu 2006). Mada hizi zilikuwa msingi wa uteuzi. Nukuu zilizotumiwa kutolea mifano zilihusu mada hizi.

Usampulishaji wa kimakusudi pia ulifanywa katika kuteua Kituo cha West FM kwani kimemhusisha Bw. Manguliechi, Situma wa Manyasi na Fredrick Wafula Lubakaya katika vikao vingi kwenye studio. Vikao hivi vililenga kuwahoji kuhusu masuala yanayohusu lugha na utamaduni wa Babukusu. Kanda za mahojiano hayo zimehifadhiwa katika maktaba ya West FM. Aidha, kituo cha West FM kimebainishwa kuwa kituo maarufu kinachopeperusha ujumbe kuhusu elimu asili (Wekalao, 2016).

Kituo cha Citizen kiliteuliwa kwa sababu ndicho kinaendelea kipindi cha Mawaidha na Bi Msafwari. Kipindi hiki cha mawaidha kinachoendeshwa katika lugha ya Kiswahili ndicho chenye umaarufu mkubwa miongoni mwa vipindi vya mawaidha katika vituo vyote vya runinga nchini Kenya. Jambo hili lilipelekea Bi Msafwari kupewa tuzo ya ushauri mwema kwa taifa na Rais tarehe 20/12/2019 (Opande, 2021).

Usampulishaji wa makusudi ulifanywa kuwateua wahojiwa wawili katika mahojiano fuatilizi. Situma wa Manyasi na Fredrick Wafula waliteuliwa kimakusudi kutumiwa katika usaili wa kundi teule. Wahojiwa hawa ni waanzilishi na waendeshaji vipindi vinavyohusu elimu asili katika Kituo cha West FM. Uteuzi huu ulifanywa kwa mtazamo wa Dorneyi (2007) kuwa washiriki wanaweza kuteuliwa kimakusudi wakitimiza kigezo mahsusi kilichobainishwa katika utafiti. Kigezo mahsusi kilichobainishwa ni kuwa wahojiwa hawa huendesha vipindi kila wiki katika kituo cha West FM wakishughulikia masuala ya utamaduni wa jamii ya Babukusu na elimu ya kiasili kwa lugha ya Lubukusu. Kwa hivyo walichangia pakubwa maelezo ya kauli na misemo iliyohusu utamaduni wa Babukusu kama ilivyojitokeza katika ulumbi wa Bw. Manguliechi.

Isitoshe, Situma wa Manyasi na Fredrick Wafula wamedhihirisha uzoefu mkubwa wa matumizi ya Lubukusu kwa ufundi mkubwa. Hii ni kwa mujibu wa maktaba ya West FM. Wawili hawa huendesha kipindi maarufu cha elimu ya kiasili *Lumasaaba* katika kituo cha West FM. Kwa mujibu wa mahojiano na Manyasi katika utafiti wa Wekalao (2016) *Lumasaaba* ni neno linalotokana na chimbuko la jamii ya Luhya; kuwa Abaluhya wote walitoka Masaba (Uganda).

Lumasaaba luwaa babana benju ya mulembe bulalaa. Luambasia abana ba Mulembe khukwama Embale khukhwola Ebupokoti...

Kipindi cha Lumasaaba kinawaunganisha watu wa jamii ya Mulembe (Wabaluha). Kinawaunganisha Waluha wote kuanzia Mbale (Uganda) hadi kwa jamii ya Pokot. (Tafsiri ya mtafiti)

Kipindi cha Lumasaaba ni maarufu na kina wasikilizaji na washiriki wengi wanaochangia na hata kuuliza maswali. Kwa mujibu wa maktaba ya West FM, kipindi hiki kilikuwa kinaendeshwa kila Jumamosi na Jumapili lakini, kwa ajili ya umaarufu na usikilizaji mpana kilianza kupeperushwa nyakati za wiki na saa tano usiku kuanzia Jumatatu hadi Ijumaa. Katika kipindi hiki, masuala ya utamaduni na jamii ya Wabukusu huangaziwa kwa ufundi mkubwa. Katika utafiti wa Wekalao (2016) ilibainika kuwa kulikuwa na ufuataji mkubwa wa kipindi hicho cha Lumasaaba miongoni mwa wasikilizaji, lakini kulidhihirika mwachano mkubwa katika sehemu ya utoshelevu wa masuala yanayoangaziwa na uelewekaji wa yaliyomo. Mathalani, wasailiwa walipoulizwa ikiwa walihisi kutoshelezwa na mada mbalimbali zilizoangaziwa kwenye kipindi, asilimia 12 ilidhihirisha kuridhika. Hata hivyo, walipoulizwa ikiwa walielewa lugha iliyotumiwa kuwasilisha ujumbe katika kipindi, asilimia mbili 2 pekee ndiyo ilikubali kuwa ilielewa. Mwachano huu ulitokana na sababu kuwa, wawasilishaji kipindi walitumia mikakati ambayo haiwasilishi ujumbe waziwazi. Hii ilibainisha wawasilishaji kuwa wanaolewa matumizi ya lugha yasiyo ya moja kwa moja. Walichangia pia katika kufafanua sababu za matumizi ya ufiche.

3.6. Mbinu za Ukukusanyaji Data

Mbinu kuu iliyotumiwa katika utafiti huu ilikuwa uchanganuzi wa yaliyomo. Uchanganuzi wa yaliyomo ni mbinu ya ukusanyaji data inayoshirikisha kukusanya,

kuhoji, kuhariri na kuchanganua magazeti, kanda, majarida na vitabu vinavyohusiana na mada ya utafiti (Dorneyi, 2007). Jwan na Ong'ondo (2011) wanaeleza kuwa, uchanganuzi wa yaliyomo ni mbinu ambayo hujikita katika kuchunguza maana inayotokana na maandishi au matamshi baina ya watu katika tendo la mawasiliano. Kwa hivyo, hupambanua muundo na uamilifu wa matini ili kubainisha sababu za matumizi ya maneno kwa jinsi fulani, jinsi mpangilio wake unavyofanya kazi katika matini husika na athari ya maneno hayo kwa wapokea ujumbe. Katika utafiti huu, data ya maktabani katika kanda iliyonaswa na Kituo cha Habari cha West FM kuhusu uwasilishaji wa ulumbi wa Bw. Manguliechi ulisikizwa na kufanyiwa unukuzi. Aidha, data ya mtandao ya Kituo cha *Citizen* iliyorekodiwa kuhusu mawaidha ya Bi. Msafwari ilisikilizwa na kuwekwa katika unukuzi. Nukuu zilizoandikwa ndizo zilichanganuliwa kwa misingi ya nadharia ya upole. Usomaji wa maktaba wa majarida na makalai kuhusu suala la upole na mkakati wa ufiche ulifanywa.

Mbinu nyingine iliyotumiwa katika utafiti huu ilikuwa mahojiano. Mahojiano fuatilizali yalifanywa na kundi teule la wahojiwa wawili (Situma Manyasi na Fredrick Wafula) ambao ni waendelezaji wa elimu asili katika Kituo cha West FM. Mahojiano yalilenga uchambuzi na ufafanuzi wa misamiati, methali na misemo ambayo haikuwa wazi kwa mtafiti kutoka katika kauli za Bw. Manguliechi. Katika kutekeleza mahojiano haya, mapendekezo yaliyotolewa kuhusu hatua za kufanya mahojiano na kundi teule zilizoainishwa na Mills (2013) zilitumiwa. Hatua hizo zilishirikisha: uteuzi wa washiriki, uteuzi wa mahali, maandalizi ya mwongozo wa mahojiano, maandalizi ya vifaa vya kurekodi, kuitisha mkutano, kuendeleza mahojiano, kuelekeza majadiliano kwa kudhibiti

upekee wa washiriki, kisha kutamatisha mahojiano. Mahojiano hayo yalinaswa katika kanda za Sauti. Aidha, mahojiano ya simu yalifanywa na Bi. Msafwari kuhusu kipindi cha Mawaidha na Bi. Msafwari.

3.6.1 Vifaa vya Utafiti

Utafiti huu ulihusisha kanda za kurekodi, mwongozo wa mahojiano na orodha ya uthibitishaji katika kupata data ya kimsingi.

3.6.1.1 Kanda za Kurekodi

Kanda za kurekodi mazungumzo zilitumiwa kunasa sauti za washiriki katika mahojiano. Mahojiano yaliendelezwa kupitia mwongozo wa maswali ya usaili na kurekodiwa katika kanda. Kanda za sauti katika mahojiano na kundi teule ziliweka kumbukumbu za kurejelewa baadaye katika utafiti.

3.6.1.2 Mwongozo wa Mahojiano

Mwongozo wa maswali uliandaliwa ili kutumiwa katika kusaili wahojiwa katika mahojiano fuatilizi. Maswali haya yalilenga kufafanua dhana na masuala mbalimbali yaliyoibuka katika data ya Lubukusu. Hii ilichangia utegemezi wa utafiti kwani wahojiwa walipambanua masuala husika kama yalivyotumiwa katika ulumbi wa Bw. Manguliechi. Aidha, walifafanua masuala yanayohusu utamaduni wa jamii ya Babukusu. Pia, mwongozo wa maswali uliandaliwa ili kumsaili Bi. Msafwari.

3.6.1.3 Orodha ya Uthibitishaji

Hiki ni kifaa ambacho hutengenezwa kwa kuorodhesha vitu au hatua kisha kuchambuliwa kulingana na vigezo maalum kwenye utafiti. Kwa njia hii orodha ya

ukaguzi huchangia kupanga na kuthibitisha kazi kwa urahisi kwani vigezo maalum vinakaguliwa na kuteuliwa usomaji na usikilizaji wa data unapoendelea. Orodha ya ukaguzi ni fomu inayotumika kurekodi data kwa haraka na kwa urahisi au kutambua vitendo au mahitaji. Kwa kawaida ni rahisi kutoa data kwa njia ya manufaa kutoka kwa orodha hakiki. Inafaa hasa katika kusajili matukio, matukio, kazi au Orodha iliandaliwa kuhusu maumbo na muktadha wa ufiche. Kila palipotokea umbo, sehemu hiyo ilinukuliwa pamoja na muktadha kubainishwa. Hii ilirahisisha uchanganuzi wa data ya utafiti huu.

3.7 Uchanganuzi na Uwasilishaji wa Data

Utafiti huu ulifuata hatua zilizoainishwa na Jwan na Ong'ondo (2011). Hatua ya kwanza katika uchanganuzi wa data hii ilikuwa unukuzi wa data. Katika utafiti huu, data ya maktabani katika kanda iliyonaswa na Kituo cha Habari cha West FM kuhusu uwasilishaji wa ulumbi wa Bw. Manguliechi ilisikizwa na kufanyiwa unukuzi. Aidha, data ya mtandao ya Kituo cha *Citizen* iliyorekodiwa kuhusu Mawaidha ya Bi. Msafwari ilisikilizwa na kuwekwa katika unukuzi. Data hizo zilizofanyiwa unukuzi zilisomwa kwa marudio na unukuzi kufanywa hadi kufikia sampuli dabwadabwa. Sampuli dabwadabwa ni data inayofikiwa wakati ambapo data nyongeza haielekei kuongeza chochote kipya bali huwa marudio ya yaliyobainishwa awali (Dorneyi 2007). Unukuzi pia ulifanywa kutoka kwa kanda ya mahojiano na kundi teule. Kauli za msaili na wasailiwa ziliandikwa vitabuni. Nukuu zilizoandikwa ndizo zilichanganuliwa kwa misingi ya nadharia ya upole.

Hatua ya pili iliyofanywa baada ya unukuzi ni usomaji wa data iliyonukuliwa ili kupata maana ya jumla. Hii ilisaidia kutambua mada mbalimbali zilizoshughulikiwa katika kauli za wazungumzaji. Usomaji huu ulisaidia katika kubainisha jinsi usimbaji ungalifanywa.

Hatua ya tatu ilikuwa ya usimbaji wa data. Usimbaji wazi ulioainishwa na Strauss na Corbin (1998) ndio ulitumiwa. Uwekaji msimbo wazi ni mchakato unaolenga kutambua dhana au mawazo muhimu ambayo yamefichwa ndani ya data ya maandishi, ambayo yanahusiana na masuala muhimu yanayochunguzwa katika utafiti. Mbinu hii ya kusimba ujumbe inarejelewa kuwa "wazi" kwa sababu, mtafiti yuko huru kutafuta kikamilifu dhana mpya zinazohusiana na jambo analoshughulikia kutoka kwa data ya jumla. Mtafiti alisoma mstari baada ya mstari wa data iliyonukuliwa ili kubainisha maumbo na muktadha wa matumizi ya ufiche katika kauli za mtoa ujumbe. Haya yote yaliweza kutimizwa kupitia orodha ya uthibitishaji kama kifaa cha uelekezi.

Baada ya usimbaji wa data, uchanganuzi ulianza kwa kurejelea malengo ya utafiti na mihimili ya nadharia ya utafiti. Katika kufanya haya mifano kutoka katika data kuhusu maumbo na miktadha ya ufiche ilinukuliwa na kuchanganuliwa. Ile ya ulumbi wa Bw. Manguliechi iliyokuwa katika Lubukusu ilinukuliwa katika lugha chanzi kisha tafsiri yake kutolewa katika lugha ya Kiswahili. Uhawilishaji wa ujumbe na maana kutoka kwa lugha chanzi hadi lugha lengwa ni jambo linalokumbwa na changamoto. Mojawapo wa changamoto kuu iliyotokea ilikuwa kupata tafsiri ya istilahi na dhana zilizofungamana na utamaduni wa lugha chanzi (Lubukusu). Ili kukabiliana na jambo hili, mbinu za tafsiri zilizopendekezwa na Harvey (katika Ordudari, 2007) zilitumiwa. Harvey alipendekeza

mbinu nne ambazo ni: matumizi ya visawe vyenye uamilifu, tafsiri ya neno kwa neno, ukopaji na unukuzi na mbinu ya tafsiri fafanuzi.

Matumizi ya visawe vyenye uamilifu. Hii ndiyo ilikuwa mbinu ya kwanza katika tafsiri. Katika mbinu hii, visawe vya lugha lengwa vyenye uamilifu sawa kama ilivyo kwenye lugha chanzi vilitumiwa. Mbinu hii ilitumiwa katika uchambuzi wa methali ambapo methali zenye dhima sawa zilitumiwa kuwasilisha maana iliyonuiwa na mwasilishaji ujumbe.

Mbinu ya pili ilikuwa tafsiri ya neno kwa neno. Katika mbinu hii, mofimu au maneno hufasiriwa yakiwa pwekepweke. Tafsiri hii ililenga tu maana ya kimsingi katika kauli za msemaji.

Ukopaji na unukuzi ilikuwa mbinu ya tatu ya tafsiri. Katika mbinu hii, endapo neno halijapata kisawe chake linaweza kunukuliwa mradi maelezo na ufafanuzi wake katika muktadha utolewe. Unukuzi ulifanywa kuhusu majina ya ukoo ambayo huainishwa kwa mujibu wa utamaduni wa Babukusu. Haikuwezekana kupata tafsiri yake ya Kiswahili.

Mbinu ya nne ilikuwa tafsiri fafanuzi. Hii ni mbinu ambayo maneno ya kawaida hutumiwa kueleza mambo kutoka kwenye lugha chanzi hadi lugha lengwa. Baadhi ya dhana zilitolewa ufafanuzi kwa ajili ya kutopata visawe vyenye maana sawa.

Data katika utafiti ilichanganuliwa kwa kuzingatia muundo wa kufasili. Huu ni mkabala unaomhitaji mtafiti kutazama au kusoma, kufasiri na kufafanua vipengele vya mada husika ili kuelekeza kwa uelewekaji wa matini au nyaraka zinazochanganuliwa. Mkabala wa kifasili unalenga maana inayojitokeza katika matini na huweza kuhusisha mbinu

kadhaa ili kudhihirisha sura au miundo mbalimbali ya mada husika (Miller, 2004). Jukumu la mchanganuzi lilikuwa kutafuta maana katika uchanganuzi wa matini kwa kurejelea maumbo, muktadha na sababu za matumizi ya ufiche. Uchanganuzi wa data ulifanywa kwa mujibu wa mihimili ya nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987), kisha matokeo kuwasilishwa kwa njia ya majedwali na maelezo.

Matokeo ya utafiti huu yamewasilishwa kwa njia ya maelezo katika aya ambapo, maumbo ya mikakati ya ufiche yaliyochanganuliwa yamebainishwa, pamoja na kutolewa ufafanuzi kwa mujibu wa nadharia na madhumuni ya utafiti. Pia, miktadha ya uzalishaji wa mikakati hiyo imepambanuliwa na sababu za matumizi ya ufiche kuelezwa. Baadhi ya maelezo hayo pia yaliwekwa katika majedwali.

3.8 Utegemezi na Uaminifu wa Vifaa vya Kukusanya Data

Wazungumzaji wa Lubukusu na Kiswahili ni wengi lakini katika utafiti huu muundo wa uchunguzi kifani umetumiwa. Kwa mujibu wa Mills na wenzake (2010) uchambuzi wa uchunguzi kifani ni uteuzi wa hali kwa lengo la kuelewa hali hiyo, mahusiano ya hatua na mwingiliano wa vipengele katika jambo la umuhimu linalochunguzwa. Kwa hivyo utegemevu wa utafiti unaingiliana na mtazamo huo kuwa mfano au tukio unadhihirisha utokeaji wa hali ambayo inaweza kuchambuliwa na kafafanuliwa.

Data iliwekwa kwa makundi katika usimbaji wazi ulioainishwa na Strauss na Corbin (1998). Uliambatanishwa na orodha ya uthibitishaji iliyobainisha kuwepo kwa vipengele muhimu vya utafiti kwa mujibu wa nadharia ya Brown na Levinson (1987).

Vyombo vya kunasa sauti vilifanyiwa majaribio kabla ya kutumiwa katika utafiti ili kuhakikisha uhifadhi wa data wakati wa mahojiano.

Mahojiano fuatilizizi yaliyofanywa na kundi teule yalisaidia kuthibitisha data iliyokuwa imekusanywa kupitia uchanganuzi wa nyaraka. Aidha, mahojiano fuatilizizi yalifanywa ili kujadili na kutathmini masuala yaliyozuliwa na Bw. Manguliechi

3.9 Maadili ya Utafiti

Mtafiti alipata idhini ya kufanya utafiti kutoka kwa Kurugenzi ya Masomo ya Upeo kutoka Chuo Kikuu cha Sayansi na Teknolojia cha Masinde Muliro.

Mtafiti alitafuta kibali rasmi cha Nacosti kilichomruhusu kutekeleza utafiti huu. Wahojiwa walihakikishiwa kuwa taarifa zozote zilizotolewa zingetunzwa kwa usiri na hazingetumiwa kwa malengo mengine ila utafiti.

Mtafiti alitafuta kibali rasmi cha kufanya utafiti katika Kituo cha Habari cha West FM. Kituo hicho kina hifadhi ya kanda za ulumbi wa Bw. Manguliechi.

Watafitiwa walioshirikishwa katika mahojiano ya kundi teule waliombwa hiari ya kushiriki.

3.10 Hitimisho

Sura hii ilianguzia mchakato wa ukusanyaji na uwasilishaji wa data. Maelezo yametolewa kuhusu muundo wa utafiti, eneo la utafiti, umma lengwa, sampuli na usampulishaji, mbinu na vifaa vya ukusanyaji data. Aidha, mbinu za uchanganuzi na uwasilishaji wa data pamoja na maadili ya utafiti yameelezwa.

SURA YA NNE

UCHANGANUZI WA DATA NA UWASILISHAJI WA MATOKEO

4.1 Utangulizi

Katika sura hii, data zilizokusanywa zilichanganuliwa kwa kuongozwa na madhumuni ya utafiti ambayo yalikuwa: kupambanua maumbo yaliyobainisha ufiche kama mkakati wa upole katika matumizi ya lugha ya Lubukusu na Kiswahili, kubainisha muktadha wa matumizi ya ufiche katika matumizi ya lugha ya Lubukusu na Kiswahili na kutathmini sababu za matumizi ya ufiche kama mkakati wa upole kwa mintarafu ya lugha ya Lubukusu na Kiswahili.

4.2 Maumbo ya Ufiche kama Mkakati wa Upole katika Lubukusu na Kiswahili

Madhumuni ya kwanza ya utafiti huu yalikuwa kupambanua maumbo yanayobainisha ufiche kama mkakati wa upole katika ulumbi wa Manguliechi na Mawaidha ya Bi. Msafwari. Kama ilivyotajwa awali, mawasiliano yanachukuliwa kuwa ya ufiche katika hali ambapo haiwezekani kutoa fasiri moja pekee ya kauli ya mtoa ujumbe. Kauli inayotolewa inachochea kuibuka kwa zaidi ya fasiri moja na kwa njia hiyo, mtoa ujumbe anajiondolea lawama yoyote inayoweza kutokea ikiwa angetoa kauli ya uwazi ambayo ingeelekeza mpokeaji kupata fasiri moja pekee ya maana kusudiwa. Kwa mujibu wa mhimili wa uainishaji maumbo wa nadharia ya Brown na Levinson (1987) katika utafiti huu, maumbo ya ufiche yamejitokeza kama mikakati midogo ya mkakati wa ufiche ambayo imedhihirika katika vitengo viwili: vimanilizi na utata.

4.2.1. Chuku

Kwa mujibu wa Wamitila (2004: 194) chuku ni hali ya sifa fulani kukuzwa kupita kiasi. Kitu kinachozungumziwa hupewa maelezo zaidi ya yanayohitajika, hali inayomfikirisha mpokea ujumbe ili aweze kuiona hali fulani anayoilenga mtoa ujumbe. Ndani mwa sifa hizo zilizokuzwa mna vimanilizi vinavyotolewa.

Kwa mujibu wa Brown na Levinson (1987) katika matumizi ya chuku, mtoa kauli hutoa ujumbe au maelezo mengi zaidi ya yanayohitajika katika kuwasilisha ujumbe uliokusudiwa. Hayo maneno mengi huwa mkakati wa mtoa ujumbe wa kumdokezea mpokea ujumbe maana anayokusudia aipokee. Mfano huu umejitokeza katika uvumishaji wa kiima.

4.2.1.1. Chuku Katika Uvumishaji wa Kiima

Kiima ni kitu au mtu anayesababisha kitendo kitendeke (Mbaabu, 1994). Kiima ndicho hutenda tendo na aghalabu hupatikana kabla ya kiarifa katika muundo wa sentensi. Sehemu ifuatayo inadhihirisha jinsi chuku imejitokeza katika kuvumisha kiima. Bw. Manguliechi anatoa kauli ifuatayo:

Wamalwa Kijana wanakitang'a, wanakhombe wa batulo bewamachabe webakutusi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda.(kauli ya Manguliechi kutoka kwa mada ya Historia ya Babukusu: Kiambatisho 6. Uk 257)

Wamalwa Kijana wa ukoo wa Wakitang'a wa ukoo wa Nakhombe, wa ukoo wa Watulo, wa ukoo wa uongozi, ukoo wa wanaovalia kofia ya uongozi kwenye kichwa (ekutusi), ukimua mtu, moto unakusubiri. (Tafsiri ya mtafiti)

Katika nukuu Bw. Manguliechi anazungumzia mahusiano baina ya watu duniani. Anaeleza kuwa, ikiwa mtu atamtendea mwenzake isivyopaswa, atajutia matendo yake siku ya kiyama. Katika muktadha huu, harejelei umma kwa jumla bali kiongozi wa kisiasa ambaye ni Bw. Wamalwa Kijana. Baada ya kulitaja jina la mpokea ujumbe ambaye ni Wamalwa Kijana, anaongeza majina mengine matano kabla ya kutaja kiarifu. Baada ya kutaja nomino ya pekee (Wamalwa Kijana) anaongeza majina mengine matano (wa ukoo wa *Wakitang'a*, ukoo wa *Nakhombe*, ukoo wa *Batulo*, ukoo wa uongozi, ukoo wa wanaovalia kofia ya uongozi) ndipo akaweka kiarifu (ukiua mtu wa wenyewe, moto unakusubiri). Majina yanoyokuza kiima aghalabu hurejelewa kama vivumishi. Kwa hivyo, kiima kimevumishwa kwa kuongezewa vivumishi vitano. Vivumishi hivi vilivyoongezwa ni nomino za pekee ambazo ni wasifu wa ukoo wa mpokea kauli. Majina haya hayajatumiwa tu kwa mtu wa kawaida bali yanamtambulisha kiongozi wa kisiasa anayerejelewa kwa kusifia ukoo wake. Kule kumtaja kumetiwa chuku kwani msemaji amevumisha jina la mpokea ujumbe kwa sifo za ukoo wake. Katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi hali hiyo inajitokeza tena:

Ewe Musikari Kombo, Omulunda, Nandaka, Khakunde, Munyenyi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda. (Nukuu kutoka kwa mada ya Historia ya Babukusu: Kiambatisho 6. uk 257)

Ewe Musikari Kombo, wa ukoo wa Balunda wa ukoo wa Nandaka wa ukoo wa Khakunde wa Munyenyi, ukiua mtu wa wenyewe moto unakusubiri. (Tafsiri ya mtafiti)

Katika kauli hii Bw. Manguliechi angali anazungumza na viongozi. Kama ilivyo kwenye mfano wa kwanza, kwenye kauli hii anaonyesha idadi kubwa ya majina anayotumia kurejelea kiima ambaye katika muktadha huu ni BW. Muskari Kombo. Baada ya kumtaja

mpokea ujumbe (Musikari Kombo), majina mengine manne yanaongezwa. Mathalani: wa ukoo wa *Balunda*, ukoo wa *Nandaka*, ukoo wa *Khakunde* wa ukoo wa *Munyenyi*. Nomino hizi za pekee ni wasifu wa asili ya Muskari Kombo kijamii. Hapa tena kiima kimevumishwa kwa kurejelea majina yanayotoa wasifu kwa ukoo wa kiima (Muskari Kombo)..

Matumizi ya chuku katika kuvumisha kiima yanachukuliwa kuwa ufiche kwa sababu yanatoa vimanilizi vya maana kusudiwa ya mtoa kauli. Kuna maana nyingine isiyo wazi katika matumizi ya majina hayo ya pekee yaliyotajwa. Maoni haya yanatiliwa uzito na kauli ifuatayo katika mahojiano fuatiliwa yaliyofanywa:

Yaani kamufumianga anyole bulai obwoo mala keche ayete. Anyole bulai obwo keche akholele abandu musibala sisiewe. Ekholo yoo bona endai busa yaya, bona wama mukholo endai busa, bona ewe omusomi busa, bona omanyile kimiima kino. Sina sikila nekakhaba kari? (W. F. Lubakaya, Mahojiano, Aprili 24, 2021:Kiambatisho 7. uk 281)

Alikuwa anamsifia ili ajihisi vyema kisha aje asaidie jamii. Ahisi vizuri ili afanyie watu wa eneo lake jambo. Ukoo wako ni mzuri tu, unatoka kwa ukoo mzuri tu, tazama wewe ni msomi, tazama unafahamu desturi. Kwa nini basi mambo hayawi ipasavyo? (Tafsiri ya mtafiti)

Katika kauli hii, Bw. Lubakaya Fredrick anaeleza kuwa, Bw. Manguliechi alipotoa kauli, alilenga kumsifu yule kiongozi na kuusifia ukoo wake ili yule kiongozi awazie kwa nini hatendi mambo ipasavyo ilhali nasaba yake iko kwenye ukoo ulioheshimika. Hali hii ya kinyume inajitokeza katika swali “*Sina sikila nekakhaba kari?*” (Mbona hali haiko kama ipasavyo?)

Fasiri moja inayopatikana katika kauli ya Bw. Manguliechi ni kuwa, amemsifia kiongozi (Musikari Kombo) na kumwomba asiue mtu wa wenyewe. Hata hivyo, fasiri iliyo fiche

katika matumizi haya ya chuku ni shutuma kuwa uongozi haujatekelezwa ipasavyo kwani viongozi wamekuwa wakiwadhulumu watu. Kwa hivyo, analinganisha thamani wanayotwikwa kiukoo kwa kuitofautisha na matarajio ya watu kuhusu matendo yao. Badala ya Bw. Manguliechi kuwaambia “acheni kuua watu” au “acheni kuhusiana na watu vibaya” (jambo ambalo lingeabisha uso wa Bw. Muskari Kombo na Bw. Wamalwa Kijana) ameamua kutumia vimanilizi katika kukuza wasifu wa ukoo kabla ya kutaja kiarifu kilicho na madhumuni ya kutathmini matendo yao. Ameacha sifa alizowapa katika kukuza kiima zihukumu na kusuta matendo yao yaliyo kinyume cha yanayotarajiwa.

katika mazungumzo ya kawaida mtu aghalabu hurejelewa kwa nomino ya pekee inayomtambuliwa kwa njia mahsusi. Jambo hili limebainika katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi:

Bana ba papa newira omundu wa bene kumulilo mwikulu kwakhulinda. Munyasia lola wekhale, newira omwana wa bene kumulilo, kumulilo kwakhulinda.(Nukuu kutoka kwa mada ya Historia ya Babukusu: Kiambatisho 6. Uk 257)

Watoto wa baba, ukiuwa mtu wa wenyewe unasubiriwa na moto binguni. Tazama Munyasia umeketi/ unasikiliza, ukimua mtoto wa wenyewe moto unakusubiri.(Tafsiri ya mtafiti)

Hapa mtoa kauli ambaye ni Bw. Manguliechi angali anazungumzia uumbaji wa mwenyezi Mungu na mahusiano baina ya viumbe duniani. Katika kauli hii, Bw. Manguliechi anaelekeza ujumbe kwa umma. Katika kuwarejelea katika kiima, amewaita “*bana ba papa*” (watoto wa baba). Aidha, anamwita mhusika Munyasia kwa jina kisha kurejelea kiarifa (ukiua mtoto wa wenyewe, moto unakusubiri). Katika mfano huu kiima

hakijakuzwa kwa kurejelewa kwa majina mengine. Hivyo basi, Bw. Manguliechi anapoamua kukuza kiima kwa kurejelea majina ya ukoo, akiwazungumzia viongozi, anafanya hivyo kwa makusudi ili kutoa vimanilizi fulani vya ujumbe anaonua waupate.

Ujitambulishaji kwa nasaba au ukoo katika jamii ya Babukusu ni jambo linaloonewa fahari. Mathalani washiriki katika mahojiano walijitambulisha ifuatavyo:

Ese bananga bali Situma Manyasi Omulako, omwiwana Musome. Samwene ndi Omumaina... (S. Manyasi, Mahojiano, Aprili 24, 2021: Kiambabisho 7. Uk 274)

Mimi ninaitwa Situma Manyasi kutoka ukoo wa Balako na ukoo wa wajomba ni Basome. Kwa mujibu wa marika katika tohara mimi niko katika kundi la Bamaina.(Tafsiri ya mtafiti)

Katika kujitambulisha, baada ya kutaja jina, Bw. Situma Manyasi amerejelea ukoo wake (*Omulako*) na ukoo wa mamake (*omwiwana Musome*). Kwa kutaja hayo anahisi kuwa amejitambulisha na kufahamika kwa wanaomsikiliza vyema. Bw. Fredrick Lubakaya naye anapojitambulisha anasema yafuatayo:

Nakhusimile . Ese bananga bali Omuchuma wanangakatemba. Kamasina kase bali Fredrick Wafula Lubakaya. Ese Omukiyabi mala Omunanga. Mayi wase Omuala. (W.L. Fredrick, mahojiano, Aprili 24, 2021: Kiambatisho 7. Uk 275)

Nimekufurahia. Mimi ni wa rika la Omuchuma.wa Nangakatemba. Jina langu ni Fredrick Lubakaya. Ninatoka kwa ukoo wa Bakiyabi wa Wananga. Mamangu ni wa ukoo wa Baala...(Tafsiri ya mtafiti)

Bwana Lubakaya Fredrick naye anaanza kwa kutambulisha rika lake la tohara (*omuchuma*) kabla ya kutaja jina lake. Baada ya hapo anaeleza kuwa anatoka kwa ukoo wa *Bakiyabi* wa *Wananga* na mamake anatoka kwa ukoo wa *Baala*. Hii ina maana kuwa ule ujitambulishaji kwa kurejelea ukoo ni utamaduni wa jamii ya Babukusu katika hali ya

kujionea fahari. Mathalani, katika mahojiano Bw. Situma Manyasi anasema “*khukhwilaa yaani lukhole lulwase*” kuwa, huko kujigamba kwa kutaja majina ya ukoo ndiyo fahari yake. Katika haya matumizi ya chuku kwa njia ya kuvumisha kiima, mpokea ujumbe hutambulishwa lakini ni wajibu wake kufasiri maana ziada iliyomo katika kule kupewa majina mengi ya fahari ya ukoo ndipo aelewe uzito wa ujumbe wa mtoa kauli. Jinsi nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) inavyoeleza, katika ufiche mtoa kauli hamshurutishi mpokea ujumbe kwa kile anachomaanisha anapotoa kauli bali anamwachia mpokeaji mwenyewe ajibainishie maana kusudiwa katika kauli. Katika muktadha huu viongozi wanapaswa kutathmini matendo yao kwa kuyalinganisha na uzito wa thamani ya matarajio ya tunu za ukoo unaohusika.

Matokeo hayo yametambulisha kuwa chuku imejitokeza kama umbo la ufiche ambao ni mkakati wa upole hususan kwa kuvumisha majina ya viongozi kwa lengo la kuchochea akili ya mpokea ujumbe kufasiri maana kusudiwa. Nomino za pekee zinazovumisha kiima ndizo zimetumiwa kutoa vimanilizi vya maana ziada ya kauli iliyotajwa.

Katika lugha ya mawaidha ya Bi. Msafwari, chuku pia ilidhihirika katika kupitisha ujumbe kwa njia ya ufiche katika kuvumisha kiima. Bi Msafwari anaeleza ifuatavyo:

Bi. Msafwari: Mnapoketi pale ndani ya nyumba mkafikiri kuwa kila labda utakavyokuwa umeolewa utakuwa ukipelekwa katika mikahawa ukila chakula au asubuhi mkiamka kama ni breakfast mwende hoteli mkale. Ningependa kuwaambia **wanangu wapenzi**, mwanamke hata akisoma afike wapi lazima kama amesema yes *I DO...* (kauli ya Bi. Msafwari kutoka kwa kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 248)

Katika mfano huu, mtoa kauli ambaye ni Bi. Msafwari anauzungumzia umati/wasikilizaji ambao ni wanawake waliokongamana katika Hoteli ya WhiteSands kule Mombasa ili

kuusikiliza ushauri wake. Anawapa ushauri katika ufunguzi wa kikao anapojaribu kuwasisitizia kuwa, kila mwanamke aliyeolewa ana majukumu. Katika matumizi ya lugha, anawarejelea wale wanawake kama “wanangu wapenzi”. Yeye akiwa mtoa kauli yuko katika nafsi ya kwanza na wale anaowazungunzia wako katika nafsi ya pili. Anaweza kuwarejelea kama wasikilizaji, hadhira, wanawake wenzangu au kwa kuwaashiria kwa nafsi ya pili. Hata hivyo, anawarejelea kama watoto wake wapenzi (wanangu wapenzi). Badala ya kuwarejelea kwa nafsi ya pili au kuwataja kama wasikilizaji au watazamaji anaamua kuingiza uhusiano kwa njia ya kuwamiliki katika nafsi ya kwanza; *wanangu wapenzi*. Pengo kati ya mtoa ujumbe ambaye ni Bi. Msafwari na mpokea ujumbe limepunguzwa kwa kupiga chuku mahusiano yao. Mtoa ujumbe ameamua kuvumisha kiima kwa njia ya umilikaji na pia kuongeza kivumishi kingine cha sifa. Kiima kimekuzwa kwa kimilikishi (wangu) na kivumishi cha sifa (wapenzi). Kifungu hiki kinadhihirisha chuku kwa kuwa, Bi. Msafwari hana uhusiano wa mama na mwana na wasikilizaji. Aidha, kuna wale miongoni mwa wasikilizaji walio na umri mkubwa lakini anawaita wote “wanangu” kisha kuongezea “wapenzi”. Miongoni mwa waliohudhuria kuna wale walio na msimamo mkali/ kinzani kuhusu nafasi ya mwanamke na majukumu yake katika jamii. Hili linadhihirika katika kauli za Bi. Msafwari za mwanzo kuwa, watakavyokuwa wameolewa wengine watatarajia kuwa watakuwa wanaenda mikahawani kula lakini sivyo.

Fasiri moja inayotokana na hiyo kauli ya Bi. Msafwari katika maneno “wanangu wapenzi” ni kuwa, wanaorejelewa wanapendwa naye. Aidha, fasiri nyingine ni kuwa wana mahusiano ya karibu naye. Fasiri nyingine ni ya vimanilizi vinavyojitokeza katika

pengo analolijaza kwa njia ya kukuza uhusiano ili kupata nafasi ya kuwasilisha ushauri wake ambao unapingana na mtazamo wa kisasa kuhusu majukumu ya mwanamke. Kwa kufanya hivyo, anajali hisia za kila mrenge kuhusu nafasi ya mwanamke. Katika kauli nyingine kuna mazungumzo yafuatayo katika Mawaidha na Bi. Msafwari:

MTU F: Bi. Msafwari, mimi kwa upande mwingine naweza kukuunga mkono. Unanena kweli mwanamume ni subra. Mwanamke samahani ni subra na hekima. Ukiwa na subira na hekima atakwenda kule nje, kisha atarudi pale pale. Ataenda afanye afanyayo, kisha atarudi. Subra ndio kitu muhimu.

Lulu: Ukisubiri akuletee magonjwa?

MTU F: Hata ikiwa magonjwa utayapata maana ukisema watoka waenda lipiza huko nje pia utayaleta wewe.

MTU G: Bi. Msafwari!

Bi. Msafwari: Naam mpenzi wangu.

MTU G: Utakubaliana nami kuwa mwenyezi Mungu kwanza ndiye mwanzilishi wa ndoa kitu cha kwanza. Na bila shaka kitu cha kwanza wakati mke anafanya sehemu yake na watoto wanafanya sehemu yao, baba anafanya sehemu yake itakuwa rahisi sana kwa ile familia kuweza kuungana...(kauli kutoka kwa Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 253)

Katika mazungumzo haya, MTU F anaonekana kukubaliana na mawazo ya Bi. Msafwari kuwa, lazima mwanamke awe mtu mwenye subira ili aweze kukabiliana vyema na changamoto za ndoa. Lulu kwa upande mwingine haonekani kukubaliana na haya ndiposa anauliza: ukisubiri akuletee magonjwa? Katika muktadha huo, hisia mbili zimeshazuliwa kwa kuonyesha mgogoro wa mawazo kuhusu suala la wanawake na majukumu yao. Ghafla panatokea MTU G ambaye pia angependa kujieleza. Hakuna ajuaye mrenge wa kimawazo anaogemea mtu huyo. Anapomuita Bi. Msafwari ili kutoa

maoni au kuuliza swali lake, Bi. Msafwari anamwitikia kwa kusema: “naam mpenzi wangu”. Neno “naam” ni kihisishi cha kuitika. Mtu anapoitika kwa kusema naam, tayari huwa amewasilisha ujumbe wa kukubali. Hata hivyo, Bi. Msafwari anaongeza maneno “mpenzi wangu.”

Mpenzi ni mtu aghalabu wa jinsia tofauti anayependwa na mtu mwengine au wengine (Ndalu na Wenzake, 2014). Kwa kumtambulisha msikilizaji huyo hivyo, Bi. Msafwari amevuta uhusiano baina yao kwa kuvumisha kiima. Uvumishaji huu unadhihirisha chuku kwa kuwa, Bi. Msafwari hamtambui mzungumzaji lakini anamwita kana kwamba ni mtu wenye uhusiano wa karibu sana. Chuku hii katika uvumishaji ni ufiche kwa kuwa, kuna vimanilizi vilivyomo. Kwa kumtambulisha kama mpenzi wake, hisia za umati zinaelekezwa katika kufurahishwa na uhusiano huo uliotajwa kwenye kauli hiyo na hapo kuvunja hisia za kimgogoro zilizokuwa zinakuzwa baina ya mirengo tofauti ya kimawazo. Katika hali hiyo, wasikilizaji wanakuwa katika hali ya kupokea ujumbe pasipo kushurutishwa. Uso wa kila mmoja umesitiriwa na kuwaweka katika hali ya kutaka kupokea ujumbe unaofuata pasipo kujali mrengo wao kimawazo.

Fasiri moja inayotokea katika kuwatambulisha wasikilizaji wake hivi ni kuwa, amewafanya waonekane kama wenye uhusiano wa karibu sana naye. Hata hivyo, fasiri nyingine isiyo wazi ni kuwa Bi. Msafwari anawashurutisha kuusikiliza ushauri wake pasipo wao kutambua hili. Uhusiano uliokuzwa unawaelekeza wapokea ujumbe kuhisi kuwa wameheshimiwa na kuonewa fahari na Bi. Msafwari. Katika hali hii watapokea ujumbe wa mtoa kauli kwa hiari yao pasipo kuhisi kuwa wanalazimishwa. Katika kauli nyingine kwenye Mawaidha na Bi. Msafwari kuna kauli zifuatazo;

Mtu J: Bi. Msafwari jamani tuelewaneni, mume ni kama mtoto mdogo.

Bi. Msafwari: Haya!

Mtu J: lazima umpetipeti, lazima umpe mahabati,

Bi. Msafwari: Eeh!

Mtu J: Umwonyeshe mambo akija.....

Bi. Msafwari: Wangu huyo! (kauli kutoka kwa Mawaidha na Bi.

Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 255)

Bi. Msafwari katika mazungumzo haya anaunga mkono mawazo ya mtoa kauli Mtu J kuwa, ni wajibu wa mwanamke kufanya jitihada ya kumfurahisha mumewe. Hata hivyo, badala ya kuyafafanua au kuyasisitiza yaliyosemwa na Mtu J, anaamua kumrejelea mtoa kauli kwa kujibu, **wangu huyo!** Kiima kimevumishwa kwa njia ya kumiliki katika mzizi –angu kwenye neno “wangu” kisha kuongezea kivumishi kiashiria “huyo”. Bi. Msafwari alikuwa na uhuru wa kumsifia mtoa kauli pengine kwa kusema, huyu ndiye anajua asemalo au ndiye anaelewa mambo lakini, badala yake, ameamua kuvumisha kiima kwa kusema “wangu huyo!” Fasiri moja inayoibuka ni kuwa Bi. Msafwari amefurahishwa na Mtu J. Fasiri nyingine yaweza kuwa anamfanyia utani Mtu J kwani, baada ya kauli hiyo hadhira ilicheka. Fasiri nyingine ni kuwa Bi. Msafwari amefurahia maneno aliyoyasema Mtu J. Fasiri itakayoamuliwa itamtegemea mpokea ujumbe. Kauli hiyo ya Bi. Msafwari ilisababisha ucheshi katika hadhira lakini, palikuwa na ujumbe usio wa moja kwa moja katika kauli hiyo. Huo ucheshi umevunja hali yoyote ya aibu kwa wenye maoni kinzani na hivyo kudumisha uso wa kila mtu na kusisitiza maoni ya Bi. Msafwari kuhusu majukumu ya mwanamke.

Uchanganuzi umedhihirisha kuwa katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari, chuku imedhihirika kama umbo la ufiche kwa njia ya kukuza au kuvumisha kiima ijapokuwa katika miundo tofauti. Ufiche umetokea kwa kuwa, kauli zimetoa zaidi ya fasiri moja. Fasiri itategemea uamuzi wa mpokea ujumbe kuhusu kilichosemwa.

4.2.1.1.1. Udhihirikaji wa Chuku Katika Uvumishaji wa Kiima Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Katika kulinganisha ulumbi wa Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari matokeo yanabainisha kuwa, uso wa mpokeaji ujumbe unathaminiwa na kila mtoa kauli. Ili kufanikisha tendo la kuwasilisha ujumbe, Bw. Manguliechi na Bi. Msafwari wamekuza kiima ili kuathiri hisia za mpokea ujumbe. Athari hiyo inamwelekeza mpokea kauli kusikiliza litemwalo pasipo kushurutishwa. Chuku hapa inakuwa umbo la ufiche kwa sababu, kuna ujumbe fulani wa mtoa kauli ulio katika ule uvumishaji ambao si wazi bali ni mdokezo anaotoa kwa mpokea ujumbe (Ridley, 2016). Maana ipatikanayo itategemea fasiri ya mpokea ujumbe binafsi. Hata hivyo, licha ya mfanano huu, udhihirikaji wa chuku katika uvumishaji kiima katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari umeonyesha tofauti.

Katika ulumbi wa Bw. Manguliechi, uvumishaji wa kiima umedhihirika kwa kutumia nomino za pekee katika kutaja majina ya ukoo. Majina haya ni nomino za pekee zinazosifia ukoo wa mpokea ujumbe. Mathalani, katika kifungu kifuatacho Bw. Manguliechi anasema: *Wamalwa Kijana wanakitang'a, wanakhombe wa batulo bewamachabe webakutusi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda.*(Nukuu

kutoka kwa mada ya Historia ya Babukusu: Kiambatisho 6. uk 255) Nomino Wamalwa Kijana imevumishwa kwa nomino tano za majina ya ukoo. Wasifu huo ndio unabeba dhamira ya mtoa kauli katika usemi uliotolewa. Wasifu huo ni mbinu ya mtoa kauli ya kutoa vimanilizi kwa mpokea ujumbe na kumchochea kutenda yanayoelekezwa kwenye kiarifa. Maoni haya yameafikiana na utafiti wa Brenner (2006) kuwa watu wengine walitumia ufiche ili kutomdhalilisha mhusika au pengine kwa lengo la kumchochea mtu kujitokeza mwenyewe kulishughulikia jambo hasa akiwa mwenye mamlaka.

Kwa upande mwingine, katika mawaidha ya Bi. Msafwari. chuku katika uvumishaji wa kiima haijajitokeza katika kutumia majina ya ukoo kama ilivyo katika Lubukusu bali, imedhihirika kupitia kivumishi cha umilikaji katika nafsi ya kwanza na kivumishi cha sifa. Mathalani Bi. Msafwari amemrejelea msikilizaji wake kwa kusema “naam mpenzi wangu”, “wangu huyo!” na “wanangu wapenzi”. Umilikaji na kutoa sifa kumelenga kuvuta uhusiano baina ya Bi. Msafwari na wasikilizaji wake ili wasikilizaji wamsikilize na kukubaliana na ayasemayo pasipo kuhisi kuwa wameshurutishwa.

Utafiti huu unahitimisha kuwa, namna ya kurejelewa kwa kiima kuna nafasi kubwa katika kufanikisha mawasiliano. Hii inatokana na sababu kuwa, mlahaka mbaya unampa mpokea ujumbe mwelekeo hasi kuhusu ujumbe unaowasilishwa na pia kuathiri fasiri ya maana kusudiwa. Jina linalotumiwa katika kurejelea kiima halidhibitiwi na maana ya kisemantiki ya jina hilo bali sababu za kipragmatiki ambazo haziwezi kuzuiliwa. Sababu hizo huwa katika akili ya mtoa kauli wala hazijitokezi wazi katika kauli iliyotolewa. Utafiti basi unapendekeza kuwa chuku katika ukuzaji wa kiima yaweza kutumiwa

kuimarisha mahusiano baina ya wawasilianaji na kuathiri akili ya mpokea ujumbe katika kumfanya awe na mwelekeo chanya ili kufanikisha mawasiliano.

4.2.1.2 Chuku katika takriri

Chuku pia ilidhihirika kama umbo la ufiche kwa njia ya uradidi wa miundo fulani ya neno au fungu la maneno katika kauli iliyotolewa. Kauli ifuatayo iliyotolewa na Bw. Manguliechi katika Lubukusu inadhihirisha hilo:

*Wamwelesia omwana nende **engobi**. Ngane wasalwa nende **engobi** mala **engobi** yayukhilakho. **Engobi** yakwa basikha **engobi**. **Engobi** likobi. Wabukula lifwa warema munyama chia omundu walanga oli **kamafuki**. Omundu okendanga **nakamafuki**. **Kamafuki** kamafuniko. Wabukula siakhula waelesia omundu walia kabele kamaindi namwe bubele bulo, nga bwasia mala bwekhola **bufu** ngane olichanga **bufu** mala ewe **omufu**. Wabukula omundu wamuelesia lifwa likhola khane ngane **akonanga lilo** obechanga **mwiloo**. Ebiebo bikhubolela bili olifwa **ngane olikonanga lilo khane oli mwiloo**. Mala bibindu bino bibechanga bibiefwe nibyo khukendanga nenabyo. Sekhubilekhanga enyuma ta. (kauli ya Bw. Manguliechi kutoka kwa mada ya Lifwa: Kiambatisho 6. uk 261)*

Alimpatia mtoto kondo la nyumba. Ulipozaliwa na kondo la nyumba, hilo kondo la nyumba likarudia huko. Ulipoanguka, kondo la nyumba likajirudia. Kondo la nyumba likaanguka. Wakazika kondo la nyumba. Kondo la nyumba ni deni. Alichukua kifo akaingiza katika nyama ya mwanadamu akakiita damu. Mtu hutembea kila mara na damu, damu imekufa/ ni kifo. Akachukua chakula akampa mwanadamu akala. Yawe ni mahindi au wimbi. viliposiagwa ukawa unga, unpokula unga, ujue wewe ni mfu. Akachukua mwanadamu akampa kifo cha nne. Kila unapolala usingizi, huwa uko kwa shimo/kaburi. Mambo hayo ni ishara kuwa siku moja utakufa. Jinsi unavyolala usingizi utafikiri unalala kumbe uko kwa shimo/kaburi. Fahamu kuwa vitu hivi ni vyetu, huwa tunatembea navyo huwa hatuviachi nyuma. (Tafsiri ya mtafiti)

Mtoa kauli ambaye ni Bw. Manguliechi anazungumzia mada ya kifo. Anajaribu kuelezea hadhira kuwa tukio la kifo katika jamii ni la lazima na haliwezi kuepukwa. Mada ya kifo

katika jamii ya Babukusu si jambo rahisi. Musungu (2006) alieleza kuwa mada ya kifo katika jamii ya Babukusu ni ya kuogofya na inahatarisha uso. Bw. Manguliechi kama mwenyeji wa jamii anaelewa hili fika hata hivyo anakabiliwa na jukumu la kulizungumzia jambo hili. Katika kueleza haya, hataji moja kwa moja kuwa kila mja atakufa. Anajenga wazo hilo kwa kuambia hadhira kuwa, kila kizaliwacho huwa na kondo la nyumba na jinsi kondo la nyumba linavyozikwa ndivyo inatarajiwa kuwa mwenye hilo kondo atafuata siku moja. Basi inakuwa jukumu la kila mpokea ujumbe kujifasiria kuwa kifo ni cha lazima. Hii ni fasiri anayoitoa katika vimanilizi vilivyotajwa katika kauli ya Manguliechi kuwa, kila aliyezaliwa na kondo atalifuata. Aidha, Bw. Manguliechi anawasiliha ujumbe kuhusu kifo katika takriri ya neno **kondo la nyumba**. Mathalani anasema “ulipozaliwa na kondo la nyumba, hilo kondo la nyumba likarudia huko. Ulipoanguka, kondo la nyumba likajirudia, kondo la nyumba likaanguka. Wakazika kondo la nyumba. Kondo la nyumba ni deni.”

Neno kondo la nyumba (engobi) limerudiwa mara sita kabla ya kukamilisha kauli kuwa yeyote ambaye kondo lilizikwa basi naye atakufa ili kufuata hilo kondo. Amelitumia neno kondo la nyumba kwa uradidi katika kuwasilisha ujumbe huo mmoja. Ametia chuku kwa kulirudia neno hilo mara sita katika kusisitiza ujumbe wake. Hiyo takriri inampa mpokea ujumbe tulizo kwa muda mfupi kwani fikra inachukuliwa katika ile takriri ya maneno. Jambo hili linapunguza athari ya uzito wa mada husika kwa hisia za mpokea ujumbe lakini, kwa wakati huo kufafanua kwa njia isiyo ya moja kwa moja kuwa kifo ni jambo la lazima.

Aidha Bw. Manguliechi anapozungumzia mila na desturi za Babukusu anasema:

Asale babana bole barano, sita! Omwana ache munasari, ache mu wanu ache oli kola hata musikisi, oli kola kwhingila bali eeh! Ewe papa omwana.. omukhasi **wamukhwa**? Bali **kakhwa** ta. Bali barakikha khukhola **bukhwe** mala omwana abone nganebakhola epei ya mawe ya **bukhwe**. Omanyeye likhuwa bali **bukhwe**, balikhabakhola **bukhwe**, **bukhwe** sina nibwo khabakhola? Omwana akhabona, ngane babe bamureba bali ebweni khabakhola si? Ali khabakhola bukhwewe bwa mayi! Bona luswa luli lubi. (kauli ya Bw. Manguliechi kutoka kwa mada ya kimiima: Kiambatisho 6. uk 273)

Azae watoto watimie watano au sita! Mtoto aingie nasari, darasa la kwanza aendelee hata afike darasa la sita. Basi akitimia umri wa kupashwa tohara wamuulize baba je huyu mke wako ulimlipia mahari? Eti la, hakulipa mahari. Sasa wanaanza kujadiliana kuhusu '*mahari*' ya mama huku mtoto wake anatazama na kusikiza wanavyopiga bei ya mamake ya '*mahari*'. Ujue neno hili '*mahari*', wanazungumzia '*mahari*', ni *mahari* gani wanayofanya? Mtoto ameketi anatazama, watakapomuuliza huko mbele au kwa sebule wanafanya nini? Eti wanajadiliana kuhusu mahari ya mama! Tazama hali mbaya ya kuvunja mwiko. (Tafsiri ya mtafiti)

Katika mfano huu mtoa kauli ambaye ni Bw. Manguliechi anazungumzia desturi za jamii ambazo zimepuuzwa hususan ulipaji wa mahari kabla ya kuzaa watoto. Ameghadhabishwa na suala la kufanya mkutano wa kujadili kuhusu mahari wakati watoto wamekuwa wakubwa na wenye uwezo wa kufahamu yanayoendelea. Katika muktadha huu kuna tishio kubwa tayari la kusababisha aibu kwani wanaozungumziwa (vijana) ndio wamekiuka desturi hii. Katika kuwasilisha ujumbe Bw. Manguliechi haelezi moja kwa moja kuwa wamekiuka desturi katika wanayoyatenda. Anarudia neno "mahari" mara tano kwa mfuatano. Matumizi ya neno hilo yametwa chuku kwa kulirudiarudia katika kusesitiza ujumbe. Hiyo takriri inaweza kumteka mpokea ujumbe na kumwepushia fikra nzito kuhusu suala linalozungumziwa na Bw. Manguliechi. Ijapokuwa hali hiyo

inatokea, vimanilizi vinatolewa vya ujumbe kuwa watu wamepuuza mila na desturi za jamii kuhusu suala la mahari.

Kando na takriri iliyojitokeza katika neno, takriri ya silabi pia imejitokeza. Mathalani, urari wa silabi {bi} katika neno engobi, likobi, silabi {fu} katika olichanga bufu mala ewe omufu na silabi {lo} katika olikonanga lilo khane oli mwiloo. Takriri ya silabi hizi ina mahadhi kama ya kishairi ya kutumbuiza. Maoni kama haya pia yametajwa na Wanyama na wenzake (1999) waliotafiti kuhusu ulumbi wa Bw. Manguliechi na kuuthibitisha kuwa una sifa za ushairi simulizi. Wanaeleza kuwa utenzi huu haujadhibitiwa na kaida za ushairi kama vile upangaji wa idadi maalum ya mishororo. Hata hivyo kuna urari wa vina hapa na pale. Mdundo wa mahadhi hayo hapa na pale kama ilivyo katika kauli hii unadhihirisha takriri inayoelekeza fikra za hadhira katika tumbuizo la mapigo na kusitiri kiwango cha tishio la aibu kwa uso wa mpokea ujumbe kuhusu ujumbe mzito unaowasilishwa. Popa- Wyatt (2018) alieleza kuwa wazungumzaji wanaotumia chuku wanatarajia wasikilizaji wao wasichukulie kihalisi wayasemayo. Badala yake, wanaijenga chuku hiyo juu ya uwezo wa kuwaathiri kihisia na kimawazo. Kwa njia hiyo wanafafanua dhana hata za ugumu kama za kifo kwa njia isiyoathiri uso wa mpokea ujumbe. Kauli hii ni ithibati kuwa chuku ni umbo linalowasilisha ujumbe kwa njia isiyo wazi.

Bi. Msafwari amedhihirisha matumizi haya ya takriri katika kauli ifuatayo:

KANZE: Haya mimi siku zote huwa natetea learned friend manake kuna mambo mengine ambayo Bi. Msafwari huwa hayaleti. Lakini kabla kwenda kwa mada yetu, nataka tu niwaeleze kitu kimoja kina dada; haswa nikisema kwamba unapokuwa unachumbiwa na unapokuwa girlfriend

unakuwa nyumbani na kwa boyfriend yako. Haraka zote utatoka wewe kazini saa kumi na moja ukikimbia umpikie, ni boyfriend. Haraka nazo Jumamosi utajivua hadi mbamba mbiombio ukamfulie kisha urudi kwako nyumbani ukapike na pia kwako nyumbani ukafue. Ela hii leo umekuja kuolewa leo ndio ukakumbuka wewe ni housemaid! Tafakari hayo

Bi. Msafwari: Ajabu ni kama hivi ulivyonena, leo mwanangu. Kwanza ulinena mpaka ukanena na nashangaa kama huyu ni wewe au Kanze mwingine. (nukuu kutoka katika Mawaidha na Bi. Msafwari katika mada ya Mavazi, kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 240)

Mazungumzo haya yanatokea baina ya Bi. Msafwari na Kanze. Kanze anatoa mawazo yaliyo kinyume na mazoea yake. Hii inadhihirika katika kauli “Haya mimi siku zote huwa natetea learned friend manake kuna mambo mengine ambayo Bi. Msafwari huwa hayaleti. Lakini kabla kwenda kwa mada yetu, nataka tu niwaeleze kitu kimoja kina dada”. Bi. Msafwari anapongeza hali hii ya mawazo yanayokosoa mtazamo wa usasa ambayo naye pia anayaunga mkono. Hata hivyo hatumii vihisishi vya kutoa pongezi badala yake anatumia takriri. Mathalani anamwambia Kanze “Ajabu ni kama hivi ulivyonena, leo mwanangu. Kwanza ulinena mpaka ukanena.” Takriri ya neno *nen* inatoa vimanilizi kuwa Kanze amenena vyema. Aidha inatoa vimanilizi vya shutuma kuwa hapo awali huenda Kanze hajakuwa ananena vyema. Fasiri itategemea maamuzi ya wanaopokea ujumbe. Ijapokuwa Bi. Msafwari hajataja hivyo, kauli yake imetoa vimanilizi hivyo katika takriri ya neno *nen*.

Matokeo yamebainisha kuwa chuku kama umbo la ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi imejitokeza katika takriri ya silabi, neno na fungu la maneno. Ndani mwa chuku hiyo kwa njia ya takriri kuna ujumbe usio wa moja kwa moja kwani kule kurudia kwingi kunampa mpokea ujumbe vimanilizi ambavyo anapaswa kuchunguza. Mdokezo

uliomo kwenye vimanilizi ndio unapaswa kupambanuliwa na mpokea ujumbe ndipo apokee fasiri ya ujumbe dhamiriwa. Takriri hiyo inatumiwa kama mkakati wa kiisimu wa kuwasilisha ujumbe kwa kupunguza makali ya kusababisha aibu kutokana na mada inayozungumziwa. Takriri katika chuku inatofautiana na aina nyingine ya takriri kwa kuwa, neno, kishazi, kirai au fungu linalorudiwa hutokea kwa mfuatano unaoweza kutabirika bila kukatizwa (Alattar, 2017).

4.2.1.2.1. Udhihirikaji wa Chuku Katika Takriri Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Utafiti umeonyesha kuwa chuku katika takriri imejitokeza katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari katika umbo la neno. Mfano wa takriri ya neno katika Lubukusu imetokea katika neno *bukhwe* katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi: *Asale babana bole barano, sita! Omwana ache munasari, ache mu wanu ache oli kola hata musikisi, oli kola khwingila bali eeh! Ewe papa omwana.. omukhasi wamukhwa? Bali kakhwa ta. Bali barakikha khukhola **bukhwe** mala omwana abone nganebakhola epei ya mawe ya **bukhwe**. Omanyelikhuwa bali **bukhwe**, balikhabakhola **bukhwe**, **bukhwe** sina nibwo khabakhola?* Katika mawaidha ya Bi. Msafwari takriri pia imejitokeza katika kauli ifuatayo, “Ajabu ni kama hivi ulivy**onena**, leo mwanangu. Kwanza ulin**ena** mpaka ukan**ena** na nashangaa kama huyu ni wewe au Kanze mwingine.” Kando na kusesitiza, takriri hiyo inazua vimanilizi vya maana nyingine ambayo itategemea fasiri ya mpokea ujumbe.

Licha ya kulingana huku, chuku katika takriri katika ulumbi wa Bw. Manguliechi ilionyesha muundo wa takriri ya sehemu ya neno. Haya yamedhihirika katika kauli

ifuatayo ya Bw. Manguliechi: “*Omundu okendanga nakamafuki. Kamafuki kamafuniko. Wabukula siakhula waelesia omundu walia kabele kamaindi namwe bubele bulo, nga bwasia mala bwekhola bufu ngane olichanga bufu mala ewe omufu. Wabukula omundu wamuelesia lifwa likhola khane ngane akonanga lilo obechanga mwiloo.*” Katika kauli **kamafuki kamafuniko** kuna takriri ya sehemu **kamafu**. Hata hivyo sehemu hiyo imedhihirika katika aina mbili tofauti za maneno. Neno *kamafuki* ni nomino na *kamafu* ni kivumishi. Katika **bufu** na **omufu** ambazo ni nomino, sehemu **ufu** imerudiwa. Takriri hii inateka nadhari ya mpokea ujumbe na kumwondolea kwa muda tishio kubwa linalotokana na mada ya kifo ambayo Bw. Manguliechi anaizungumzia. Aidha, takriri ya silabi ilijitokeza katika ulumbi. Haya yalijitokeza ifuatavyo katika kauli ya Bw. Manguliechi: silabi {bi} katika neno eng**bi**, lik**bi**, silabi {fu} katika olichanga **bufu** mala ewe omuf**u** na silabi {lo} katika olikonanga **lilo** khane oli mw**iloo**. Takriri ya silabi hizi ina mahadhi kama ya kishairi ya kutumbuiza. Tumbuizo la mapigo haya inasitiri kiwango cha tishio la aibu kwa uso wa mpokea ujumbe kuhusu ujumbe mzito unaowasilishwa wa mada za kifo.

Utafiti unahitimisha kuwa chuku katika takriri inatoa mdokezo wa maana dhamira ya mtoa kauli kwa njia ya urudiaji. Takriri inayotolewa huwa maana inayodokezwa na mpokea ujumbe ana jukumu la kufasiri mdokezo huo ili apate maana kusudiwa. Aidha, takriri hiyo inakuwa mbinu ya mtoa kauli kupunguza makali ya ujumbe unaowasilishwa hasa ukiwa unatokana na mada zinazotishia uso wa mpokea ujumbe. Takriri hii inatokea kwa miundo tofauti kama ilivyobainika katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari.

4.2.1.3 Chuku katika maana kinzani

Matokeo yameonyesha kuwa chuku kama umbo la ufiche imejitokeza katika matumizi ya maneno yenye maana kinzani. Bw. Manguliechi katika kauli yake katika Lubukusu anasema: “*engobi likobi*”. Katika kauli hii kuna nomino mbili zinazokinzana kimaana. Nomino ya kwanza “*engobi*” (kondo la nyumba) na ya pili “*likobi*” (deni). Mwenyezi Mungu ndiye amemjalilia binadamu kondo la nyumba kama sehemu muhimu ya ukuaji wa mtoto akiwa kijusi. Anapozaliwa, huwa hahitaji kondo la nyumba tena maadamu anaweza kula kwa kinywa chake. Mtoto basi hutengwa na kondo wala halihitaji tena maishani. Hata hivyo Bw. Manguliechi anahusisha kondo la nyumba moja kwa moja na deni linalopaswa kulipwa kwa kifo. Mpokea kauli anaweza kujiuliza kuwa ana deni gani na kondo ambalo ijapokuwa alizaliwa nalo hakujaliwa kuliona kwani lilitupwa au kuzikwa. Aidha, kondo la nyumba ni uhai kwa kijusi iweje kuwa sasa labadilika kuwa mauti? Maneno haya yanaonekana kupingana kimaana lakini hayajatokea kimakosa bali mtoa kauli ameamua kuyatumia kimakusudi. Mawazo haya yanaingiliana na maoni ya Nyandiwa (2015) kuwa, lugha huwa na uwili usioepukika. Lugha katika ukawaida wake haiwezi kuepuka kuwa yenye uwakilishi na yenye maana. Kauli hii vilevile inaunga mkono hoja kuwa, lugha haiwezi kuepuka kuangaliwa katika mtazamo wa kisanii na mtazamo wa mawasiliano. Hapa mtoa kauli anahusisha mkakati wa mtoa ujumbe kutumia lugha kisanii ili kutoa maana na kuwasilish ujumbe.

Mpokea ujumbe anapokabiliwa na maneno haya yenye maana kinzani, fikra inanaswa katika kujaribu kupambanua maana iliyomo. Katika kufanya hayo fikra inapata tulizo la muda kabla ya kurejelea maana anayoyasema Bw. Manguliechi kuwa kila binadamu ana

deni la kifo. Katika kauli nyingine Bw. Manguliechi anasema: “*kamafuki kamafu niko*”(damu imekufa). Katika muktadha huu neno la kwanza (*kamafuki*) ni nomino nayo sehemu ya pili (*kamafu niko*) ni kivumishi kilichoundwa kutokana na mzizi unaofanana na nomino ya kwanza (*kamufu*). Hata hivyo kivumishi hicho kina maana kinzani ikilinganishwa na maana iliyo katika nomino ya kwanza. Hapa mpokea ujumbe anajiuliza inakuaje kuwa uhai ni kifo. Hali hizi mbili ni kinzani na fikra ya mpokea ujumbe hunaswa katika kupambanua maana hii inayopingana. Fasiri ya juujuu haitaleta maana kusudiwa. Fasiri ya ndani inayotolewa ni kuwa kila kilicho na uhai kitaupoteza siku moja.

Katika mfano mwingine Bw. Manguliechi anasema: “*olikonanga lilo khane oli mwiloo*”(utafikiri unalala usingizi kumbe uko kaburini). Katika kauli hii Bw. Manguliechi anamwambia mpokea kauli kuwa siku moja atalala usingizi kama ilivyo mazoea kumbe amekufa na kuzikwa. Akili ya mpokea ujumbe inatekwa katika kuchambua tanakuzi iliyotumiwa katika (*lilo na mwiloo*) na kwa wakati huo ufafanuzi unatolewa kwa wapokea ujumbe kuhusu mada ya kifo kwa njia ya kutuliza. Mambo yanalikuwa tofauti ikiwa Bw. Manguliechi angewaita wanaomsikiliza wafu moja kwa moja. Wangeshtuka sana na tishio kwa uso lingekuwa kubwa. Hata hivyo Bw. Manguliechi amewasilisha ujumbe huo kwa ufiche kwa njia ya ukinzani katika maana. Kauli yake imepunguza makali ya tishio la aibu na kumwacha mpokea ujumbe atafakari na kuelewa mwenyewe. Mpokea ujumbe hatamlaumu Bw. Manguliechi kuwa amesema atakufa siku moja lakini anajipambanulia maana hiyo mwenyewe katika kauli zilizotolewa.

Katika mfano ufuatao katika mawaidha ya Bi. Msafwari uradidi katika maana kinzani umejitokeza ifuatavyo:

Kanze: Haya mimi siku zote huwa natetea learned friend. Manake kuna mambo mengine ambayo Bi. Msafwari huwa hayaleti. Lakini kabla kwenda kwa mada yetu, nataka tu niwaeleze kitu kimoja kina dada; haswa nikisema kwamba unapokuwa unachumbiwa na unapokuwa girlfriend unakuwa nyumbani na kwa boyfriend yako. Haraka zote utatoka wewe kazini saa kumi na moja ukikimbia umpikie, ni boyfriend. Haraka nazo Jumamosi utajivua hadi mbamba mbiombio ukamfulie kisha urudi kwako nyumbani ukapike na pia kwako nyumbani ukafue. Ela hii leo umekuja kuolewa leo ndio ukakumbuka wewe ni housemaid, leo mwanangu ukafue. Ela hii leo umekuja kuolewa leo ndio ukakumbuka wewe ni housemaid. Tafakari hayo...

Bi. Msafwari: Ajabu ni kama hivi **ulivyonena, leo mwanangu**. Kwanza **ulinena** mpaka **ukanena** na nashangaa kama huyu ni weye au kanze mwingine. Mwanamke soma ubukue vitabu vyote lakini bado ukishaolewa heshima kwa mume iwepo.(Nukuu kutoka kwa kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 240)

Katika mazungumzo haya Bi. Msafwari amekubaliana na maelezo aliyoyatoa Kanze. Bi. Msafwari na Kanze wamekuwa na misimamo tofauti kuhusiana na maswala ya unyumba. Hii inajitokeza katika kauli ya Kanze kuwa siku zote amekuwa akitetea “learned friend” au wasomi. Hii ina maana kuwa Kanze amekuwa akishikilia mtazamo wa kisasa kuhusu suala la ndoa. Kwa kuwa Bi Msafwari anahisi kuwa siku hiyo Kanze amenena vyema kwenye kauli yake, kinyume na mtazamo wa wasomi, anampongeza kwa kumwambia: “**ulivyonena... ulinena mpaka ukanena.**” Kule kunena kumetiwa chuku kwa kurudiwa mara tatu katika kauli moja lakini kuna maana kinzani inayojitokeza katika kauli hizo. Anamwambia kwamba kwanza ulinena mpaka ukanena. Kauli hii inadhihirisha ufiche kwani inatoa vimanilizi kuwa vinginevyo basi yule mtoa kauli (Kanze) hajawa akinena!

Aidha inaweza kutoa maana kuwa kauli za Kanze za awali hazijakuwa zenye hekima. Bi. Msafwari alikuwa na uhuru wa kumwambia Kanze kuwa siku hiyo ndiyo alitoa kauli za busara akiilinganisha na kauli zake nyingine za awali. Hata hivyo ikiwa angefanya hivyo jambo hilo lingemwaibisha Kanze na kuzua mgogoro. Katika maneno: ulivyo**nenena**... uli**nenena** mpaka uka**nenena** Kanze anaona kuwa amesifiwa kuwa amesema vyema lakini ufiche uliomo ni mdokezo kuwa wakati mwingine mengine anayonenena huwa haneni! Itakuwa vipi ananena lakini haneni?

Matokeo haya yanaonyesha kuwa chuku kama umbo la ufiche limetumiwa katika mawaidha ya Bi. Msafwari na ulumbi wa Bw. Manguliechi kwa njia ya kutoa maana kinzani. Akili ya mpokea ujumbe hunaswa katika hali ya kutatua maana iliyo kwenye vipengele vinavyodhihirisha maana kinzani na kwa njia hiyo uso unasitiriwa kutokana na makali ya aibu inayohusiana na mada husika. Maoni haya yanahusiana na mawazo yafuatayo: “Ili ukiushi uwe na umuhimu ni lazima uangaliwe kimawasiliano. Hali hii humfanya msomaji kumakinika na kila wakati apatapo kigezo chenye ukiushi, hupunga na kujaribu kutathmini sababu ya mwandishi kutumia kigezo hicho kwenye matini kwa kuegemea muktadha uliotumika” (Nyandiwa, 2015:15). Hii ina maana kuwa maana haijitokezi wazi bali inatafutwa katika kauli zilizotolewa. Hii ina maana kuwa fasiri mbalimbali zitatokea kwani zitategemea uamuzi wa mpokea ujumbe kuhusu yaliyosemwa.

4.2.1.3.1. Udhihirikaji wa Chuku Katika Maana Kinzani Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Licha kuwa umbo la chuku katika maana kinzani lilijitokeza katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari, udhihirikaji wake ulikuwa kwa njia tofauti. Katika ulumbi wa Bw. Manguliechi, maneno yanayopingana kimaana yametumiwa kwa pamoja ili kutoa mdokezo wa maana inayokusudiwa. Mfano wa haya umedhihirika katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi: “*engobi likobi*” . Katika kauli hii kuna nomino mbili zinazokinzana kimaana. Nomino ya kwanza “*engobi*” (kondo la nyumba) na ya pili “*likobi*” (deni). Katika mfano huu nomino mbili zilizo na maana inayopingana zimetumiwa kwa pamoja kutoa maana inayopingana ili kuwasilisha ujumbe kuwa kila kilichozaliwa kitakufa. Katika mfano mwingine Bw. Manguliechi anasema: “*olikonanga lilo khane oli mwiloo*”(utafikiri unalala usingizi kumbe uko kaburini). Katika kauli hii maana kinzani inatokea katika neno *lilo* na *mwiloo*. Maneno hayo ni nomino ambazo zinafafanua maana kusudiwa ya mtoa kauli kupitia maana kinzani.

Bw. Manguliechi kwenye kauli nyingine anasema: “*kamafuki kamafu niko*”(damu imekufa). Katika muktadha huu neno la kwanza (*kamafuki*) ni nomino nayo sehemu ya pili (*kamafu niko*) ni kivumishi kilichoundwa kutokana na mzizi unaofanana na nomino ya kwanza (*kamufu*). Hata hivyo kivumishi hicho kina maana kinzani ikilinganishwa na maana iliyo katika nomino ya kwanza. Hapa nomino na kivumishi vimetumiwa kufafanua mada ya kifo kwa njia inayositiri aibu katika maana kinzani.

Kwa upande mwingine katika lugha ya mawaidha ya Bi. Msafwari chuku katika maana kinzani imejitokeza katika kitenzi. Mfano unadhihirika katika kauli ifuatayo ya Bi.

Msafwari: “ulivyonena... ulinena mpaka ukanena” Maana kinzai inayotokea katika takriri ya kitenzi hicho ni kuwa vinginevyo basi anayerejelewa ambaye ni Kanze hajakuwa akinena. Akili ya mpokea ujumbe inatekwa katika kuchambua tanakuzi iliyotumiwa na kwa wakati huo ufafanuzi unatolewa kwa wapokea ujumbe kuhusu mada husika kwa njia ya kutuliza. Hapa basi maneno yanayopingana kimaana hayajatumwa kwa pamoja bali ni uradidi wa kitenzi ndio unazua maana kinzani.

Utafiti huu unahitimisha kuwa matumizi ya chuku kwa njia ya maana kinzani ni mkakati wa kiisimu unaofanywa na mtoa kauli ili kuwasilisha ujumbe kwa njia inayomhusisha mpokea ujumbe katika kutathmini vimanilizi vilivyopo ili afasiri ujumbe. Kwa mujibu wa nadharia ya Brown na Levinson (1987) katika mhimili wa maumbo, chuku inatumwa kimakusudi na mtoa kauli ili kuchochea vimanilizi kuhusu maana dhamiriwa. Chuku basi ni kichochezi cha vimanilizi na ni jukumu la mpokea ujumbe kutambua vimanilizi hivyo ndipo vimwelekeze kwa maana dhamiriwa

4.2.1.4 Chuku Katika Ulinganishi wa Vipimo

Chuku pia imejitokeza katika ulinganishi kwa njia ya kutoa taswira au vipimo. Katika muktadha huu vitu viwili vinalinganishwa kisha kukawa na mwachano mkubwa katika vipimo vya vitu hivyo vinavyolinganishwa. Mwachano huo unadhihirisha chuku kwani vipimo vya ulinganishi vimedhihirisha kiasi kikubwa cha hali iliyo kinyume cha matarajio. Katika Lubukusu Bw. Manguliechi anasema ifuatavyo:

*Ne omukhasi naye niye osoma biakhulia. Nali otaila bietakho
nebieambeli khaba mungo semurunda tawe. Oyo aba Sali omulai ta.*
(kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Kiminai: Kiambatisho 6. uk
260)

Mke naye ndiye anasomea vyakula. Akiwa mke anayechotea **vya mbele** na **vya nyuma**, boma haliwezi kuimarika. Huyu basi si mke mzuri. (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi anazunguzia nafasi ya mwanamke katika kuzalisha na kutunza vyakula. Ametaja kuwa mke ndiye anasomea vyakula ili aweze kuhakikisha upatikanaji wa chakula kwa jamii. Anamkemea mwanamke mbadhirifu, asiyeweza kuleta maendeleo katika boma kwa kufuja mali. Mke huyu amekosa hekima ya kuhifadhi. Anaeleza kuwa huyu mke mbadhirifu anachota na kupeana vitu vyote; vya thamani na visivyo na thamani. Kule kuchotea vya mbele na vya nyuma (*otaila bietakho nebiembeli*) ni msemu unaoeleweka miongoni mwa Babukusu kumaanisha kuwa mke huyu hajui kusaza wala kuweka hazina. Katika kauli ya Bw. Manguliechi maneno kuchotea vya mbele na vya nyuma yanatoa taswira ya kupeana vitu kwa idadi kubwa. Vipimo hivyo vimefanya hali hiyo ya kupeana kuonekana kubwa kuliko matarajio ya kawaida. Katika muktadha huu vipimo hivyo vimetiwa chuku. Msemu huu unajitokeza kuwa ufiche kwani mpokea ujumbe mwenyewe anaachiwa nafasi kuchambua vitu anavyopeana na kiwango cha kupeana. Anapewa nafasi kujitathmini na kuamua ikiwa ni mke mwema au asiye mwema.

Katika mawaidha ya Bi. Msafwari mfano ufuatao ulijitokeza:

Bi. Msafwari: Aaah! Mambo haya ya kuambiwa *out* ni mazuri kwa mtu yeyote ambaye ni kiongozi; kwa sababu unajua ukiwa wewe ni kiongozi hata ikiwa wewe ni mchungaji. Hutapendwa na waumini wote na hakuna kitu **huwa kinaumiza watu roho kama ukweli. Ukweli ni kama vile kupatiwa tembe ya malaria umeze na mdomo, ndio huo ukweli.** Na mimi nitazidi tu kuwaambia wasichana kwamba kila wakati hawasikizi ushauri. Nimesema kuwa mwanamke asome na amalize masomo. Akishapata kazi hiyo ndiye mume wa kwanza amempata. Manake watu

wengi urithi wa kwanza wanaopatiwa na wazazi ni elimu. Hakuna siku nilisema mwanamke asisome lakini hata hivyo katika kusoma kote mwanamke atakapolewa, elewa kwamba umeolewa. Lazima bwana awe juu wewe ukuwe chini ya mme wako.(kauli ya Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 239)

Bi. Msafwari anapoanza kuzungumza anadhihirisha wazi kuwa kuna mgogoro kati yake na hadhira. Hii ndio sababu anasema kuwa kuna wale wanasema Bi. Msafwari *out*. Hii ni baada ya baadhi ya wasichana kueleza kuwa inabidi ajiuzulu kama mshauri kwa ajili ya mashauri yaliyowakwaza. Badala ya kuwajibu moja kwa moja kwa kuwaeleza kuwa hayo maoni yao hayana mashiko, anaamua kutoa ulinganishi wa tashbihi. Anahisi kuwa anayowaambia ni kweli ndiposa anasema kuwa ukweli ni sawa na kupewa tembe za malaria zimezwe kwa kinywa. Anafananisha uchungu wa dawa za malaria na uchungu unaomfuma mtu kila anapoambiwa. Anafafanulia wasikilizaji jinsi ukweli unavyoathiri mtu. Katika kuwajibu badala ya kuwaambia kuwa ukweli aliowapa umewachoma na kuwaumiza moyo, anatumia ulinganishi mathalani; “ukweli ni kama kupewa tembe za malaria na mdomo”. Malaria ni mojawapo ya maradhi yanayoathiri watu wengi katika nchi na matabaka mbalimbali. Uchungu wa dawa hizi kinywani ni jambo linaloweza kuthibitishwa na jamii hizi. Hivyo Bi. Msafwari anatumia vipimo vya kiwango kwa kuhusisha ukali wa dawa za malaria na athari ya kumweleza mtu ukweli. Anawaacha wajifafanulie athari ya uchungu waliohisi. Hapa basi fasiri inayotokana na kifungu hiki ni kwamba tatizo walilonaldo wasichana hawa halihusu Bi. Msafwari lakini uchungu unaotokana na ukweli anaowaeleza. Wasemavyo Brown na Levinson (1987) mtoa kauli anaweza kuamua kutoa vimanilizi vya ujumbe wake kwa kuchagua vipimo vilivyo juu katika hali ya ulinganishi. Vipimo hivyo huwa zaidi ya hali ya kawaida ili kuonyesha

jinsi tendo linalozungumziwa lilivyo kinyume cha matarajio. Katika mfano mwingine wa Bi. Msafwari:

Bi. Msafwari: Wengine wanasema sijazaa. Nataka kuwaambia kuwa **nilizaa hadi bwanangu akanichukia.**(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 239)

Katika kauli hii Bi. Msafwari anayajibu madai yaliyotolewa juu yake kuwa tasa. Badala ya kusema kuwa aliwazaa watoto wengi au pengine kutaja idadi ya wanawe, anaamua kutia kejeli kwa kueleza kuwa alizaa hadi mumewe akamchukia. Chuki katika lugha ya Kiswahili ni kitenzi kinachorejelea hali ya kutofurahia au kupendeza na jambo, kitu au mtu. Kwa minajili ya kukabiliana na wale wanaomsuta kuwa hakuzaa, inatarajiwa kuwa angalitoa jibu la kupendeza au kujisifia kwa kuonyesha yakini kuwa alizaa. Hata hivyo, amejibu kwa kinyume kiasi kwamba mtu anaweza kufasiri kuwa Bi. Msafwari alifanya kosa katika uamuzi wake wa kuzaa sana. Juu ya yote, anachokusudia Bi. Msafwari ni kuwafahamisha wasikilizaji kuwa yeye si tasa. Ametilia chuku maelezo yake kwa kuonyesha kuwa ikiwa hali yake ya kupata idadi kubwa ya watoto kwa mujibu wa mumewe ingewekwa kwa vipimo, ingalikuwa zaidi ya matarajio (nilizaa hadi bwanangu akanichukia). Mpokea ujumbe badala ya kukereka anaweza kufanyia mzaha jambo hili lakini ndani mwake kuna jibu alilotoa Bi. Msafwari kuwa yeye hakuwa tasa. Hali hii inaingiliana na maoni ya McCarthy na Wenzake (2004) kuwa chuku huwasilisha ujumbe kwa njia ya ubunifu kwa njia inayoweza kuibua ucheshi au kinaya.

Katika mfano mwingine kwenye Mawaidha na Bi. Msafwari kuna mazungumzo yafuatayo:

Bi. Msafwari: Wapenzi waangalie wenyewe. Au sasa hivi akanyage yuaingia kanisani, nafikiri **hata yule mtumishi Biblia itamwanguka mkononi**. Kwa hivyo ni vyema tuangalie ni vazi lipi. (kauli ya Bi Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 241)

Bi. Msafwari kwenye kauli hii anahusisha mambo mawili katika kuzungumzia swala la mavazi. Amechukizwa na tendo la wasichana kuvalia mavazi bila kuchuja mandhari yanayoruhusu kuvalia mavazi yale. Anafafanua kuwa mavazi yaso heshima hayana stara. Anaeleza hivyo kwa kuonyesha kuwa yanaweza kusababisha kiongozi wa kidini ambaye anachukuliwa kuwa mwadilifu kuangusha Biblia. Jambo linaloweza kumtenga kiongozi wa dini na vitabu vya dini (vinavyochukuliwa kuwa sheria) katika jamii huchukuliwa kuwa jambo kubwa. Katika kutumia athari ya tendo la vazi fupi kwa mtumishi wa Mungu anaeleza kuwa mavazi hayo yanaweza kusababisha Biblia kuanguka. Hata kwa yule ambaye hajalion vazi lile, usemi huo utampa taswira kuwa ni vazi baya. Bi Msafwari hamkatii kauli mpokea ujumbe kwa kumwambia aache kuyavaa lakini anadokeza au kutoa vimanilizi kuwa hayo ni mavazi mabaya katika kusema kuwa mavazi hayo yanaweza kumsababisha mtumishi wa Mungu kuangusha Biblia.

Katika mfano mwingine:

Bi. Msafwari: Mwanangu nakwambia waweza kuwa unafanya kila kitu lakini **huna sauti 21 za mwanamume** za kuongea na mume. **Kama sauti yako ni hiyo unayoongea moja ya kawaida... mpe ishirini na moja za mwambao**. (kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 249)

Katika kauli hii Bi. Msafwari anawausia akina mama wajaribu wawezavyo kuwashughulikia waume wao. Kwenye kikao hicho baadhi ya wanawake walikuwa

wanatoa maoni kuwa wanafanya mengi kuwafurahisha waume wao lakini waume hao bado hawaridhiki. Bi. Msafwari anaamua kuwaeleza haya kwa kupitia vipimo. Mathalani anawaeleza kuwa kuongea nao kwa sauti moja hakutoshi. Anawaasa watumie sauti ishirini na moja za mwambao. Idadi hiyo imepigwa chuku kwani analinganisha sauti moja atumiayo mwanamke na zile ishirini na moja za mwambao ambazo hazifahamu. Katika kujibu anasema: “Kama sauti yako ni hiyo unayoongea moja ya kawaida anaweza kutoka mpe ishirini na moja za mwambao” Katika sehemu ya kwanza ya kauli, anazungumza moja kwa moja na aliyeuliza swali “kama sauti yako ni hiyo unayoongea moja ya kawaida...” hata hivyo katika sehemu ya pili anaamua kutoa kauli chanya “mpe ishirini za mwambao” badala ya kumwambia hiyo yako moja haitoshi. Hata kama anakamilisha kauli kwa njia chanya, mdokezo uliotolewa ni kuwa mhusika hajajaribu inavyotosha. Hamwelezi hivyo moja kwa moja lakini inadokezwa. Mathalani mpokeaji anaweza kujiuliza sauti hizi ishirini na moja za mwambao ni zipi?

Matokeo yameonyesha kuwa, chuku kama umbo la ufiche imetumiwa kwa njia ya ulinganishi wa vipimo. Chuku imetumiwa kwa njia ya vipimo katika kujenga taswira ya mwachano wa hali mbili tofauti kuhusu mada inayozungumziwa. Kiwango cha mwachano ndicho kinatoa vimanilizi kwa mpokea ujumbe kuhusu mada inayozungumziwa.

4.2.1.4.1 Udhihirikaji wa Chuku Katika Ulinganishi wa Vipimo Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Ijapokuwa utafiti unatambulisha kuwa, chuku imedhihirisha ufiche katika mawaidha ya Bi. Msafwari na ulumbi wa Bw. Manguliechi kwa njia ya ulinganishi wa vipimo, tofauti

ilikuwepo. Mathalani, ulumbi wa Bw. Manguliechi ulijibainisha kupitia matumizi ya msemu. Hii imedhihirika katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi: *Nali otaila bietakho nebieambeli khaba mungo semurunda tawe. Oyo aba Sali omulai ta.* Kauli hii ni msemu unaoeleweka katika jamii ya Babukusu na unatoa taswira ya upeanaji au matumizi ya vitu kwa ubadhirifu. Msemu huu umetumiwa na Bw. Manguliechi kufafanua wazo kuwa mke asiyeweza kuweka akiba kwa ajili ya matumizi ya baadaye si mke mwema.

Kwa upande mwingine katika mawaidha ya Bi. Msafwari, chuku katika ulinganishi wa vipimo imejitokeza katika tashibihi na kejeli. Haya yamejitokeza katika kauli ya Bi. Msafwari anaposema “Wengine wanasema sijazaa. Nataka kuwaambia kuwa **nilizaa hadi bwanangu akanichukia.**” Kwenye kauli hii vipimo vimetambulishwa kupitia kihusishi cha kiwango *hadi*. Kihusishi hicho kinafuatwa na kitenzi *akanichukia* kinachoonyesha hali ya tendo hilo la kuzaa kutopendeka. Bi Msafwari amefanyia kejeli tendo hilo la kuzaa watoto wengi kwa kusema kuwa alizaa hadi mume wake akamchukia. Aidha, kwenye kauli nyingine Bi. Msafwari anasema: “Ukweli ni kama vile kupatiwa tembe ya malaria umeze na mdomo, ndio huo ukweli.” Katika kauli hii vipimo vimetolewa kwa kutumia tashibihi. Hali ya mtu kuathiriwa na ukweli imehusishwa na mtu kuhisi uchungu kinywani anapomeza dawa chungu.

Kwa mujibu wa nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) katika kurejelea mhimili wa maumbo, umbo la chuku linapotumiwa kuwasilisha ujumbe mtoa kauli huwa amekiuka kanuni ya mawasiliano ya kiasi. Hii inatokana na sababu kuwa mtoa kauli hataji atakalo kusema moja kwa moja bali anatarajia kufanikisha ujumbe wake kupitia vimanilizi. Kanuni ya kiasi ni miongoni mwa kanuni nne za ushirikiano zilizoasisiwa na

Grice katika mwaka 1975. Kanuni ya kiasi ni inayomhitaji mtoa ujumbe kuwasilisha asemayo kwa idadi ndogo ya maneno yatoshelezayo kuuwasilisha ujumbe kikamilifu. Mtoa ujumbe basi anatwikwa jukumu la kukadiria idadi ya maneno atakayotumia kutosheleza mahitaji ya kuwasilisha ujumbe. Kanuni ya kiasi kwa mujibu wa Brown na Levinson (1987) inahusika na utekelezaji wa yafuatayo: wawasilianaji watoe taarifa ambayo inahitajika tu katika kufanikisha mawasiliano. Aidha wawasilianaji wasiseme zaidi ya yanayohitajika wala machache sana kiasi cha kuzuia mawasiliano. Isitoshe, ujumbe unaotolewa unapaswa kujitosheleza na kwa idadi ipasayo katika kutekeleza madhumuni ya mawasiliano yanayoendelea. Hii inadhihirisha kuwa ili kufanikisha mawasiliano, pana haja ya kiasi katika matumizi ya maneno ili kuarifisha ifaavyo kwa njia isiyotatiza yeyote kati ya washiriki katika mawasiliano hayo. Hata hivyo katika matumizi ya chuku asemavyo Aljadaan (2016) mtoa ujumbe hutoa kauli ya maneno asiyomaanisha. Kisemwacho huwa kimekuzwa kwa hali inayompa mpokea ujumbe changamoto ya kupata maana kusudiwa. Alattar (2006) anaeleza kuwa kukuza kisemwacho humsafirisha mpokea ujumbe mawazoni hadi mbali kisha ajivute mwenyewe arejee hadi mahali ambapo tafakari ya kimantiki itamweka anapowazia maana ya kauli iliyosemwa. Safari ya mawazoni ya kukuza kilichosemwa huwa ya mtoa ujumbe na mpokea ujumbe lakini ile ya kujirejesha kwa mantiki na kusaka kinachokusudiwa huwa ya mpokea ujumbe peke yake. Snoeck (2013) anasema kuwa “katika kukuza kisemwacho, mtoa kauli hujipata katika hali ya kutoa matamshi ambayo kimsingi si ya kweli. Hii ni kwa sababu chuku inawasilisha ujumbe kwa njia isiyo wazi. Kutokana na haya ni vigumu kubainisha kile hasa anachoshikilia mtoa kauli kwenye

usemi.” Kauli hii inadhahirisha kuwa upatikanaji wa maana kusudiwa katika chuku ni jambo tata.

Sifa moja ya kudhahirisha usayansi wa lugha ni iktisadi (Obuchi na Mukhwana, 2015). Wanatoa maelezo yanayosisitiza kuwa taarifa fupi ni bora kuliko sentensi ndefu. Matinde (2012:241) anaeleza kuwa, iktisadi ni utumiaji wa vipashio vichache katika tungo au taarifa badala ya kutumia mkururo wa vipashio. Utumiaji wa vipashio vichache hurahisisha ufasiri wa maana kwa mpokea ujumbe Hii ina maana kuwa lugha yoyote ile ina vipashio vinavyoweza kuwasilisha ujumbe huohuo kwa idadi ndogo ya maneno. Matumizi ya vipashio vingi ni uteuzi wa kimakusudi wa mtoa ujumbe kwa minajili fulani. Grice (katika, Herawati 2013) anaeleza kuwa kuna wakati ambapo katika mazungumzo mtoa ujumbe anakiuka kanuni ya mawasiliano kimakusudi lakini huwa ili kutimiza lengo fulani. Kwa kutia chuku mtoa ujumbe anatumia idadi kubwa ya maneno au kukuza hali kupita kiwango cha kawaida ili kutoa vimanilizi fulani ambavyo mpokea ujumbe anapaswa kufasiri ndipo awe ameelewa kisemwacho.

Utafiti unahitimisha kuwa chuku ni umbo la mkakati wa ufiche kama ilivyodhahirika katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Chuku huwasilisha ujumbe kwa kutoa vimanilizi kwa mpokea ujumbe. Vimanilizi havipaswi kuchukuliwa kihalisia kuwa maana dhamiriwa bali mpokea ujumbe anapaswa kuhamisha mtazamo kutoka kwa maana dokezwa kwenye vimanilizi ndipo apate maana kusudiwa (Aljadaan, 2016). Fasiri ya maana kusudiwa katika chuku ni changamoto kwani jambo linalochukuliwa kuwa dharau kwa mtu mmoja laweza kuchukuliwa kuwa lisilo la dharau kwa mtu mwingine kwenye mazingira tofauti (McCarthy na Carter, 2004). Aidha

mwelekeo aliোধhamiria kudhihirisha mtoa kauli anapotoa kauli yake pia huathiri fasiri ya maana (Aljadaan, 2016). Kwa hivyo fasiri ya maana kusudiwa katika chuku huhitaji kupambanuliwa kwa kuhusisha vipengele vyote vya kimuktadha.

4.2.2. Maswali Balagha

Habwe na Zaja (2019:131) wanafafanua balagha kama dhana inayotumika katika isimu kurejelea utungo au swali ambalo lina pengo katika kiarifa. Kiarifa ni sehemu katika sentensi inayobeba tendo linalotendwa na kiima katika sentensi. Kwa hivyo panapokuwa na pengo katika kiarifa fasiri inayojitokeza moja kwa moja ni kuwa tendo linalotendwa na kiima halijatajwa. Hii inaashiria kuwa katika swali balagha tendo halisi halitajwi lakini linadokezwa wala swali la aina hii halihitaji kujibiwa.

Mantiki iliyopo katika uulizaji wa swali ni kuwa muulizaji ana matarajio ya kupokea jibu ili kufidia taarifa anayoitaka. Asemavyo Rohde (2006) muundo mzuri wa swali huhitaji mtoa kauli aulize swali ikiwa jawabu linaweza kupatikana na kutolewa pasipo kubadilisha swali lililoulizwa. Hivyo swali linapoulizwa mpokea ujumbe anahitajika kusimbua ujumbe na kujiweka tayari kutoa mrejesho mwafaka katika kutimiza mahitaji ya swali. Inaaminika kuwa aliyeuliza swali pia anauliza kwa kuwa anahitaji ujumbe fulani asiokuwa nao. Anatarajia mpokea ujumbe ampe mrejesho ili akamilishe ufahamu kuhusu swala husika. Hata hivyo katika swali la balagha jibu halihitajiki kwani huwa limedokezwa. Kwa njia hii ujumbe dhamiriwa katika swali hili unakuwa tata. Ili kutolea mfano tutarejele kauli ya Bw. Manguliechi katika Lubukusu:

Omukhasi omumeme yuno akhurisia munju bali nawe oli khotaling'a. Ewe sotaling'a ta. Watikha ocha wae?(kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Lubito: Kiambatisho 6. uk 272)

Mwanamke kutoka ukoo wa Bameme anakutishia nyumbani kwako kisha unaamua kuzururazurura. Si wewe (mwanamume) wa kutoka nje. Unavunja ndoa ukienda wapi? (Tafsiri ya mtafiti)

Kupitia kauli hii Bw. Manguliechi anazungumzia swala la ndoa ambapo pametokea mtindo mpya wa kuvunja ndoa. Katika desturi za Babukusu mke hapaswi kumfukuza mume kwa nyumba yake bali mume ndiye mwenye mamlaka ya kufanya maamuzi hayo. Katika muktadha huo anawauliza swali; “unavunja ndoa ukienda wapi?” wala msemaji hatarajii jibu kutoka kwa wanaopokea ujumbe. Hii inatokana na sababu kuwa anaamini kuwa inaeleweka katika jamii kuwa mume anapooa, mke huhama kwao na kuhamia kwake. Anapowahoji katika swali “ukienda wapi?” anashangaa kuwa wanaume siku hizi wanaamua kuondoka na kwenda zao wakiwaachia wanawake mji. Anawauliza mantiki ya mume kuweza kufanya uamuzi wa kuhama kwake, alikohamia mkewe na kumuachia mke mji. Hata hivyo Bw. Manguliechi hawaelezi kwa uwazi kuwa jambo hili ni kosa wala kutaja kuwa utamaduni hauruhusu, badala yake anaamua kuwaachia watafakari katika swali, “ unavunja ndoa ukienda wapi?” Fasiri moja ya jibu katika swali hilo ni kueleza mahali alikoenda mume baada ya kuondoka kwake. Hata hivyo lengo la mtoa ujumbe liko katika kufafanua kuwa mtindo huu ni kinyume na utamaduni wa jamii kwani mume hapaswi kutoroka nyumba yake.

Hali hii ya matumizi ya maswali balagha imezungumziwa na Dzermal (1990). Anaeleza kuwa mtoa kauli anaweza kutumia swali la balagha wakati ambapo mtazamo na itikadi zake ni tofauti na za mpokea kauli. Anatumia swali hilo kulazimisha maoni yake kwa

mpokea ujumbe: maoni yaliyo katika ujumbe usiotajwa kwenye kiarifu cha swali balagha. Bw. Manguliechi katika kauli hii hamkemei mpokea ujumbe waziwazi lakini ndani mwa swali alilouliza amemsuta vilivyo. Hii ni kwa ajili hakuna mantiki katika tendo la mume akiwa mwenye nyumba kuihama nyumba hiyo na kumwachia mke ambaye alienda kuishi huko kwa ajili yake. Ni kana kwamba anawaeleza waliotoka warejee kwa nyumba zao. Katika mfano mwingine Bw. Manguliechi anatoa kauli ifuatayo:

Kamakhua kechile bali khabatikha, watikha ocha waye? Watikha mukholile murie? khukobosie kimima. (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Lubito: Kiambatisho 6. uk 272)

Mambo mapya yamekuja ulimwenguni sasa eti tunaachana, kutengana au kuvunja mahusiano ya ndoa. Unaachana na mke wako ukienda wapi? Wewe unaondoka/kuvunja ndoa kuna shida gani na wewe? Rejeleeni desturi zetu. (Tafsiri ya mtafiti)

Mtoa kauli ambaye ni Bw. Manguliechi analalamikia suala la vijana kuvunja ndoa zao. Anashangaa kuhusu mtindo wa siku hizi wa kutengana katika ndoa. Hata hivyo badala ya kuyafafanua hayo anaamua kuwasilisha ujumbe kwa njia ya kuuliza swali; “unaachana na mke wako ukienda wapi? Unavunja ndoa una shida gani?” Bw. Manguliechi anahisi kuwa kuna kasoro katika maamuzi ya vijana kuhusu suala la kutengana katika ndoa. Anaamua kuwaeleza haya katika swali, “mmefanyaje nyinyi wavulana?” Bw. Manguliechi amepuka kuwaambia moja kwa moja kuwa wamepotoka, badala yake anawapa maswali yanayotoa vimanilizi vilivyo na ujumbe huo. Mathalani anapowauliza “una shida gani?” pana mdokezo kuwa shida tayari ipo ila haijulikani ni ya aina gani. Vijana wanapotafakari maswali hayo wanaelewa kuwa anamaanisha kuwa mambo

hayaendi ipasavyo. Mawazo haya yanaingiliana na utafiti wa Abioye (2010) anayeeleza kuwa swali balagha katika mtazamo wa kisemantiki ni sawa na madai anayotoa mtoa ujumbe kuhusu swala husika. Hii ni kwa sababu yule mtoa kauli ana jibu la swali hilo lakini ameamua kutompa mpokea ujumbe moja kwa moja ila kuudokeza katika swali. Ndani mwa swali la Bw. Manguliechi mna madai kuwa vijana wamebadilika na kupotoka. Hata hivyo, maana hiyo itatokana na fasiri ya mpokea ujumbe mwenyewe kwani kauli yake haijataja hivyo. Bw. Manguliechi katika kauli nyingine anasema:

Kumwikale kwabene kumwikule nikwo kukwoo. Luno abana basoreri balekhile busa abana bakhana bakwa muno bachumile busa balosi bong'ene. Luno baunda busa khubalosi bong'ene. Mukholile muriena basoreri? (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Kamalaka: Kiambatisho 6. uk 268)

Mlango ulio wazi ndio wako, uliofungwa si wako. Siku hizi wavulana wamewapuuzwa mabinti wanafuatana tu na wake wa wenyewe. Mnakwama tu kwa wanawake wazee pekee, mmefanyaje nyinyi wavulana? (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi katika usemi huu ametatizika na mwenendo wa vijana wa kuandamana kwenye mahusiano ya kimapenzi na wanawake wa umri mkubwa; hasa wake za watu. Anawazungumzia swala hili kwa njia ya kuuliza swali: “mmefanyaje nyinyi wavulana?” Anashangaa kuwa ijapokuwa mabinti waliobaleghe wapo, wavulana wameamua kusuhubiana na wake za watu wenye umri mkubwa. Anahisi kuwa kuna kasoro lakini badala ya kuwaambia wamepotoka na kuenda kinyume na utamaduni anawauliza: “mmefanyaje nyinyi wavulana?” Swali hili linazua maswali mengine au fasiri nyingine kama vile: *mmepungukiwa na nini? Mmelemewa na nini? Mmeshindwa na nini?* Licha kuwa swali balagha “mmefanyaje nyinyi wavulana?” limeulizwa swali hilo pia limepeana

taarifa kuwa mambo hayaendi ipasavyo (Athanasiadou, 1991). Swali hilo linafanya upenyezi wa ndani katika kutathmini vitendo vya vijana ili wenyewe watafakari na kubaini walivyokosea.

Katika mfano mwingine katika Lubukusu:

Bali barakikha khukhola bukhwe mala omwana abone nganebakhola epei ya mawe ya bukhwe. Omanyelikhuwa bali bukhwe, balikhabakhola bukhwe, bukhwe sina nibwo khabakhola?(kauli ya Bw. Manguliechi katika data ya kimima: Kiambatisho 6. uk 271-272)

Eti wanaanza kujadiliana kuhusu ‘mahari’ ya mama huku mtoto wake anatazama na kusikiza wanavyopiga bei ya mamake ya ‘mahari’. Ujue neno hili ‘mahari’, wanazungumzia ‘mahari’, ni mahari gani wanayofanya? (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi anashangaa kuwa siku hizi suala la uamuzi kuhusu mahari linafanywa wakati watu wameoana na kuishi pamoja kwa muda mrefu hadi kufikia kiwango cha kupata na kulea watoto. Watu hawa wameishi pamoja kiasi kuwa watoto wao nao pia wamekuwa wakubwa na kufikia umri wa kupanda daraja tofauti za maisha katika jamii kama vile tohara. Anakerwa na jambo la kushuhudia watoto wakihudhuria au kuelewa yanayoendelea katika vikao vilivyotengwa kwa mazungumzo ya wazee pekee. Hata hivyo Bw. Manguliechi hataji moja kwa moja kuwa jambo hilo ni baya lakini kauli yake inatoa vimanilizi hivyo anapowauliza “ni mahari gani mnayofanya?” Amewaachia wenyewe wafasiri na kuelewa kuwa jambo hili ni kosa. Tukirejelea mfano mwingine wa Lubukusu:

Luno luri chikhafu nicho kolongolo kakhwa nicho chiramire. Kamakhuwa bali chikhafu 13, bali yee 13 ya khochawe. Khochawe ekhola 13, bali rarawe 12. Ne chili? Ocha ne ekaratasi yong’ene, yaba ewanga elabukhe.

Yalabukha etabukhe. Nono chili? (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya kimima: Kiambatisho 6. uk 273)

Siku hizi ng'ombe waliotolewa kama mahari na watu wa umri wa Kolongolo ndio wamebaki. Mambo eti ng'ombe 13, eti wa 13 ni wa mjomba. Wa mjomba ni wa 13, nao ng'ombe 12 wa baba mzazi. Na wako wapi? Unaenda tu na karatasi pekee iliyokuwa nyeupe sasa rangi imefifia, iliyogeza rangi sasa imechanika. Sasa ng'ombe wako wapi? (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi anashangazwa na tabia ya maafikiano kufanywa katika suala la ndoa na watu kuandikishana kuhusu utoaji wa mahari lakini hakuna kutekelezwa kwa yaliyokubaliwa. Anahoji kuwa licha ya kukubaliana kuhusu idadi fulani ya ng'ombe wa kutoa mahari, hakuna wanaolipa. Bw. Manguliechi alikuwa na uwezo wa kutaja moja kwa moja kuwa *wavulana siku hizi hamlipi mahari*. Badala ya kueleza hivyo ameuliza swali: “wako wapi? Sasa ng'ombe wako wapi?” Fasiri moja inayoweza kutokana na swali hilo ni kuwa ng'ombe wamepungua au hawapatikani. Fasiri nyingine ni kuwa hawakulipwa. Bw. Manguliechi anatarajia wafasiri maana hiyo kusudiwa katika swali analouliza. Kwa kufanya hivyo amejiepushia lawama na kuwaachia wapokea ujumbe wenyewe watathmini ahadi zao na utimizaji wa ahadi hizo.

Matokeo basi yameonyesha kuwa katika ulumbi wa Bw. Manguliechi maswali balagha yametumiwa kuwasilisha ujumbe kwa ufiche. Kupitia maswali haya mtoa kauli ameweza kuwasilisha ujumbe wake kwa kutoa swali linalotoa vimanilizi, kupenyeza na kuchochea akili ya mpokea ujumbe kufasiri taarifa ambayo haikuelezwa kwenye kiarifa. Majibu ya maswali haya kwenye muktadha huu hayajashinikizwa kwa mpokea ujumbe kwa mtazamo wa utafiti wa Dzamal (2020) bali yameegemezwa kwenye maarifa shirikishi

yanayofahamika kwa mtoa ujumbe na mpokea ujumbe (Rohde, 2006). Maarifa hayo shirikishi yanatokana na utamaduni wa jamii.

Balagha pia ilijitokeza kama umbo la mkakati wa ufiche. Katika kauli za Bi Msafwari: mathalani anasema:

Bi. Msafwari: Mkala leo niambie mwanamke ameolewa uende uketi baa!
Nitakuwa mimi nina mdudu? (kauli ya Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 239)

Katika kikao hiki, Bi. Msafwari anatoa wasia kwa wasichana kubadili mtazamo wao kuhusu suala la ndoa. Kwenye kifungu hiki anajaribu kuwasia wasipende kuendelea kukaa kwenye vilabu na baa baada ya kuolewa kwa kuwa wana majukumu ya kike nyumbani. Mukadha huu tayari unaonyesha kuwa kuna tishio la kusababisha aibu kwa sababu kuna mirengo miwili tofauti kuhusu suala husika. Mathalani wasichana wa kisasa wanataka kuendelea kukaa kwenye baa na vilabu lakini kwa upande mwingine wale wanaoshikilia mtazamo wa kale kuwa mwanamke anapaswa kukaa nyumbani na kutimiza majukumu yake ya kike. Bi. Msafwari basi anaamua kuonyesha athari ya tendo la kuenda kukaa baa kwa njia ya kuuliza swali: “mwanamke ameolewa uende uketi baa! nitakuwa mimi nina mdudu?” Kuwa na mdudu ni msemu miongoni mwa waswahili unaomaanisha kuwa na kasoro akilini, kuwa punguani au kutokuwa na akili timamu. Badala ya mtoa kauli kusema moja kwa moja kuwa tendo la mwanamke kwenda kuketi kwenye baa ni kinyume na desturi za jamii, ameamua kuuliza swali. Ataruhusu vipi mke afanye hivyo, kwani yeye ni kichaa? Swali hili linazua fasiri mbalimbali. Fasiri ya kwanza ni kuwa mume anayemruhusu mkewe kwenda kuketi baa ana kasoro ya kiakili. Fasiri ya pili ni kuwa yule mke mwenyewe aendaye baa ana kasoro ya kiakili. Swali

alilouliza Bi. Msafwari basi limedhihirisha ufiche kwani fasiri ya alichosema itamtegemea uamuzi wa mpokea ujumbe. Fasiri hiyo ni jukumu la mpokea ujumbe wala si la Bi. Msafwari.

Katika mfano mwingine Bi. Msafwari anasema:

Bi. Msafwari: Na wanawake hamuitwi watumwa. Basi kama mngekuwa watumwa sisi hatungeolewa. **Mbona tuliolewa na tunakaa mpaka leo? Hatukupata mabaya?** Tuliyapata lakini tuliyavumilia. Kwa nini sasa mwawa wachungu? Hamtaki kuambiwa ukweli? Ningependa kuwaambia wanangu wapenzii, mwanamke hata akisoma afike wapi lazima kama amesema yes *I DO*. Hulazimishwi na mtu kuolewa lakini kama utaamua kuolewa ni uelewa kwamba kwa kuolewa kuna majukumu ya kuolewa na mazito na ni mengi. Kwa hivyo leo tuko hapa. Tukaweze kupata kutoka kwenu mtuambie. Mmetekeleza au hamkutekeleza? (kauli ya Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 241)

Katika kauli hii Bi. Msafwari anajaribu kujibu swali lililoulizwa na mwanamke mmoja kuwa wanawake katika ndoa ni watumwa. Mawazo yake yanaonyesha wazi kuwa hahisi kuwa wanawake wanageuzwa kuwa watumwa wanapotekeleza majukumu yao katika ndoa. Hata hivyo anapouliza: “mbona tuliolewa na tunakaa mpaka leo? Hatukupata mabaya?” Fasiri moja inayotokana na kauli kwenye maswali haya ni kuwa hakuna changamoto katika ndoa ndiposa anasema “mbona tuliolewa na tunakaa hadi leo.” Fasiri ya pili ni kuwa pana haja ya mwanamke kuvumilia kwa kipindi kirefu ndiposa anauliza: “hatukupata mabaya?” Bi. Msafwari anawaeleza wanawake kuwa utumwa upo lakini si kwa njia ya wazi. Bi Msafwari anataka awahimize wanawake wadumishe ndoa na kuwajibikia majukumu ya ndoa. Hata hivyo, akikubaliana nao moja kwa moja kuwa ndoa ni utumwa na majukumu ya ndoa ni utumwa, huenda kauli hiyo ikasambaratisha baadhi ya ndoa; hasa za wale wa mtazamo wa kisasa. Maswali anayouliza yanatoa vimanilizi

kuwa kuna utumwa katika majukumu ya ndoa lakini leksia alizotumia hazifafanui hivyo moja kwa moja. Maswali balagha kama asemavyo Han (2002) yanalenga kushawishi mpokea ujumbe kupokea na kukubali mtazamo wa mtoa kauli kuhusu swala husika. Katika kufanya hivyo mpokea ujumbe anauachilia mtazamo wake. Bi Msafwari hataki kuwaeleza wazi kuwa utumwa upo lakini anataka badala yake wajue kuwa uvumilivu wa mwanamke ndio unachangia kutimiza kwa majukumu ya mke kwenye ndoa. Ndiposa mwishowe anapokamilisha kifungu anawaambia: “Hulazimishwi na mtu kuolewa lakini kama utaamua kuolewa ni uelewe kwamba kwa kuolewa kuna majukumu ya kuolewa na mazito na ni mengi.”

Katika mfano mwingine Bi. Msafwari anatoa kauli ifuatayo:

Bi. Msafwari:Mimi huyu mkaza mwana ndani ya nyumba nitakataa.
Mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu?(kauli ya Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4.uk 241)

Bi. Msafwari anazungumzia suala la mavazi na hasa yale yasiyositiri. Anatoa taswira ya jinsi mwanamke yule wa vazi dogo anavyoweza kupata changamoto ya kukaa pamoja na bavyaa wake. Ili kuonyesha athari ya mavazi haya anauliza: “mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu?” Kuna msemo katika lugha ya Kiswahili kuwa mwenye macho haambiwi tazama. Bi. Msafwari anapouliza “mume wangu ataangalia wapi?” fasiri moja inayotokea ni kuwa mume atakosa pa kuangalia. Fasiri nyingine ni kuwa pengine mume atakosa macho (atachukulia kuwa hana macho hivyo asitazame). Ujumbe anaopitisha unatoa vimaanilizi kuwa vazi fupi halina heshima ndiposa anauliza ikiwa mkaza mwana atavaa vazi fupi basi mume wake ataangalia wapi? Hili laonyesha wazi kuwa kwa mtazamo wake mavazi mafupi si ya heshima kwa wakwe; hasa baba mkwe.

Badala ya kutaja kuwa vazi hili ni baya anaamua kuuliza: mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu? Katika mfano mwingine wa Bi Msafwari:

Nawakumbusha tena kina mama leo waingia ndani ya nyumba halafu wachukua lesa haraka haraka ufunge kwa kuwa unavaa nguo ambayo unaambiwa haina heshima. **Barabarani hakuna mama? Barabarani hakuna baba?**(kauli ya Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 241)

Mtoa ujumbe ambaye ni Bi. Msafwari angali anashutumu tendo la wanawake kuvalia mavazi yasiyo na heshima. Anaeleza kuwa wengine wanavalia vibaya wakiwa nje ya nyumba au njiani halafu wakirejea nyumbani ndipo wanahisi kuwa mavazi haya yalikuwa mafupi na yastahili kufunikwa. Anahisi kuwa wanaporejea nyumbani wanataka wayafunike kwa heshima ya baba au mama kule nyumbani ilhali wamekuwa na mavazi hayo hadharani njiani. Ndiposa anauliza: “barabarani hakuna mama? Barabarani hakuna baba?” Maneno aliyotumia kwenye kauli yake hayajataja kuwa waache kuvalia hayo mavazi badala yake anawaeleza kuwa hiyo heshima wanayotaka kuikuza nyumbani pia inastahili kukuzwa barabarani. Badala ya kuwaeleza kuwa hata kule barabarani kuna wale walioaibishwa na mavazi yao anawauliza kuwa “kwani kule barabarani hakuna mama?” Fasiri moja inayotokana na swali hilo ni kuwa: kule barabarani mavazi hayo yameaibibisha wengi. Hata hivyo anawaachia wenyewe wajifasirie.

Matokeo yanadhirisha kuwa balagha ni umbo la ufiche linalotumiwa katika mawaidha ya Bi. Msafwari na ulumbi wa Bw. Manguliechi ili kupitisha ujumbe kwa njia isiyo wazi. Maswali balagha yametoa ujumbe kwa njia isiyo wazi kwa kuwa kuna zaidi ya fasiri moja kuhusu ujumbe uliokusudiwa. Kiarifa ambacho hakikutajwa kinatoa vimanilizi vinavyoibua majibu mengi. Hayo majibu mengi yanayozuliwa husababisha maana

kusudiwa kuwa tata. Mawazo haya yanaafikiana na uchunguzi wa Benjamin (1972) kuwa katika fasiri ya maana kusudiwa kwenye maswali balagha huwa kuna asilimia fulani ya kosa au fasiri potovu. Hii inaashiria kuwa maana kusudiwa katika maswali balagha ni tata kwa kuwa swali hilo linatoa vimanilizi vinavyoibua majibu mengi.

4.2.2.1 Udhihirikaji wa Maswali Balagha Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Katika mawaidha ya Bi. Msafwari na ulumbi wa Bw. Manguliechi maswali ya balagha yamehusu mada zinazojumulisha maswala ya utamaduni wa jamii hususan, mambo yanayoenda kinyume na matarajio. Mfano katika ulumbi wa Bw. Manguliechi umejitokeza katika kauli ifuatayo akizungumzia mada ya kutolipa mahari: *Kamakuwa bali chikhafu 13, bali yee 13 ya khochawe. Khochawe ekhola 13, bali rarawe 12. Ne chili? Anatoa ujumbe kwa njia ya kuhoji tafakari ya mpokea ujumbe. Aidha ametumia maswali balagha kukosoa hali ya Babukusu kuhusisha watoto katika vikao vya kujadili mahari ilhali vikao hivyo vilipaswa tu kuwa vya wazee: *Omanye likhuwa bali bukhwe, balikhabakhola bukhwe, bukhwe sina nibwo khabakhola?* Katika mawaidha ya Bi. Msafwari maswali balagha yamehusu mada ya kukosea watu heshima kwa kuvalia mavazi yasiyositiri. Mathalani Bi. Msafwari anasema: *Mimi huyu mkaza mwana ndani ya nyumba nitakataa. Mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu?**

Maswali yaliyoulizwa pia yanaonyesha hali ya anayerejelewa katika ujumbe kutokuwa na mantiki katika matendo yake. Mathalani, Bi. Msafwari anasema “Mkala leo niambie mwanamke ameolewa uende uketi baa! **Nitakuwa mimi nina mdudu?**” Hapa basi ina maana kuwa anayeruhusu tendo hilo amepungukiwa kifikra. Katika Bw. Manguliechi

naye anasema: *Luno baunda busa khubalosi bong'ene. Mukholile muriena basoreri?* Bw. Manguliechi anasema kuwa siku hizi vijana wanasubuhiana tu na wanawake wazee badala ya vijana wenzao. Katika swali la balagha anawauliza “mmefanyaje nyinyi wavulana”. Hii inadhihirisha kuwa kuna tatizo au kasoro fulani katika matendo ya vijana. Licha ya kufanana huko, ulumbi wa Bw. Manguliechi umedhihirisha maswali balagha kama maswali dadisi. Mathalani Bw. Manguliechi anasema: “*mukholile muriena basoreri*” (mmefanyaje nyinyi wavulana). Aidha, anasema: “*bukhwe sina nibwo khamukhola?*” (ni mahari gani mnafanya/ mnajadiliana). Anauliza pia “*watikha mukholile murie?*” (mnavunja ndoa kwani mmefanyaje). Katika mawaidha ya Bi. Msafwari kando na maswali dadisi, msemu pia umetumiwa kuuliza swali.. Mathalani, Bi. Msafwari anasema “Unapopanda kama ni mgomba ama ni ua lako la nyumbani huwa u wafanyaje? Lazima unyunyuzie maji? Si walipalilia? Aidha, anasema: Mkala leo niambie mwanamke amelewa uende uketi, **nitakuwa mimi nina mdudu?**” Msemu umetumiwa kuuliza swali balagha. Kwa ujumla maswali balagha yanachochea akili ya mpokea ujumbe ili achunguze matendo yake na kuyatathmini.

Nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) katika mhimili wa uainishaji wa maumbo inaeleza kuwa Katika kuuliza maswali ya balagha, huwa msemaji amekiuka kanuni ya ushirikiano ya ubora. Kanuni ya ubora ni kanuni inayomhitaji mtoa ujumbe kusema yale anayojua kuwa ni kweli na kuwa na uhakika nayo. Anahitajika kutosema uwongo au kutoa taarifa zozote ambazo zinaweza kupotosha ukweli wa maana dhamiriwa. Katika matumizi ya maswali ya balagha, mtoa ujumbe haulizi swali ili kusubiri jibu bali swali hilo huwasilisha ujumbe fulani. Ubora unaokiukwa hapa ni kuwa

mtoa ujumbe tayari ana jibu analotaka mpokeaji wa ujumbe ajitafutie mwenyewe kutokana na swali (Dzemaal, 2020).

Utafiti huu unahitimisha kuwa swali balagha ni umbo la ufiche linalowasilisha ujumbe kwa njia ya kuathiri mtazamo na maoni ya mpokea ujumbe kuhusu asemacho mtoa kauli (Abioye, 2010). Athanasiadou (1991) alieleza kuwa maswali yanapoulizwa huwa na malengo mawili: kutathmini maarifa ya mpokeaji ujumbe kwa kumhoji au kumhimiza mpokeaji kufanya kitu. Aliainisha swali la balagha katika kundi la kuwa na dhima ya kumhoji mpokea ujumbe kuhusu taarifa iliyotolewa bila kutarajia jibu. Hata hivyo alieleza kuwa swali hili hutoa vimanilizi vya maana kusudiwa. Maana inayotokana na jibu ni tata wala si dhahiri kila wakati. kama inavyochukuliwa. Hii inatokana na sababu kuwa swali balagha linapoulizwa, linaibua zaidi ya jibu moja. Licha ya hayo asemavyo Van Rooy(katika Dzemaal, 2020) swali balagha linalenga kumhoji mpokea ujumbe kuhusu maarifa fulani lakini ijapokuwa majibu ni mengi, yanatoka kwenye muktadha uliobanwa. Utafiti unapendekeza kuwa hali ya kupotoka katika fasiri ya maana kusudiwa kwenye maswali balagha inaweza kukabiliwa kwa mpokea ujumbe kujibana kwenye vipengele vya muktadha.

4.2.3. Mkazo Kinzani

Mkazo kinzani ni mkazo unaowekwa kwa neno au silabi kinyume na msisitizo wake wa kawaida. Hii ina maana kuwa neno hilo linatamkwa kwa msisitizo usio wa kawaida. Msisitizo huo huwa usio wa kawaida kwa kuwa wakaa wa silabi hiyo iliyosisitizwa huwa mrefu kuliko kawaida. Matinde (2012:76) anafafanua wakaa kama muda unaotumika katika utamkaji wa fonimu fulani. Katika maelezo haya anafafanua aina tatu za wakaa:

wakaa mfupi, wa kawaida na mrefu. Mkazo kinzani huzingatia wakaa mrefu unaowekwa kwenye neno kwa lengo la kulinganua silabi au neno hilo na neno jingine mbadala au kuelekeza uzingativu kwake. Uzingativu kwenye neno hilo ndio unafafanua vimanilizi vinavyotolewa katika madai ya mtoa kauli. Mkazo kinzani haubadilishi maana ya neno bali hulipa neno hilo matamshi yasiyo ya kawaida. Matamshi hayo huwa yanayotoa vimanilizi mbalimbali vinavyotarajiwa na mtoa kauli kuwa mdokezo wa ujumbe kusudiwa. Bw. Manguliechi anatoa kauli ifuatayo:

Bubwilula bulia we khabi. Ewe Munyasia bubwilula bulia we khabi ne semwilulaa Ewe Kapiteni semwilulaa (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 258)

Kitu kilichotengenezwa vizuri humwendea mtu mwenye bahati. Ewe Munyasa, kitu kilichotengenezwa vizuri humwendea mtu mwenye bahati, basi si mchujee. Ewe Kaputeni si muchujee. (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi katika muktadha huu anatoa wasia kwa viongozi wa kisiasa kuhusu mambo wapaswayo kufanya ili kusababisha maendeleo kwa jamii. Bw. Manguliechi anawapambanulia mambo haya kupitia misemo. Mathalani katika kauli hii anasema: “*bubwilula bulia we khabi.*”. Katika kauli hii nomino “*bubwilula*” inaangaziwa kwani mzizi wake umerudiwa mara mbili. Neno *bubwilula* linapowasilishwa kifonetiki litakuwa: [βuβwilula]. Katika utamkaji wa neno hili wakaa uliotumiwa ni wa kawaida. Hata hivyo Bw. Manguliechi anapokamilisha kauli anumia mzizi wa nomino hiyo kuunda kitenzi *semwilulā*. Haya yanatokea katika kauli “*semwilulā*. Ewe Kaputeni *semwilulā*.” Neno “*semwilulā*” linawakilishwa kifonetiki kama [semwilula:]. Katika neno hilo wakaa mrefu umedhihirika. Wakaa mrefu umetumiwa katika silabi ya mwisho inayotamkwa kwa muda mrefu kuliko wa kawaida ikilinganishwa na neno “*bubwilula*”

[βuβwilula]. Hata hivyo wakaa huo haubadilishi maana ya neno hilo kietimolojia lakini umeliongezea sifa ya kiarudhi inayodhihirisha msisitizo zaidi kwenye silabi hiyo ya mwisho. Mathalani baada ya kutaja jina la kiongozi anamalizia kwa kueleza: “*Ewe Kapiteni semwilulā.*” Neno hilo *semwilulā* limepewa mkazo usio wa kawaida ambao unatoa vimanilizi vya zaidi ya fasiri moja ya kauli ya Bw. Manguliechi. Mathalani, fasiri moja ni kuwa viongozi husika hawajakuwa wakichuja mambo. Yaelekea kwamba kiimbo kinachotokana na huo mkazo kinzani kinazua dhamira ya kushutumu hali hiyo ya viongozi kutotekeleza wajibu wao wa kuchuja mambo vyema. Fasiri ya pili inatoa himizo kuwa anataka wajitahidi wachuje mambo. Huu wakaa mrefu umeleta fasiri mbili tofauti katika neno “*semwililā*” kwa sababu unabadilisha kiimbo. Kiimbo hicho kinadhihirisha hali ya walakini kutoka kwa Bw. Manguliechi kuhusu uwajibikaji wa viongozi. Bw. Manguliechi hajaridhika na uwajibikaji wa viongozi waliopo ndiposa anaonyesha shutuma na himizo kwa wakati mmoja kupitia mkazo kinzani. Ni kana kwamba anawashutumu kwa utowajibikaji na pia kwa kauli hiyo kuonekana kana kwamba anawaomba au kuwahimiza wachuje na kuboresha kwao. Kwa mujibu wa mhimili wa uainishaji maumbo wa nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) mkazo kinzani unapotumiwa mbali na yanayosemwa katika muktadha husika, hutoa chukulizi inayodokeza hali ya kushutumu. Katika kauli ya Bw. Manguliechi viongozi wenyewe wameachiwa wapambanue fasiri mbalimbali katika kiimbo hicho chenye uwili kwa kutathmini chukulizi zinazodokezwa na matendo yao. Kama Bw. Manguliechi angewaambia viongozi kuwa hawachuji mambo au wameshindwa kutekeleza wajibu

wao, basi wangehisi kuwa wameaibishwa hadharani. Hata hivyo, huo mkazo kinzani katika neno “semwilulaa” unatoa chukulizi hiyo .

Habwe na Zaja (2019) wanaeleza chukulizi kuwa dhana, madai au tetesi ambazo hutolewa juu ya kitu, tukio au hali lakini huwa hazijathibitishwa. Kauli inayotolewa na mtoa ujumbe basi huwa imebebishwa maana mbalimbali. Mtoa ujumbe huchukulia kwamba mpokea ujumbe kwa upande mmoja anafahamu taarifa fulani ya awali kuhusu jambo linalozungumzwa kabla hajamweleza taarifa mpya. Mtoa kauli huwa na uchukulio kuwa mpokea ujumbe atayakubali na kuyaelewa yasekwayo wazi. Taarifa mpya inayotolewa kwa upande mwingine huwa chukulio ya kauli ya kwanza kwa njia ya ulinganuzi. Jambo hili huathiri uhusiano wa kisemwacho katika muktadha. Brown na Levinson (1987) katika mhimili wa uainishaji wa maumbo wanaeleza kuwa katika mkazo kinzani mtoa kauli hutoa ujumbe unaohusika na muktadha wa mazungumzo lakini ujumbe huo ukakiuka kanuni ya ushirikiano kwa njia ya kutoa chukulizi. Katika mfano uliotolewa sehemu ya kwanza ina taarifa ifuatayo: “*Bubwilula bulia we khaba. Ewe Munyasia bubwilula bulia we khaba*”. Taarifa hii ni msemu wa jamii unaoeleweka kuwa jambo jema au kitu kilichotengenezwa vyema humwendea mtu mwenye bahati. Upande wa pili wa ujumbe: “ *ne semwilulā Ewe Kapiteni semwilulā*” (si mchujee. Ewe Kapiteni si mchujee) ina uchukulio kuwa hawajabahatika kupata vitu vizuri kwa kuwa hawajachuja.

Bw. Manguliechi kwenye kauli nyingine anasema:

Engila yakama ewowasio, semwakamaa (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada chisimo: Kiambatisho 6. uk 258)

Mwendo hukamilika vyema kwa kutangamana na mwenzio, basi si mtangamane. (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi anaendelea kuwaasa viongozi waungane na vyama vingine vyenye maono sawa na yao ili kukuza uwezo wao wa kufaulu kuongoza taifa. Anajaribu kuhimiza viongozi kutoka nje ya mipaka yao ya kieneo na kushirikiana na viongozi wengine kisiasa. Neno linalopewa uzingativu katika kauli hii ni “yakama” (mtangamane). Katika matumizi ya kwanza ya neno “yakama” (mtangamane) linalowakilishwa kifonetiki kama [yakama] wakaa wa kawaida umetumiwa. Hata hivyo katika kitenzi kilichonyambuliwa kutokana na kitenzi hicho “*semwakamā*” (si mtangamane) linalowakilishwa kifonetiki kama [semwakama:] wakaa mrefu umetumiwa. Muda wa utamkaji wa irabu ya mwisho umeongezwa. Kauli ya mwanzo “*Engila yakama ewowasio*” ni msemu wa jamii unaotoa taarifa inayoeleweka kuwa mwendo hukamilika vyema kwa kutangamana na wengine. Hata hivyo sehemu ya pili “*semwakamā*” (si mtangamane) inatoa uchukulio kuwa hawajatangamana. Fasiri moja inayotokea ni kuwa Bw. Manguliechi anashangaa kuwa viongozi wanafahamu kuwa wanaweza kupata msaada kutoka kwa wanasiasa wengine katika msemu “engila yakama ewo wasio” ilhali bado wanajifungia kimawazo katika eneo moja. Fasiri nyingine inayotokana na huo mkazo kinzani ni shutuma kwa viongozi ambao wanaonekeni kujizuilia katika sehemu moja tu. Hili lilithibitishwa na kauli ya Situma katika mahojiano aliposema yafuatayo:

We owasio olanyolayo bukeleki, olanyolayo sinyala siakhuyeta khulukendo lulwoo. Busa engila nono ekhuile wakame mwibina. (Situma, M, mahojiano na kundi teule, Aprili 24, 2021, uk 280)

Kwa mwenzako utapata kuelekezwa, utapata kitu kinachoweza kukusaidia katika safari yako. Lakini ukichagua njia yako ikuelekeze hadi kwa pango. (Tafsiri ya mtafiti)

Katika kauli hii Situma wa Manyasi anaonyesha kuwa pamekuwa na maamuzi mabaya ya viongozi wa kisiasa yaliyoathiri jamii. Amefananisha haya na njia inayoelekeza watu na kuishia pangoni. Anaeleza kuwa njia ambayo mtu hushirikiana na wengine ina manufaa kwa kuwa mtu huyo huelekezwa na wenzake. Kwa hivyo Bw. Manguliechi alidhihirisha hisia ya mshtuko alipotambua kuwa viongozi hawataki kushirikiana na wengine. Anatoa shutuma na pia kuwahimiza kutangamana katika kiimbo chake kinachotokana na mkazo kinzani. Ni wajibu wa viongozi wanaoambiwa kufafanua ujumbe huo kwani leksia zilizotumiwa hazidhihirishi maana hiyo. Mfano ufuatao pia wa kauli ya Bw. Manguliechi unadhihirisha hilo:

*Engoso seyandakhambwa ekhoya babechukhulu **bakhwakala.***
*Ewe Munyasa ne **sewakalaa!** Wamalwa **sewakalaa!*** (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 258)

Jipu au uvimbe fulani unaomsumbua mtu mahali fiche kama katikati ya mgongo huhitaji wajukuu wa kukukuna. Ewe Munyasa si basi ukunee, Wamalwa si ukunee. (Tafsiri ya mtafiti)

Mtoa ujumbe ambaye ni Bw. Manguliechi angali anatoa shutuma kwa viongozi ambao wamekosa kushirikiana na wanasiasa wengine walio nje ya mipaka ya maeneo yao. Viongozi hawa wanaonekana kutotaka kutafuta maarifa kwa makabila mengine. Anaeleza haya kwa kufananisha na jipu lililo katikati ya mgongo wa mtu. Hivyo ikiwa jipu lipo zaidi ya anapoweza kujipata mtu, atahitaji msaada wa wengine. Katika matumizi ya kwanza ya “*bakhwakala*” inayoendelezwa kifonetiki [*βaxwakala*] wakaa wa kawaida umetumiwa. Hata hivyo, katika neno “*semwakalā*” inayowasilishwa kifonetiki kama

[sewakala:] irabu ya mwisho imetamkwa kwa muda mrefu. Kuna mkazo kinzani uliowekwa katika silabi hiyo na hivyo kuongeza msisitizo usio wa kawaida. Fasiri moja inayotokea ni kuwa anashutumu tabia ya viongozi kujiwazia wenyewe na kujitenga na wale wanaoweza kuwaletea maendeleo. Fasiri nyingine ni himizo kwa viongozi kubadilisha mawazo na kushirikiana na makabila mengine kisiasa. Mkazo kinzani unatoa chukulizi kuwa viongozi hawatangamani na wenzao. Hata hivyo maana itakayong'amuliwa itategemea fasiri ya kiongozi binafsi. Ijapokuwa kauli ni moja, huo mkazo kinzani unampa mpokea ujumbe nafasi ya fasiri tofautitofauti (Muller na Levis, 2020) Aidha kwenye mfano mwingine:

*Munyasa mulinde Kenya , mtetee Kenya nga Wele nekenya. Bona wele kenyile **semuteteaa** (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 259)*

Munyasia mlinde nchi ya Kenya, muitetee jinsi Mungu anavyotaka.
Tazama Mungu ametaka si mtetee.(Tafsiri ya mtafiti)

Katika muktadha huu Bw. Manguliechi anazungumza na viongozi wa kisiasa kama Munyasia ili watetee masilahi ya watawaliwa. Anawaambia kuwa watetee Kenya jinsi ambavyo Mungu angependa. Baada ya hayo anawaambia kuwa: tazama Mungu ametaka, si mtetee? Hii sehemu ya pili inatoa chukulio na vimanilizi kuwa hawajakuwa wakitetea Kenya jinsi ambavyo Mungu angependa. Fasiri moja ni himizo kwa viongozi watetee Kenya lakini fasiri nyingine ni shutuma kuwa hawajakuwa wakitetea Kenya.

Uchanganuzi unawasilisha matokeo kuwa mkazo kinzani katika Lubukusu umejitokeza ukitumiwa pamoja na misemo ya jamii. Msemu umetumiwa katika sehemu ya kwanza kutoa taarifa inayofahamika na wote kuhusu mada husika. Sehemu ya pili inashirikisha

vitenzi vinavyotoa chukulizi kwenye mkazo kinzani. Chukulizi hizo ni mdokezo au vimanilizi vya maana kusudiwa. Mkazo kinzani umetumiwa katika vitenzi hasa kwenye irabu ya silabi ya mwisho. Aidha huo mkazo kinzani umebadilisha kiimbo cha neno na kusababisha kuwepo kwa fasiri tofauti za maana kutokana na hisia mbili tofauti zinazodhihirishwa.

Matokeo haya yamewiana na utafiti wa Mutonyi (1992) kuhusu kitenzi cha lugha ya kibukusu. Alieleza kuwa kimsingi kitenzi cha kibukusu kina kiambishi awali cha kiima kisha mzizi ambapo viambishi vya wakati na shamirisho huwa si vya lazima. Aliangazia nadharia za mora ambapo alifafanua kuwa muundo wa konsonanti haukusababisha mabadiliko ya mora lakini vokali au muundo wa konsonanti na vokali ulibainisha mabadiliko. Alitaja kuwa urefushaji wa vokali ni sifa bainifu katika lugha ya Lubukusu. Mathalani katika mifano ifuatayo: *xuuroora* inayowakilishwa kama [xuuro:ra] (kuota) na *xuurora* inayowakilishwa kama [xuurora] (kuchuna) kuna mifanyiko ya kifonolojia ambayo imebadilisha maana ya neno. Katika utafiti huo urefushaji umetofautisha maana ya maneno kwa kutegemea irabu inayorefushwa. Hata hivyo katika matokeo yetu, urefushaji wa silabi hautokei kama mifanyiko ya kifonolojia inayobadili maana ya neno bali kama mkakati unaobadilisha kiimbo cha neno kimakusudi bila kubadili maana. Mtoa kauli anatekeleza haya ili kuepuka kutaja maneno yanayoweza kuaibisha uso wa mpokea ujumbe. Badala yake anatumia mkazo kinzani unaotekeleza jukumu la kuelekeza uzingativu kwa neno hilo ambalo linatoa vimanilizi mbalimbali vya maana kusudiwa. Hii ina maana kuwa katika mkazo kinzani maana ya neno haibadiliki bali neno hupewa

utamkaji kwa msisitizo tofauti na ule wa kawaida. Fasiri ipasayo ya wakaa huo mrefu ndio huashiria ungamuaji wa maana dhamirifu ya mtoa kauli.

Bi. Msafwari katika mawaidha yake anatoa kauli ifuatayo:

Bi Msafwari: Lakini ningependa hapa Mombasani tuwe mfano wa wale wanawake wengine. Yaani tukaweze kuona kwamba uko ndani ya nyumba ukajue majukumu yako. Majukumu yako ni umtengenezee bwanako kama ni breakfast, ni lunch, umpelekee maji ya kuoga hata kama uko na mfanyakazi lakini uelewe **wewe** kama mama majukumu yako ni nini?(kauli ya Bi Msafwari katika kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 248)

Katika kifungu hiki Bi. Msafwari anafungua kikao kwa kuwarai wanawake kuyajua na kuyatimiza majukumu yao kwa waume wao katika ndoa. Katika kuwarejelea ametumia kiwakilishi “*wewe*” ambalo linawasilishwa kifonetiki kama [we:we] badala ya wewe linalowasilishwa kama [wewe]. Katika neno *wewe*, silabi ya kwanza imetamkwa kwa muda mrefu kuliko muda wa kawaida. Maneno yanayotokea kabla na baada ya neno hilo yamepewa mkazo wa kawaida na hivyo kulitofautisha na maneno mengine. Utafiti wa Muller na Levis (2019) ulifafanua kuwa maneno au silabi zilizowekwa mkazo kinzani husisitizwa ili kubainisha uhusiano wa ujumbe wake na silabi na maneno mengine yaliyotumiwa kwa pamoja. Msisitizo huo usio wa kawaida hulipa neno hilo nafasi ya kutiliwa maanani zaidi likilinganishwa na ujumbe wa maneno mengine yaliyotumiwa. Katika mfano uliotolewa Bi. Msafwari anasema “lakini uelewe **wewe** kama mama majukumu yako ni nini?” Neno **wewe** limesisitizwa kwa mkazo usio wa kawaida na hapo kuvuta umakini wa hadhira kwa neno hilo. Fasiri ya kauli yote inapaswa kulipa neno lililosisitizwa zaidi umuhimu. Katika kutia neno hilo maanani chukulizi inaibuka kuwa

kwa kukosa kutimiza majukumu ya ndoa hali ya ukamilifu wa kuitwa mama yaweza kuwa na upungufu. Ikiwa kauli hiyo itatokea kuwa kweli basi itakubalika kuwa kuna aina tofauti tofauti za wanaoweza kurejelewa kama wanawake. Hata hivyo yule mke wa hakika basi atakuwa yule anayetimiza majukumu yake kwa mumewe. Katika utamkaji wa [we:we] badala ya [wewe] muda wa utamkaji irabu umerefushwa ili kuleta msisitizo kuwa licha ya maoni tofauti, mke wa kweli ni yule anayeelewa kuwa ana majukumu. Katika mfano mwingine Bi. Msafwari anasema:

Kwa sababu wengi wanaolewa tu kwa sababu ya ule msisimuko wa mapenzi. Mnapoketi pale ndani ya nyumba mkafikiri kuwa kila labda utakavyokuwa umeolewa utakuwa ukipelekwa katika mikahawa ukila chakula au asubuhi mkiamka kama ni breakfast mwende hoteli mkale. Ningependa kuwaambia wanangu wapenzi, mwanamke hata akisoma afike wapi lazima kama amesema yes I do. Hulazimishwi na mtu kuolewa lakini kama utaamua kuolewa ni uelewe kwamba kwa kuolewa kuna **majukumu** ya kuolewa na mazito na ni mengi. (kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari, kikao cha Februari: Kiambatisho 5. uk 247)

Katika kauli hii Bi. Msafwari anaendelea kuisisitizia akina mama kuwa katika kuolewa kuna majukumu yapaswayo kutekelezwa. Bi. Msafwari anasema hivi kwa kuwa anaelewa kuwa kuna wanawake wa mtazamo kuwa mwanamke sharti atimize majukumu lakini kuna wengine ambao majukumu hayo ni utumwa usiopaswa kukubalika. Bi Msafwari anakabiliwa na jukumu la kushawishi pande zote kufuata maoni yake kuwa majukumu ya ndoa kwa mwanamke ni jambo la lazima. Anapotumia neno majukumu linaloendelezwa kifonetiki kama [majukumu:] mkazo kinzani umewekwa kwenye irabu ya silabi ya mwisho ya neno. Utamkaji katika irabu ya mwisho ni kwa muda mrefu kuliko kawaida lakini maana ya neno haijabadilishwa. Bi. Msafwari hataki kuwalazimisha waziwazi

kufuata mtazamo wake wa majukumu lakini fasiri inayotokea katika huo mkazo kinzani ni kuwa majukumu yapo na lazima yatimizwe. Mkazo huu umeweka msisitizo kwa neno hilo na kuelekeza uzingativu kwalo. Basi upeo wa mawimbi katika sentensi hiyo upo katika utamkaji wa neno [majakumu:]. Katika mfano mwingine katika mawaidha ya Bi. Msafwari kuna mazungumzo yafuatayo:

Kanze: Yeye anasema kwamba, yaani kule kuolewa ukiamua kuolewa, Mtu huwa yuaolewa kwa sababu gani? Si mtu huwa yuaolewa ili akaweze kutoa upweke. Tunasema ‘company’ si mtu huwa yuaolewa ili akaweze kutoa photocopy? Haya yakuja mengi yaliingilia wapi?

Bi. Msafwari: Hakunaa. Hakuna kabisa tuseme kwamba watu / mtu afanywa maid. Na kusema ukweli lazima wewe mwenyewe ukiwa mama uelewe kwamba...(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 247)

Katika kifungu hiki kuna mazungumzo baina ya Kanze na Bi. Msafwari. Kanze anashikilia msimamo kuwa majukumu ya ndoa hayapaswi kuegemezwa kwa mwanamke peke yake bali iwe kwa washirika wote wa ndoa. Bi. Msafwari haelekei kukubaliana na mtazamo huo ndiposa kwa kumjibu anasema: *hakunaa*. Neno hili linapowasilishwa kifonetiki linakuwa [hakuna:] Katika neno hakunā msisitizo umewekwa kwa irabu ya silabi ya mwisho. Huo msisitizo unatoa chukulizi kuwa kule kugawana majukumu hakukataliwi tu bali hakuwezekani. Vimanilizi vinavyotolewa ni kuwa majukumu ya ndoa ni ya mwanamke. Aidha katika mfano mwingine Bi. Msafwari anasema:

Bi. Msafwari: Sikiliza nikuambie mwanangu nikwambie na nikufundishe lakini nikufundishe mahaba. **Mahaaba**, mahaba sijui niyaiteje kwa kiingereza unielewe mwanangu ama kwa kienglish ujue. Niseme pengine “ma-love”. Lakini nikisema “ma-love” pengine mnielewe vizuri. Ukiwa hutatumia ma-love yaani kuongezea. Labda nichukulie mfano.(kauli ya Bi.

Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba:
Kiambatisho 5. uk 247)

Bi. Msafwari katika kauli hii anawausia wanawake jinsi wanaweza kukuza mapenzi katika ndoa zao. Anawaambia wanyamaze awafundishe mahaba. Hata hivyo anasema: “lakini nikufundishe mahaba **mahāba**, mahaba”. Katika neno **mahāba** linalowasilishwa kama [maha:ba] irabu ya silabi ya kati imetamkwa kwa muda mrefu. Licha kuwa maoni ya Bi. Msafwari yanapingwa na wale wajiitao wasomi, mvuto unaoelekeza kwa neno **mahāba**, utasababisha wengi kumsikiliza kwa kuwa fasiri moja itokanayo na neno hilo ni kuwa kuna siri au jambo jipya analotaka kueleza kuhusu mahaba. Fasiri nyingine ni kuwa anataka kuwaeleza ukweli wa neno mahaba. Uzingativu umeelekezwa kwa umuhimu wa neno **mahāba**.

Bi Msafwari anaendelea kuongea na wanawake akikabiliana na mitazamo yao hasi kuhusu majukumu ya ndoa. Anawausia kwa kauli ifuatayo:

Bi Msafwari: Saa kumi na moja mlitoka nyote mkaenda kazini. Lakini wewe kama mwanamke lazima umwambie karibu bwanangu. Pole kazi. Mwangalie kama kola iko sawa ama haiko sawa. Wewe utaingia maanake wewe ni mke ulikubali kufanya nini? Kuolewa. Kama usingetaka hayo **usiende**. Nimesema hivi kanze; kuolewa si lazima lakini sikizeni niwaambie mama msidanganyane. Lazima mwanamume mwanamume amuongeleshe mapenzi hata kama hapa mlipo mna mahali. Hata kama kuna mahali wamwonyesha hayo malove love ndiyo Yule bwana akakupenda. Lakini ukisema kwamba ati nina mume lakini humwonyeshi mapenzi tusidanganyane. Lazima huyo mume wamwonyesha mapenzi. Sura zenu zinakaa kwamba utajua kufanya nini mwanamume ukishamweka ndani ya nyumba utajua kumbembeleza. Kwa hivyo Kanze pole ni kawaida kwa mwanamke. Sisi tulifunzwa kuwapa waume wetu pole na tuliwapatia akina Baba Lisa hapa mbele, pole. Nampatia pole nikimkaribisha kiti. Chetu kimoja mwanangu eeh, twaketi lakini wacha nikwambie siri moja. Nilikuwa siwezi kukosana na bwanangu mbele ya

watoto wangu. Tulikuwa tunakosana ndani tukija nje mtu yuapiga hodi tunacheka. Akiondoka namwambia tuanzie pale pale tulipoachia. Lakini mkisema eti kwamba tushinde tumekasirika kutoka jua liwake na litokomee, likifika hapo sioni tupige magoti tuswali tumwombe na kina mama ningependa kuwakumbusha hata kwa kukosana kivi lazima mketi tuangalie kosa liko upande gani? Msamehe mume wako kwa sababu usipomsamehe mume wako, baraka hazitapatikana. Haya basi kama si mume mpenzi huyo huyo uko naye pia. Kama hutamsamehe Baraka za Mungu **hatuzipaati**.(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 250)

Katika kifungu hiki anawaeleza kina mama kuwa ikiwa mke hayuko tayari kwa majukumu ya ndoa basi asiende kuolewa. Hata hivyo anaamua kuweka mkazo kinzani katika neno hilo kwa kusema “kama usingetaka hayo *usiende*.” Neno usiēde linawasilishwa kifonetiki kama [usie:nde]. Katika neno hili irabu ya silabi ya kati imetamkwa kwa muda mrefu kuliko kwaida. Fasiri moja inayotokea ni kwamba asiye tayari kwa majukumu ya ndoa asiende kuolewa. Fasiri nyingine ni kuwa anawasuta wanawake kwa kuhoji sababu zao za kuolewa ikiwa hawako tayari kwa majukumu yanayoambatana na ndoa. Hata hivyo hataji hivyo bali anasema tu *usiēde*. Aidha anamalizia kwa kusema kuwa pasipo msamaha hata Baraka zake mwenyezi Mungu hatuzipāti [hatuzipa:ti]. Irabu ya silabi ya kati imetamkwa kwa muda mrefu. Huo wakaa haujabadilisha maana ya neno bali umeongeza sifa ya kiarudhi katika utamkaji wa neno hilo. Maana fiche imo kwenye msisitizo wa silabi hiyo. Katika kauli nyingine Bi. Msafwari anasema:

Bi. Msafwari: Tukichukulia kwamba huyu bwana atakuwa akifanya makosa nawe utalipiza, hatwendelei. Hata kama umesoma, nimesema hivi, si lazima kuolewa lakini wapenzi nataka kuwaambia kila kimoja. Nataka kusema kwamba huko kuolewa ukisema kwamba wahepa hepa, kuna siku utatamani mume. Miaka inapokwenda kuna wakati hata hii Mombasa

ilibadilika ikawa baridi. Watamani mwenzako umwambie kuwa nifunike shuka hayupo. Kwa hivyo nawaambia msichague **saana**. (kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 253)

Kauli hii ya Bi. Msafwari inahusu migogoro katika ndoa. Maoni yake ni kuwa pana haja ya msamaha baina ya wanandoa. Aidha anausia wasichana wafanye maamuzi wala si kuhepa hapa mahusiano kwa sababu zisizo na misingi. Hii ndio maana anawaambia msichague **sāna** [sa:na]. Mkazo kinzani kwenye neno hilo umewekwa kwa irabu ya silabi ya kwanza. Fasiri inayojitokeza ni kuwa wasichana wanakosa kupata waume kwa sababu wanachunguza mambo mengi yasiyo muhimu. Fasiri nyingine ni kuwa anawahimiza wasichunguze sana wafanyapo maaumzi ya kupata mume. Hii imeingiliana na Lubukusu ambapo kauli ya mtoa ujumbe inabeba ujumbe wa kushutumu na kuhimiza katika neno lililowekwa mkazo kinzani. Aidha fasiri nyingine ni kuwa wanaume si watu kamilifu hivyo mtu akichunguza atapata ila. Hata hivyo hajayatamka maneno haya ila amesema msichague saana. Fasiri itategemea aliyepokea ujumbe.

Matokeo yanabainisha kuwa mkazo kinzani umejitokeza kama umbo la ufiche katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari. Mkazo kinzani unapotumiwa hubadili kiimbo cha neno kwa kuwa neno hilo linatamkwa kwa msisitizo usio wa kawaida. Jambo hili linapelekea kuwepo kwa fasiri mbalimbali za maana kusudiwa ya neno husika. Haya yalielezwa pia katika utafiti wa Indemaru na wenzake (2015). Walichunguza kuhusu matumizi ya kiimbo miongoni mwa Wakorea na kubainisha kuwa wahusika wa kike walihusisha kiimbo cha juu na upole lakini wale wa kiume walihusisha kiimbo cha juu na kutozingatia upole. Hii inaonyesha kuwa fasiri ya maana hutofautiana

kwa kutegemea kiimbo cha neno ambacho huathiriwa na mahali mkazo umewekwa. Fasiri za maana zitakazoamuliwa zitategemea wanaopokea ujumbe na fasiri yao kuhusu mkazo uliojitokeza.

4.2.3.1 Udhihirikaji wa Mkazo Kinzani Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Licha kuwa mkazo kinzani umedhihirika katika ulumbi wa Bw. Manguliechi na mawaidha ya Bi. Msafwari, imebainika kuwa katika kauli za Bw. Manguliechi mkazo kinzani umetokea katika vitenzi pekee lakini katika kauli za Bi. Msafwari, mkazo kinzani umetokea katika aina mbalimbali za maneno. Haya yamepambanuliwa katika jedwali lifuatalo:

Jedwali 4.1: Aina za maneno yaliyowekwa mkazo kinzani

AINA YA NENO	MAWAIKHA YA BI. MSAFWARI	ULUMBI WA BW. MANGULIECHI
KITENZI	Hakuna	Semwilula
	Tatuzipati	Semwakama
	Usiende	Sewakala
	Walioanza	Semutetea
	Msiiongee	semulinda
NOMINO	Majukumu	Kazii
	Mahaaba	Wapenzii
	Maama	Muume
KIELEZI NA KIHISISHI	Sana	Eeeh
	Pole	Aaah
KIWAKILISHI	Wewe	
	Wangu	

Jedwali hili linaonyesha aina mbalimbali za maneno yaliyowekwa mkazo kinzani katika mawaidha ya Bi. Msafwari na ulumbi wa Bw. Manguliechi. Matokeo yanaonyesha kuwa katika kauli za Bi. Msafwari, mkazo kinzani umedhihirika katika aina tofauti za maneno: nomino, kielezi, kiwakilishi, kitenzi na kihisishi. Hata hivyo, katika kauli za Bw. Manguliechi, mkazo kinzani umedhihirika katika kitenzi pekee.

Tofauti nyingine iliyojitokeza ni kuwa mkazo kinzani katika kauli za Bw. Manguliechi uliwekwa mwishoni mwa neno lakini katika kauli za Bi. Msafwari mkazo kinzani ulitokea kwenye silabi tofauti mwanzoni au mwishoni mwa neno. Jedwali lifuatalo linaonyesha mahali tofautitofauti palipowekwa shadda kauli zao.

Jedwali 4.2: Silabi iliyowekwa mkazo kinzani katika

SILABI INAYOWEKWA MKAZO KINZANI		SILABI INAYOWEKWA MKAZO
MAWAIDHA YA BI. MSAFWARI		KINZANI KATIKA ULUMBI WA BW. MANGULIECHI
SILABI YA KATI	SILABI YA MWISHO	SILABI YA MWISHO
[hatuzipa:ti]	[hakuna:]	[semwilila:]
[usie:nde]	[majukumu:]	[semwakama:]
[maha:ba]	[walioanza:]	[sewakala:]
[sa:na]	[kazi:]	[semutetea:]
[we:we]	[kivipi:]	[semulinda:]
[po:le]	[wapenzi:]	
[laki:ni]	[kutoka:]	

Hili jedwali linaonyesha mahali ambapo mkazo kinzani umewekwa katika maneno. Matokeo yanaonyesha kuwa katika kauli za Bi. Msafwari zilizowasilishwa katika Kiswahili, mkazo kinzani umedhihirika katika sehemu mbili. Mkazo umewekwa kati mwa neno ambapo mkazo unatokea kama sehemu ya mzizi. Kwa mfano katika neno [sa:na] mkazo umetokea katika silabi ya kati. Urefushaji wa silabi umetokea kati. Aidha katika kiwakilishi [we:we] mkazo kinzani umetokea kati. Kwa upande mwingine mkazo

kinzani pia umetokea mwishoni mwa neno katika silabi ya mwisho Katika neno [majukumu:] mkazo kinzani umetokea mwishoni katika silabi ya mwisho wa neno. Aidha, katika neno [walioanza:] mkazo kinzani umetokea katika silabi ya mwisho.

Obuchi na Mukhwana (2015) wanazungumzia aina mbili za mkazo: mkazo huru na mkazo fungwa. Wanafafanua kuwa lugha ya Kiswahili huwa na mkazo fungwa ambapo maneno yake huwekwa mkazo kwenye silabi ya pili kutoka mwisho mwa neno. Baadhi ya maneno yamedhihirisha muundo huo ambapo mahali palipowekwa mkazo kinzani pameingiliana na kanuni ya kuzingatia silabi ya pili kutoka mwisho. Mfano ni katika maneno kama vile: [usie:nde] ambapo silabi {e} ndiyo imerefushwa. Hili pia limejitokeza katika neno [hatuzipa:ti] ambapo silabi {pa} imetiwa mkazo kinzani. Hata hivyo, kuna maneno yanayokiuka kanuni hii. Kwa mfano katika maneno kama [hakuna:] na [majukumu:] silabi ya mwisho ndiyo imetiwa mkazo kinzani. Mkazo kinzani unaelekea kufuata muundo wa mkazo huru kwani baadhi ya maneno yametiwa mkazo kwenye silabi ya mwisho, ilhali maneno mengine yametiwa mkazo kwenye silabi ya kati. Hata hivyo mkazo huo haujatumiwa kimakosa bali umetumiwa makusudi na mtoa kauli ili kutimiza malengo fulani katika uwasilishaji wa ujumbe wake. Kwa upande mwingine katika kauli za Bw. Manguliechi mkazo kinzani umedhihirika katika silabi ya mwisho ya neno pekee. Mfano ni katika maneno [semwilila:] na [semtetea:]. Hapa basi inadhihirika kuwa mkazo kinzani unazingatia aina ya mkazo huru ambapo mkazo unawekwa kwa silabi yoyote kwa kutegemea makusudio ya mtoa kauli.

Licha ya tofauti hizo, katika lugha hizi mbili, mkazo kinzani umejitokeza kwenye silabi wazi. Kwa mfano katika kauli za Bw. Manguliechi kwenye neno [sewakala:] silabi ya

mwesho {la} ndiyo imerefushwa ambapo irabu [a] ndiyo imeongezwa nguvu katika utamkaji. Aidha katika neno [semulinda:] silabi {nda} imerefushwa ambapo irabu [a] ndiyo imeongezwa nguvu katika utamkaji. Kauli za Bi. Msafwari zimedhihirisha haya pia ambapo katika neno [maha:ba] silabi {ha} ndiyo imerefushwa nayo irabu [a] ndiyo imeongezwa nguvu katika utamkaji. Aidha katika neno [sa:na] silabi {sa} imerefushwa ambapo irabu [a] ndiyo imetiwa nguvu katika utamkaji.

Kwa mujibu wa nadharia ya Brown na Levinson (1987) matumizi ya mkazo kinzani huwa yamekiuka kanuni ya ushirikiano ya uhusiano. Kanuni ya uhusiano humhitaji mtoa ujumbe kuzungumzia au kueleza mambo yanayohusiana na mada inayorejelewa. Ikiwa mpokea ujumbe hana taarifa za awali kuhusu kisemwacho huenda asione uhusiano wa kile kinachosemwa na kile kinachorejelewa. Katika matumizi ya mkazo kinzani, mpokea ujumbe analazimika kutambua maana kwa kuhusisha vipengele vya ziada ambavyo havijarejelewa waziwazi na alichosema mtoa kauli (Cummins na Rohde, 2015). Jambo hili linaweza kuwa kikwazo kikubwa katika ufasiri wa maana dhamiriwa.

Utafiti huu unahitimisha kuwa mkazo ni kipengele muhimu sana kinachomwelekeza mpokea ujumbe kulibaini neno na kupambanua maana yake. Hivyo basi mkazo kinzani unaweza kumtatiza mpokea ujumbe katika kutambua na kuelewa maana yake kwa kuwa kiimbo huwa kimebadilika. Mpokea ujumbe basi atahitajika kujitahidi kupambabua maana ambapo wakati mwingine anashindwa kuitambua kabisa (Gosh na Levis, 2021). Utafiti huu unapendekeza kuwa mpokea ujumbe anapokabiliwa na mkazo kinzani, achuje chukulizi zinazojitokeza kwa kulinganisha neno hilo na maneno mengine yanalolizunguka. Hapa ndipo atapata uhusiano baina ya kilichosemwa na kategoria

nyingine za kisemantiki ambazo hazijadhihirika wazi (Muller na Levis, 2020). Katika kuhitimisha sehemu hii, utafiti huu unafafanua kuwa maumbo matatu ya ufiche ambayo yamebainishwa katika Kiswahili na Lubukusu (chuku, maswali ya balagha na mkazo kinzani) ni maumbo yanayodhihirisha ufiche katika kitengo cha vimanilizi. Iliyotajwa awali, kwa mujibu wa mhimili wa uainishaji maumbo wa nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987), ufiche hudhihirika katika vimanilizi au utata.

Obuchi na Sangili (2016) wameipa dhana ya vimanilizi kisawe cha *umaanisho* na wanaeleza kuwa ni jumla ya mambo yanayodokezwa, kumaanishwa na kuashiriwa na mzungumzaji au mwandishi. Kutokana na fasiri hii vimanilizi vinapotumiwa maana inayokusuduwa haielezwi moja kwa moja bali inadokezwa. Mtoa ujumbe anapotumia kauli zinazowasilisha ujumbe kupitia vimanilizi huwa kauli hizo hazielezi maana yake wazi bali kwa kudokeza kitu ambacho mpokea ujumbe anapaswa kuchunguza ili kubaini maana kusudiwa. Mathalani katika chuku, idadi kubwa ya maneno yanayotumiwa ndiyo inatoa mdokezo au vimanilizi vya anachodhamiria mtoa kauli. Wajibu wa mpokea ujumbe basi huwa kujaribu kufasiri mdokezo uliotolewa katika muktadha husika ndipo apate maana ya kilichosemwa.

Aidha katika vimanilizi mtoa kauli huwa ameashiria jambo fulani ambalo yule mpokeaji anapaswa kutambua kwa kuangalia uhusiano wa kilichosemwa akipambanua katika mazingira ya tukio ndipo apate fasiri ifaayo ya yasemwayo. Mathalani katika mkazo kinzani mtoa ujumbe huchukulia kwamba mpokea ujumbe kwa upande mmoja anafahamu taarifa fulani ya awali kuhusu jambo linalozungumzwa kabla hajamweleza taarifa mpya. Mtoa kauli huwa na uchukulio kuwa mpokea ujumbe atayakubali na

kuyaelewa yasemwayo wazi. Taarifa mpya inayotolewa kwa upande mwingine huwa chukulio ya kauli ya kwanza kwa njia ya ulinganuzi. Jambo hili huathiri uhusiano wa kisemwacho katika muktadha.

Hata hivyo Obuchi na Sangili (2016) wanaongeza kuwa kauli katika maumbo yanayodhihirisha vimanilizi zaweza kuwa tofauti sana na yasemwayo au yamaanishwayo kwani maana kusudiwa inaweza kuwa nje ya maneno yaliyotamkwa au kuandikwa. Hali hii inamweka mpokea ujumbe katika hali ya changamoto ya kuzingatia vigezo vingine vingi katika muktadha ili apate maana kusudiwa. Hali kama hii imedhihirika katika matumizi ya maswali ya balagha ambapo mpokea ujumbe anapaswa kutafuta ujumbe katika sehemu ya kiarifa iliyodondoshwa. Mpokea ujumbe anakabiliwa na jukumu la kutafuta ujumbe katika kiarifa ambacho hakikutajwa. Maelezo haya yanaoana na uchunguzi wa Brown na Levinson (1987) katika mhimili wa uainishaji wa maumbo wanapoeleza kuwa katika kitengo hiki cha vimanilizi fasiri ya maana iliyo kwenye vimanilizi hutegemea viashiria vya muktadha husika. Maana kusudiwa hupatikana kwa kushirikisha vidokezi vya vimanilizi na muktadha. Kando na kitengo cha vimanilizi, maumbo mengine yalibainishwa katika kitengo cha utata. Umbo mahsusi lililodhihirika katika utafiti huu ni methali.

4.2.4 Methali

Methali kama asemavyo Wamitila (2004:135), “ni msemu wa kimapokeo ambao una muundo fulani mahsusi, unaokumbukika na unaokusudiwa kuelekeza, kuadhibu, kusuta, kulaumu na kushauri”. Ufafanuzi huu unataja kuwa methali ni msemu wa kimapokeo, wenye muundo maalum na unatekeleza majukumu mbalimbali. Umapokeo huu

unaonyesha bayana kuwa methali hupokezwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine na hukubalika na kuidhinishwa na jamii kuwa inaeleza ukweli fulani unaokubalika kwa wote. Kwa mujibu wa utafiti huu methali imeainishwa kama kauli zenye mafumbo ambazo zaweza kuwa msemo, mafumbo au mbazi (Finnegan, 2012).

Bw. Manguliechi katika Lubukusu. anasema:

Biibambo biabamba ya putu bilibamba ne namu. (kauli ya kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 258)

Shida ya ugonjwa iliyopata mbwa mwenye hali mbaya ya ngozi pia inaweza kumpata mbwa asiye nao. (Tafsiri ya mtafiti)

Hii methali imetolewa na Bw. Manguliechi akiwarejelea viongozi. Anajaribu kuwazindua kwa kuwaeleza kuwa wasipoungana na kutafuta urafiki na viongozi wa kisiasa kutoka maeneo mengine basi hasara waliyopata viongozi waliokuwepo kabla yao inaweza kuwapata nao. Katika methali hii hakuna jina la mtu lililotajwa. Fursa inatolewa kwa mpokea ujumbe kuwazia yule anayerejewa mathalani: ni nani aliambukizwa ugonjwa mbaya, aliathiriwa vipi na ni nani aliye katika hatari hiyo ya kuambukizwa na kuathiriwa tena. Kila anayesikia anapaswa kujipambanulia na kufanya maamuzi binafsi ikiwa ujumbe wa methali hiyo unamhusu au kutomhusu. Kwa mujibu wa mhimili wa uainishaji maumbo wa Brown na Levinson (1987) methali zinawasilisha ujumbe kwa njia ya utata kwa ajili ya kujumulisha yasemwayo. Methali zinapotumiwa huwa hazitaji wazi anayerejelewa katika kauli. Kauli inatajwa kwa ujumla ambapo mpokea ujumbe anapaswa kuhusisha yaliyosemwa na muktadha wa maongezi ili apambanue kama anahusishwa. Katika mfano uliotajwa “shida ya ugonjwa iliyopata mbwa mwenye hali mbaya ya ngozi pia inaweza kumpata mbwa asiye nao” mpokea ujumbe anapaswa

kuelewa ugonjwa unaozungumziwa na mbwa wanaorejelewa katika hali halisi. Jambo hili linaweza kumsababisha kuamua kuwa ujumbe unahusu watu fulani wala si yeye. Aidha asipobaini “ugonjwa” na “mbwa” atapotoka katika fasiri atakayoitoa. Hali kama hii imedhihirishwa na ufafanuzi wa Brown na Levinson (1987) katika mhimili wa maumbo kuwa mtoa kauli anaweza kuwasilisha ujumbe kwa njia isiyo wazi kwa kutumia maumbo yanayowasilisha ujumbe kwa utata. Katika utata mtoa kauli huamua kutotumia vimanilizi lakini badala yake anatumia kauli zinazowasilisha ujumbe usio dhahiri kwani umefumbwa ambapo ni wajibu wa mpokea ujumbe kupambanua ikiwa kilichosemwa kinamhusu.

Katika mfano mwingine Bw. Manguliechi anatoa kauli ifuatayo:

Kumubano kwabaka ya putu kulibaka ne namu.(nukuu Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 258)

Kisu kilichochuna ngozi ya mbwa wa ugonjwa mbaya wa ngozi pia kitachuna ngozi ya yule mbwa asiye na ugonjwa huo. (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi katika kauli hii anaendelea kuwazindua viongozi ili wawe makini katika maamuzi yao. Methali hii ina maana sawa na msembo wa Kiswahili usemao: *wembe ni ule ule*. Maana ya ndani ni kuwa jambo linaloathiri kitu kilichodharauliwa likipuuuzwa, siku moja litaathiri pia kitu chenye heshima. Hata hivyo hii maana ya ndani haifafanui nani hasa anarejelewa na kwa njia gani. Mathalani wanaorejelewa katika muktadha huu ni viongozi lakini hakuna leksia zilizotumiwa ili kubainisha hili katika kauli hii ya Bw. Manguliechi. Hakuna jambo lolote la uongozi au swala lolote la kisiasa linalotajwa katika methali hiyo. Ujumbe unakuwa na utata kwa kuwa maana dhamiriwa imekiuka muktadha wa mada husika kwenye kauli. Mtoa ujumbe hamtaji mhusika yeyote

kwa hivyo fasiri zaweza kuwa nyingi kwa watu wa jinsia na matabaka mbalimbali. Kwa mfano mtu wa tabaka la juu anaweza kufasiri kuwa akipuuza mambo yanayoathiri vitu vinavyochukuliwa kuwa vya tabaka la chini au vya kudharauliwa, vinaweza kumfikia na kumwathiri siku moja. Kila mpokea ujumbe anaweza kuwa na fasiri tofauti ambayo huenda isiwe maana dhamiriwa. Ujumulishaji katika kauli unazua utata katika ung'amuzi wa ujumbe.

Gaichu (2016) alitoa maoni kama haya kwenye uchunguzi wake aliposema kuwa sifa mbalimbali za methali kama vile kweli kinzani, chuku na balagha ambazo zatambulika kwa kuzitazama methali juu juu huzua utata ambao unaweza tu kutatuliwa kwa kuchunguza maana ya ndani ya methali. Katika ufafanuzi wake kiini cha kuelewa maana katika methali hutegemea uwezo wa kufasiri sitiari na mpangilio wa maneno yaliyotumika. Aidha alitaja kuwa methali ilipewa maana kulingana na muktadha wa kutokea kwake katika mazingira ya kiutambulizi ya mpokea ujumbe. Uchunguzi wake ulibainisha kuwa methali zilitumia sitiari zilizo na upana wa maana na ufasiri wake ulitegemea falsafa ya jamii, miktadha ya uwezo wa kuchakata na kusaka maana. Maelezo haya yanaonyesha kuwa maana katika methali ni ya kusaka. Kwa hivyo pana uwezekano wa mpokea ujumbe kutoweza kupata maaana iliyodhamiriwa.

Katika mfano mwingine Bw. Manguliechi anasema:

Kamaramba kera mwene sisiaki (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 258)

Nyigu humuua mwenye ghala (Tafsiri ya mtafiti).

Katika mfano huu, mtoa ujumbe ambaye ni Bw. Manguliechi ameelekeza kauli kwa watoto wa kike. Anakerwa na wasichana ambao wanaamua kushiriki katika tendo la ndoa kabla ya kufunga pingu za maisha. Anawaeleza kuwa ikiwa watahimili, huo uja uzito unaojengeka ndani mwao utakuwa kama nyigu ajengavyo kwa ghala bila kualikwa na mwishowe huishia kumuua mwenyeji. Hapa anashutumu waziwazi uzinzi kwa kuonyesha hasara yake kwa washirika; wanapoteza maisha. Vijana hawatahisi wameaibishwa wazi kwa kuambiwa kuwa wamekuwa wazinzi kwani methali imejumulisha wasikilizaji. Hata mhusika akiwepo hatahisi kuaibishwa hadharani. Atajiwazia yasemwayo mwenyewe. Kimatumizi methali hii hutumiwa kutukumbusha kuwa ujanja wa mtu una mwisho wake. Mtu mahsusi hajarejelewa bali jamii kwa jumla inaarifiwa. Hakuna umri mahsusi wala jinsia, tabaka au hali yoyote ya kumtishia mtu. Hapa Bw. Manguliechi anatimiza lengo lake la kukemea uzinzi kwa kumpa mpokeaji muda wa kutafakari kuhusu matendo yake ili mwenyewe ayapime. Katika hadhira wapokeaji ujumbe ni wa tajriba ainati ya maisha. Jinsi methali inaweza kutumiwa kama tasnifu ya riwaya nzima inayogusia karnne, wahusika na maudhui tofauti ndivyo inatoa tasnifu ya kumfikirisha mtu katika tajriba yake maishani.

Methali (chisimo) si jambo geni katika lugha ya Lubukusu. Watafiti wamechambua na kufafanua methali za lugha ya Lubukusu kwa mitazamo tofauti (Nasambu na Opande 2017, Wanjala 2015). Wanataja kuwa Babukusu hutumia methali katika matumizi yao ya lugha kila siku. Matokeo ya uchunguzi yameonyesha kuwa maana dhamiriwa katika matumizi ya methali katika ulumbi wa Bw. Manguliechi ni tata. Utata katika kupata ujumbe unatokana na hali ya methali kuwasilisha ujumbe kwa njia ya kujumulisha. Jina

la mlengwa limesandoshwa kwa kuwa halihusishwi katika muundo wa methali. Kwa hivyo kauli inayotolewa ni ya jumla na maana ya kimuktadha inatokana na muktadha mpana (Finnegann 2012:386).

Katika lugha ya mawaidha ya Bi. Msafwari, methali pia zimetumiwa kama mkakati wa kuwasilisha ujumbe kwa njia isiyo wazi. Katika Mawaidha na Bi. Msafwari kuna kifungu kifuatacho:

Kanze: lakini ukisema kuwa umpelekee maji bathroom Bi. Msafwari, kuna instant. Hata yeye mwenyewe yu aweza kuinua ndoo, akajipelekea zake bafu

Bi. Msafwari: ...**Penzi lazima ni kama vile mgomba ama ua. Unapopanda kama ni mgomba ama ni ua lako la nyumbani huwa u wafanyaje?** Lazima unyunyuzie maji? Si walipalilia? Walitilia mbolea? Mpenzi hebu nipe neno hapo. (nukuu imetolewa katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 249)

Kauli hii inatokana na mazungumzo baina ya Kanze na Bi Msafwari. Kanze anashikilia msimamo kuwa mwanamume anapaswa kusaidia mkewe katika kumpunguzia mzigo wa majukumu ya nyumbani. Bi. Msafwari naye anamsihi Kanze atekeleze majukumu hayo kama sehemu ya kuonyesha mapenzi kwa mumewe. Anamweleza hayo kwa kusema “mgomba hupaliliwa”. Huu ni mdokezo wa methali ya Kiswahili isemayo: mke ni nguo, mgomba ni kupalilia. Kutokana na hali hizi mbili, chochote kile, mke au mgomba, lazima kuwe na matunzo. Badala ya Bi Msafwari kumwambia Kanze waziwazi kuwa kule kupeleka maji ndiyo majukumu ya mke, anampa methali kuwa lazima apalilie mgomba. Ni jukumu la Kanze kujipambanulia aelewe huo mgomba unaozungumziwa ni upi kwani methali imejumulisha vitu vyote. Fasiri moja yaweza kuwa kupeleka maji bafuni. Fasiri nyingine yaweza kuwa kufanya kazi zote za nyumba ili mume asifanye chochote. Aidha

fasiri nyingine yaweza kuwa wanawake wanaorejelewa (Kanze akiwemo) hawapalili migomba. Hata hivyo Bi. Msafwari hataji hayo moja kwa moja. Maana hiyo imetolewa kama fumbo kwenye methali na uelewekaji wake utategemea fasiri ya mpokea ujumbe.

Katika mfano mwingine kuna mazungumzo yafuatayo:

MTU A: Bi. Msafwari utafanya yote. Mpaka utamwosha makucha lakini atakwambia hajui kama ni Mungu mtupu wala mkono ni wa mtu.

Bi. Msafwari: Nakuambia endelea kufanya hivyo hivyo mwanangu. Nakuambia endelea kufanya hivyo hivyo mwanangu. Atakwenda nje anaangalia kumbe anapoteza wakati. **Atarudi hapo hapo kwa jungu kuu.**(nukuu kutoka kwa Mawaidha na Bi. Msafwari ya kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 249)

Haya ni mazungumzo baina ya Bi. Msafwari na mojawapo wa wanawake waliohudhuria kikao. Mwanamke huyo anateta kuwa mwanamume anaweza kupewa matunzo yote lakini bado akavunja uaminifu wa ndoa kwa kuwa na uhusiano nje ya ndoa. Mwanamke huyo anaeleza kuwa mume anaweza kuoshwa kucha lakini bado awe na jicho la nje. Kutokana na matamshi haya Bi Msafwari anaona kuwa mwanamke huyu ametamauka kabisa hivyo basi haoni haja ya kuendelea kupalilia penzi. Badala ya kuendelea kumhimiza kama alivyomwambia Kanze kuwa “mgomba ni kupaliliwa”, anaamua kumpa moyo. Anamwambia kuwa yule mume atarejea kwa “jungu kuu”. Huu ni mdokezo unaotokana na methali, *jungu kuu halikosi ukoka*. Anayejibiwa katika kifungu hiki anawekwa katika hali ya kujiona kama jungu kuu au kitu chenye tajriba na thamani. Japo hajamwambia aendele kufanya ayafanyayo anapomtunza mume, ujumbe huo umedokezwa. Kuwa yeye aendele tu mwishowe yule yule mume atatathmini mambo anayomfanyia na kuona umuhimu wake kurejea kwa mkewe.

4.2.4.1 Udhahirikaji wa Methali katika Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Kutokana na utafiti huu, methali zimetumiwa katika mawaidha ya Bi. Msafwari na ulumbi wa Bw. Manguliechi kutoa ujumbe kwa ufiche kwa njia ya kujumulisha. Jina la mpokeaji linadondoshwa kimakusudi ili ujumbe unaotolewa usimuaibishe ijapokuwa unamlenga. Aidha, matokeo yameonyesha kuwa kuna mwingiliano mkubwa wa methali kwenye kauli za Bw. Manguliechi katika Lubukusu na kauli za Bi. Msafwari katika Kiswahili. Madhali, methali zilizochanganuliwa katika Lubukusu zilibainika kuwa na visawe vyake katika lugha ya Kiswahili. Kwa mfano methali ya aliyotaja Bw. Manguliechi katika Lubukusu *Omukesi sekebeka* ina kisawe cha Kiswahili ambacho ni mwerevu hajinyoi. Isitoshe, methali *Biibambo biabamba ya putu bilibamba ne namu* ina kisawe mwenzako akinyolewa chako tia maji. Hata hivyo, methali nyingine hazikuwa na visawe lakini zilikuwa zenye uhusiano kimaana au kimatumizi na methali au misemo fulani. Kwa mfano katika kauli ya Bw. Manguliechi methali ya Lubukusu, *Kumubano kwabaka ya putu kulibaka ne namu* inashikamana na msemu wa Kiswahili kuwa Wembe ni ule ule. Methali katika kauli ya Bw. Manguliechi ya Lubukusu, *Kamaramba kera mwene sisiaki* inashikamana na maana katika kikulacho ki nguoni mwako. Methali hizi basi zimetokea kuwa na visawe katika Kiswahili au msemu unaoibua maana sawia. Aidha methali katika kauli za Bi. Msafwari katika lugha ya Kiswahili zilidhahirika kuwa na visawe katika Lubukusu. kwa mfano, methali “jungu kuu halikosi ukoka” ilidhahirisha maana ya *omwana wesecha sikolonjo silinda ekunda*. Aidha, methali mke ni nguo mgomba ni kupaliliwa ina kisawe *Omukhasi lirambo*.

Methali ni umbo la ufiche lililo kwenye kitengo cha utata wala si kama maumbo ya awali (chuku, maswali ya balagha na mkazo kinzani) yaliyo katika kitengo cha vimanilizi. Methali huwasilisha ujumbe kwa njia ya utata kwa ajili ya muundo wake unaohusisha fumbo. Wanjala (2011:40) anasema kuwa methali ni semi fupi zilizosheheni fumbo juu ya ukweli wa maisha ya binadamu na huwa na umbo maalum. Fasili hii inaonyesha kuwa methali huwa na fumbo ambalo linaeleza ukweli wa maisha ya binadamu. Hii basi inaashiria kuwa ung'amuzi wa maana kusudiwa kwenye methali unahusiana na utambuzi wa *fumbo la ukweli wa maisha* lililohusishwa. Hii inamaanisha kuwa licha ya methali kuwa mali ya jamii na kujulikana na asilimia kubwa ya jamii, maana yake ni tata (Wamitila, 2004). Utata huu unatokana na hali kuwa methali huwa na maana fasiri ambayo ni ya kimsingi na maana ya kimatumizi. Hii maana ya kimatumizi ambayo ni maana ya kimuktadha ni fiche wala si wazi. Mathalani, Wanjala (2011) anarejelea maana hii kama maana fiche.

Uchunguzi huu unahitimisha kuwa methali ni kauli zenye kutoa maarifa kwa mbinu mbalimbali za lugha. Methali huwasilisha ujumbe kwa maneno machache yaliyoteuliwa kuwasilisha madai yanayotolewa na mtoa kauli. Madai hayo yanatolewa kwa ujumlishaji. Maana inayokusudiwa ni tata na inahitaji mpokea ujumbe kufanya ulinganisho na hali halisi inayoshirikisha maarifa yanayojulikana kwa kila mmoja wao kijamii. Hali hii ndiyo itamwezesha kung'amua ujumbe uliokusudiwa.

4.3 Muktdha wa Matumizi ya Ufiche kama Mkakati wa Upole

Wanaisimu mbalimbali wana mitazamo tofauti ya uainishaji wa muktdha. Kwa mujibu wa utafiti huu mtazamo ulioshikiliwa ni kuwa uainishaji wa muktdha aghalabu

hutegemea kiini cha utafiti katika matini zinazoshughulikwa (Song, 2010). Utafiti huu hivyo basi ulizingatia aina tatu za muktadha: muktadha wa hali, muktadha wa kiisimu na muktadha wa kitamaduni.

4.3.1 Muktadha wa Hali

Muktadha wa hali ni jumla ya vipengele vya ziada vya lugha vinavyohusiana na kitendo cha mawasiliano. Kwa mujibu wa Halliday (1962) muktadha wa hali hujumulisha uhusiano uliopo baina ya kauli iliyotolewa na vipengele vingine vya ziada vinavyohusika katika uwasilishaji wa ujumbe huo. Hii ina maana kuwa katika uwasilishaji wa ujumbe kuna vipengele vya kiisimu vinavyojitokeza na vipengele vingine vya ziada ambavyo huenda visivyo vya kiisimu. Vile vya kiisimu vinajitokeza katika kauli zilizotolewa kwenye mpangilio wa maneno na vile vya ziada vinatokana na mazingira mahsusi ambamo kauli ya mawasiliano imetokea (Kaska, 2003). Muktadha wa hali hufafanua jinsi lugha hutenda kazi ndani mwa tukio na hushirikisha mahusiano au jukumu la wanaoshiriki katika mawasiliano. Hapa pana maana kuwa hali waliyomo wawasilianaji au uhusiano baina yao unaathiri uteuzi wa lugha wanayotumia kuwasiliana. Haya yamejadiliwa kwa sehemu tatu kwa mujibu wa mhimili wa uainisho wa muktadha wa nadharia ya Brown na Levinson (1987): uhusiano wa wawasilianaji, mamlaka na kiasi cha tishio wanachokumbwa nacho wanaoshiriki katika tendo la mawasiliano.

4.3.1.1 Uhusiano

Uhusiano ni muktadha unaohusu hali ya umbali au ukaribu uliopo baina ya wanaoshiriki katika mawasiliano. Firth (katika Koppen na Wenzake, 2019) anaeleza kuwa matumizi ya

lugha katika jamii hutofautiana kwa kutegemea ikiwa wanaowasiliana wana uhusiano wa karibu au wa mbali. Anasema kuwa uhusiano uliopo baina yao huathiri uteuzi wa maneno, matamshi na hata muundo wa sentensi. Hii ina maana kuwa anayetoa kauli huwazia uhusiano wake na wale wanaopokea ujumbe katika uteuzi wake wa maneno anayotumia kuuwasilisha ujumbe wake. Hapa pana maana kuwa haya yasipozingatiwa, mahusiano au hata upokezi na fasiri ya ujumbe huathiriwa. Watoa kauli husimba mtindo wa lugha wa uwasilishaji msingi ukiegemezwa kwa manufaa au kwa kujibu matarajio ya mpokea ujumbe (Bell katika Koppen, na wenzake, 2019). Hali hii inabainika katika Mawaidha na Bi. Msafwari:

Kanze: Lakini ukisema kwamba umpelekee maji bathroom. Bi. Msafwari kuna instant. Hata yeye mwenyewe yuaweza kuinua ndoo, akajipelekea zake Bafu?

Bi. Msafwari: Sikiliza nikuambie mwanangu nikwambie na nikufundishe lakini nikufundishe mahaba. Mahaaba, mahaba sijui niyaiteje kwa kiingereza unielewa mwanangu ama kwa kienglish ujue. Niseme pengine ma-love. Lakini nikisema ma-love pengine mnielewe vizuri. Ukiwa hutatumia ma-love yaani kuongezea. Labda nichukulie mfano huu. Penzi lazima ni kama vile mgomba ama ua. Unapopanda kama ni mgomba ama ni ua lako nyumbani huwa uwafanyaje? Lazima unyunyizie maji? Si walipalilia? Walitia na mbolea? **Mpenzi hebu nipatie neno hapo.**(kauli ya mazungumzo kutoka kwa Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 249)

Mazungumzo haya yanaendelea baina ya Bi. Msafwari ambaye ni mshauri katika maswala ya unyumba naye Kanze ambaye ni mwendesaji kipindi katika runinga ya Citizen. Kanze anapouliza swali, mawazo yake yanadhihirisha mrengo tofauti kuhusu suala la majukumu ya mwanamke. Mathalani hataki kumpelekea mume maji bafuni bali angependa mume naye ajishughulikie ili kumpunguzia mkewe mzigo. Haya yanadhihirika anaposema: *hata yeye mwenyewe yuaweza kuinua ndoo, akajipelekea zake Bafu?* Bi Msafwari kwa upande mwingine anashikilia mtazamo tofauti kuwa kule

kumshughulikia mume ni majukumu ya ndoa kwa mwanamke. Hata hivyo anapomjibu anamwambia: “sikiliza nikuambie **mwanangu**”. Ijapokuwa Bi. Msafwari hana uhusiano wa mzazi na mwana naye Kanze, anamwita “mwanangu.” Katika kumwita “mwanangu” Bi. Msafwari anajaribu kuvuta uhusiano wake na Kanze uwe wa karibu ili kuziba pengo la mitazamo tofauti katika swala la majukumu ya mwanamke. Huo uhusiano kama ilivyoelezwa awali ni ufiche kwani unatoa fasiri mbalimbali kutokana na kutiwa chuku. Katika muktadha huu Bi. Msafwari ametumia neno hilo “mwanangu” kwa minajili ya kumshawishi Kanze akubaliane na wasia anaompa. Umri wake Bi. Msafwari ni mkubwa ukilinganishwa na wa Kanze. Kwa kigezo hicho cha kuwa mkubwa wake kiumri, ana nafasi ya kumrejelea kama mwana wake. Kigezo cha muktadha wa hali kilichomwelekeza kuteua neno hilo “mwanangu” katika kumrejelea Kanze ni umri. Bi. Msafwari anamshauri katika muktadha huu kama mwanawe wala si kama mwendeshaji wa kipindi katika Kituo cha Citizen. Neno hilo limetumiwa kwa njia ya ufiche kwani linatoa fasiri au matarajio kuwa kwa kigezo cha kuheshimu umri, Kanze atanyenyekea na kukubali kufuata maagizo ya Bi. Msafwari. Ule uhusiano wa karibu anaouvuta unalenga kutekeleza jukumu la kumshawishi Kanze kufuata anayoyasema Bi. Msafwari. Inaelekea kuwa Kazi ya Kanze wala nafasi ya Bi. Msafwari kama mshauri haijasababisha mwachano au umbali katika mahusiano . Koppen na Wenzake (2019) anaeleza kuwa uhusiano wa wawasilianaji unapokuwa wa karibu huwa pana vicheko na hata kurejeleana kwa viwakilishi vya nafsi ya kwanza. Uchunguzi huu unakubaliana na madai hayo kwani Bi Msafwari anamrejelea Kanze kwa kiwakilishi kimilikishi katika nafsi ya kwanza: *mwanangu*. Katika mfano mwingine kutoka kwa Bi. Msafwari:

Mtu E: Nina swali nataka nikuulize.

Bi. Msafwari: Liulize mpenzi wangu. (nukuu kutoka kwa Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 252)

Katika muktadha huu mwanamke mmoja katika hadhira anaomba kuuliza swali naye Bi. Msafwari anamwitikia kwa kumjibu: “liulize mpenzi wangu”. Bi. Msafwari hamjui anayeuliza swali lakini anamwita “mpenzi wangu”. Mpenzi ni mtu aghalabu wa jinsia

tofauti anayependwa na mtu mwingine au wengine (Ndalu na Wenzake, 2014). Anayerejelewa hapa si mwanamume bali ni mwanamke. Jambo linalompa Bi. Msafwari uhuru wa kutumia neno hilo katika muktadha huu ni kigezo cha jinsia. Si jambo la kawaida kwa mwanamke kumwita mwanamke mwingine mpenzi wake, hususan kama hawajuani. Uhusiano huu wa kuitwa mpenzi basi umetokana na kigezo cha wao wawili kuwa jinsia moja. Kwa kuwa wote ni wanawake basi wanaweza kuwa marafiki ijapokuwa hawajuani. Mawazo haya yanaungwa mkono na utafiti wa Yan (2010) kuwa wanawake hurejelea au kuwapongeza wanawake wengine katika mahusiano kwa lengo la kuanzisha au kuimarisha uhusiano miongoni mwao. Katika muktadha huu uhusiano huo si wa kutoa pongezi bali umetiwa chuku ili kuanzisha na kudumisha ushirikiano wa wawasilianaji. Hii imekuwa na lengo la kuimarisha urafiki ili mawasiliano yatimie. Mukadha uliomwelekeza Bi. Msafwari kuyatumia maneno husika ni wa uhusiano kihali; hali kuwa wote ni wanawake hivyo anahisi wakiwa na ukaribu. Aliyeuliza swali angalikuwa mwanamume huenda Bi. Msafwari asingalitumia maneno hayo. Matumizi haya ya kauli yenye ufiche yametumiwa na Bi Msafwari kama mkakati wa kuanzisha na kuimarisha urafiki ili wote wawili (mwanamke aliyeuliza swali na Bi. Msafwari) wasemezane kuhusu swali linaloulizwa pasipo kuhisi kuwa pana kizuizi chochote katika mahusiano yao.

Katika mfano mwingine wa mazungumzo kwenye kipindi cha Mawaidha na Bi. Msafwari pana kauli zifuatazo:

Mtu J: Bi Msafwari, jamani tuelewaneni, mume ni kama mtoto mdogo msifuni...,

Bi Msafwari: Haya!

Mtu J : Lazima umpetipeti lazima umpe mahabati...,

Bi. Msafwari: Eeh!

Mtu J: umwonyeshe mambo Akija...

Bi. Msafwari: **Wangu huyo** basi!(nukuu kutoka kwa Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 255)

Kifungu hiki kinahusu madai anayotoa **Mtu. J** na hisia anazotoa Bi Msafwari kuhusu ayasemayo. Katika kauli hii Bi Msafwari amefurahishwa na kukubaliana na ayasemayo **Mtu J**. Anahisi kuwa wako hatika hali moja ya kimawazo ndiposa anamkatiza kauli kwa kuingiza vihisishi mbalimbali. **Mtu J** anaposema “Bi Msafwari, jamani tuelewaneni, mume ni kama mtoto mdogo msifuni” anaonyesha kuwa ana mtazamo chanya kuhusu majukumu ya ndoa jinsi Bi Msafwari alivyo. Hii ndio maana Bi. Msafwari anamkatiza kauli na kusema: “Haya!”. **Mtu J** anaendelea kusema: “Lazima umpetipeti lazima umpe mahabati...” Bi. Msafwari anamkatiza tena kwa kihisishi: Eeh! **Mtu J** anaendelea kusema “ umwonyeshe mambo Akija.” naye .Bi. Msafwari anasema: **Wangu huyo**. Kama ilivyotajwa na Koppen na Wenzake (2019) uhusiano ukiwa wa karibu wawasilianaji hukutizana kauli. Bi. Msafwari amemkatiza mtoa kauli kwa vihisishi mbalimbali vinavyosababisha ucheshi na kupunguza urasmi wa muktadha husika. Aidha Bi. Msafwari anasema “wangu huyo”. Bi Msafwari hana uhusiano wa damu naye lakini anahisi kuwa kuna jinsi anavyohusiana naye. Anahisi kuwa wanamiliki au wanaweza kuwekwa kwenye fungu moja kimawazo. Bi. Msafwari ameyatumia maneno hayo katika muktadha wa hali; hasa hali ya kuhisi kuwa wana fikra zinazofanana. Fasiri moja kuhusu haya itachukuliwa kuwa Bi. Msafwari anampongeza mhusika huyo kwa kusema alivyosema. Fasiri nyingine yaweza kuwa Bi. Msafwari anayaimarisha madai ya Mtu J kuwa hivyo ndivyo matunzo ya mume yanapaswa kuwa. Maelezo haya yanaonyesha kuwa kauli ya ufiche iliyotumiwa ilichochea na muktadha wa hali.

Uchunguzi umedhihirisha kuwa katika mawaidha ya Bi. Msafwari, kigezo cha umri, jinsia na hali kinawasababisha watoa kauli kuhisi kuwa wana uhusiano wa karibu na

wapokea ujumbe Uhusiano huu wa karibu umesababisha watoa kauli kutumia viwakilishi vya nafsi ya kwanza kurejeleana. Viwakilishi hivi hasa vimekuwa vya kumiliki. Aidha kumekuwa pia na hali ya kukatizana kauli kunakovunja urasmi wa mkutano na kufanya wawasilianaji kuondoa vizuizi vya umbali. Watoa kauli wameteua maneno yanayovuta uhusiano uwe wa karibu ili kuwawezesha kuwasilisha ujumbe wao kwa urahisi. Hali kama hiyo pia imedhihirika kwenye kauli ya Bw. Manguliechi:

Bana ba papa bona embilo niyo mwabona. Ewe Mayi Neyala bona engunyi nio mwabona, ewe enywe ba milele, bona engunyi niyo mwabona enywe ba mitungu (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Kamaye: Kiambatisho 6. uk 265)

Watoto wa baba tazama kizungumkuti mlichokiona. Ewe mama Neyala tazama uharibifu mlioushuhudia. (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi katika kauli hii anasimulia jamii historia ya vita ambavyo jamii imeshuhudia na athari ya vita hivyo. Anasimulia ujumbe kwa kulenga watu wa umri na jinsia mbambali. Katika kuwarejelea anasema “*bana ba papa*” . Kauli hii katika Lubukusu inatoa fasiri mbalimbali kama vile; watoto wa baba au wenzangu. Hii haina maana kuwa wanaorejelewa wamezaliwa na mzazi mmoja wa kiume (baba) bali anahisi kuwa kauli hiyo inamshirikisha kama Babukusu wenzake. Kauli hiyo inamjululisha naye kama sehemu ya jamii hiyo. Hii inapunguza pengo la umri, tabaka na jinsia katika uwasilianaji. Wote wanachukuliana kuwa washirika au waathiriwa wa yaliyotokea. Kwa kufanya hivyo anachochea hisia za umoja.

Hali inaelekea kuwa tofauti katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi:

Wamalwa Kijana wanakitang’a, wanakhombe wa batulo bewamachabe webakutusi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda.(Nukuu kutoka kwa mada ya Historia ya Babukusu: Kiambatisho 6. uk 257)

Wamalwa Kijana wa ukoo wa Wakitang’ a wa ukoo wa Nakhombe, wa ukoo wa Watulo, wa ukoo wa uongozi, ukoo wa wanaovalia kofia ya uongozi kwenye kichwa (ekutusi), ukimua mtu, moto unakusubiri. (Tafsiri ya mtafiti)

Kulingana na kauli hii Bw. Manguliechi anaelekeza ujumbe kwa kiongozi wa kisiasa ambaye ni Wamalwa Kijana. Kwa kurejelea kigezo cha cheo kwenye jamii, kulikuwa na uhusiano wa mbali baina ya Bw. Manguliechi na Wamalwa Kijana. Sehemu iliyokuzwa katika kuwasilisha ujumbe ni ile inayorejelea majina ya kusifia ukoo wa Wamalwa. Hata hivyo kiarifu kina ujumbe unaowasilisha ujumbe kwa ufupi. Uchunguzi wa Koppen (et al 2019) ulieleza kuwa panapokuwa na uhusiano wa mbali baina ya wawasilianaji kauli hulenga kisemwacho moja kwa moja. Kwa hivyo kauli huhusisha pakubwa matumizi ya nomino na vihisishi. Katika muktadha huu nomino zimetajwa ili kuathiri fikra za mpokea ujumbe na kumwelekeza kutimiza wajibu wake katika jamii. Kiarifa kimelenga ujumbe moja kwa moja pasipo kuhusisha vipengele vingi vya kiisimu.

4.3.1.1.1 Muktadha wa Uhusiano Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Matokeo yameonyesha kuwa katika mawaidha ya Bi. Msafwari na ulumbi wa Bw. Manguliechi, uteuzi wa kauli anazotumia mtoa kauli hutegemea uhusiano baina yake na wale wanaopokea ujumbe. Katika utafiti huu umbo la ufiche lililodihirika kutumiwa na watoa kauli kukuza uhusiano ni chuku ijapokuwa kwa miundo tofauti. Katika mawaidha ya Bi. Msafwari, mtoa kauli alivuta uhusiano wake na mpokea ujumbe kwa vimilikishi vya nafsi ya kwanza ambavyo vilikuza kiima. Kwa mfano Bi. Msafwari anapomwitikia msikilizaji wake anasema: “Liulize mpenzi wangu”. Hapa amesababisha uhusiano uwe

wa karibu kwa kummiliki mpokeaji ujumbe ili awasilishe maoni yake pasipo kukuza hisia kinzani. Kwa upande mwingine katika Bw. Manguliechi ametumia nomino za pekee zinazorejelea ukoo wa mpokea ujumbe. Mathalani Bw. Manguliechi anarejelea Wamalwa Kijana ifuatavyo: *Wamalwa Kijana wanakitang'a, wanakhombe wa batulo bewamachabe webakutusi*. Nomino hizi za ukoo zinamsababisha mpokea ujumbe kutilia maanani anayosema Bw. Manguliechi pasipo kuhisi kuwa ameshinikizwa.

Uchunguzi huu unahitimisha kuwa uhusiano baina ya wawasilianaji ni kipengele muhimu cha mutadha wa hali ambacho husababisha mtoa kauli kuwasilisha ujumbe kwa mkakati fulani ufiche ukiwemo. Uhusiano wa karibu huruhusu matumizi ya vipengele mbalimbali vya kiisimu vinavyopunguza hali ya urasmi ikiwa muktadha husika ulikuwa rasmi. Uhusiano wa mbali hudhibiti uwasilianaji unaojifunga kwa mameno machache yanayolenga tu ujumbe husika. Hata hivyo lugha ya Lubukusu na Kiswahili zimedhihirisha haya katika miundo tofauti.

4.3.1.2 Mamlaka

Kwa mujibu wa Brown na Levinson (1987) mamlaka ni kipengele cha pili cha muktadha wa hali ambacho hurejelea hadhi na tabaka la wawasilianaji. Nafasi, hadhi au tabaka la mtu katika jamii humsababisha kuteua aina fulani ya msamiati katika matumizi yake ya lugha wakati wa mawasiliano. Hali hii pia humwelekeza kutumia lugha kwa jinsi fulani. Kauli katika Mawaidha na Bi. Msafwari zimedhihirisha hali hii:

Mtu E: Sijui ndio nataka nikuulize mama, wao Bi Msafwari, hao twawaita waume ama twawaita magumegume?

Bi. Msafwari: Hao twawaita wanaume.

Mtu F: Hivi naona ni magumegume. Hawajakamilika kabisa!

Bi. Msafwari: Aaah, ni kweli sasa kuwa hivyo wanangu. Sasa ningerudi tu pale nikiwatia moyo nikiwaambia kuwa si hawa wenu **walioanzaa**. Wanaume ni kama gora moja kwa sababu tukisema sisi mama zenu kama hatungevumilia, na huo msamaha (kauli kutoka katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 252)

Kupitia kifungu hiki **Mtu E** na **Mtu F** wana malalamishi. Wanahisi kuwa wanaume wametelekeza majukumu yao na hivyo basi hawapaswi kuitwa wanaume bali wanapaswa kuitwa magumegume. Bi. Msafwari ambaye anashikilia cheo cha mshauri mashuhuri katika maswala ya ndoa hataki kuridhia mawazo yao ya kuwaita magumegume bali anawaita wanaume. Anawahimiza kwa kuwaeleza kuwa wanaume wamekuwa hivyo tangu kitambo wala si wanaume wao wa siku hizi tu walio hivyo. Anafanya hivyo kwa kutumia mkazo kinzani kuwa: “si hawa wenu [**walioanza:**]. Wanaume ni kama gora moja kwa sababu tukisema sisi mama zenu kama hatungevumilia, na huo msamaha” Hapa Bi. Msafwari anawadhihirishia kuwa ana uelewa mkubwa juu ya mambo hayo ya unyumba. Anawahimiza kukabiliana na changamoto za ndoa kwa kuwaeleza kuwa si waume wao walioanza kutelekeza majukumu yao. Hakubaliani nao katika matamshi kuwa hao wanaume ni magumegume. Hayo yangeonekana kuwa matusi ambayo yangetiwa mhuri na mshauri mashuhuri. Anakubaliana nao kuwa baadhi ya wanaume wametelekeza majukumu yao lakini kwa jinsi ya mkazo kinzani ambao umejadiliwa awali kama umbo la ufiche. Haya yanadhihirishwa katika uchunguzi wa Fairclough (1989) kuwa watu wenye mamlaka wanaweza kuwasilisha ujumbe wao kwa njia ya kubadilisha kiimbo. Kiimbo katika neno *walioanza* kimebadiika kwa kuwa silabi ya mwisho imetamkwa kwa muda mrefu kuliko kawaida. Hii inabadili kiimbo cha neno hilo.

Huo mkazo kinzani katika neno walioanzā [walioanza:] unaelekeza neno hilo kutoa dhamira mbili: kuwafahamisha kuwa utelekezaji wa majukumu ulianza kitambo. Pia fasiri kuwa anawahimiza kuwa bado utelekezaji upo na utaendelea. Anawashauri hivyo kwani ana mamlaka juu yao kutokana na tajriba yake pevu ya maisha ya ndoa. Anapowaambia kuwa “si hawa wenu walioanzaa” ina maana kuwa anaweza kuthibitisha kuwa mambo yamekuwa hivyo tangu enzi za kale. Hii inatoa himizo kwao kutokata tamaa japokuwa wanaume wanaonekana kuwa magumegume. Bi. Msafwari ana ukakamavu wa kuwaeleza hivyo kwa kuwa ana mamlaka juu yao. Katika mfano mwingine kwenye kipindi cha Mawaidha na Bi. Msafwari:

Kanze: Ngoja Bi. Msafwari, kuna mmoja hapa anasema Mr. Makanyaga. Wakanyeni hawa wanawake wanaume sio masuruali ni venye unamhandle. Hapa pa kuhandle sasa, tulikubaliana wawili I love you, tukafunga ndoa. Sasa wewe wataka kuwa handled. Mimi nashangaa pale tulipokuwa twapendana twajua kushikana tunaambiana kila kitu imekuwa sasa ni jukumu ni langu. Nisipofanya wewe hutafanya. Ndio tumefikishana hapa kwa tit for tat, sasa itakuwaje mimi nakufanyia mazuri.

Bi. Msafwari: Mimi nitawaomba wanawake wa sasa mbadilike. Mambo ni mazito na wacheni niwaambie, tunaona ndoa nyingi zinazofungwa lakini ni miezi mitano tu watu wakishatoka honey moon ni miezi mitano tu washaachana washagombana na wacheni niwaambie, hata hawa waume kwa upande mwingine nimekubali wameacha majukumu yao. Lakini nimesema kuwa walioacha majukumu yao na wale wanaume nao wapumbavu. Maanake nasema hivi, mwanamke anataka kutunzwa, mwanamke anahitaji kushikwa vizuri. Mwanamke ataka mwanamume akipiga hodi aje na mzigo, eeh, lakini sasa kuna wengine wanaume skiza wanataka sponsors, na wengine ninaposema hivyo ni nyinyi kina mama basi mkatae mambo kama hayo mapema, maanake ninaposema hivi kwa kuwa kuna mwanamke amenifuata, ananiambia maskini bwanangu hata hataki kufanya kazi. Hushinda kwa nyumba sijui akiangalia vigeuza. Mimi nitoke kazi niende nimpikie ni nini mlio waume msiotaka kufanya

kazi. Wanaume pale mnaponisikiliza **muume** anapofanya kazi na kumwangalia mke wake hata akikohoa ehe, mpaka nikimbie mbio, uko wapi mume wangu. Lakini kama (kauli katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 253)

Nukuu hii inadhihirisha mazungumzo baina ya Kanze na Bi. Msafwari. Kanze analalamika kuwa hapo awali wakati wa kuchumbiana kila -mtu alikuwa na sehemu lakini baada ya ndoa inaelekea kuwa inakuwa kazi ya mwanamke kumtunza mwanamume. Bi. Msafwari anachukua nafasi ya kuwarai wanaume kuwajibikia majukumu yao. Anafanya maksudi kuweka mkazo kinzani katika neno mume. Anasema: “[mu:me] anapofanya kazi na kumwangalia mkewe hata anapokohoa tu mke atamtumikia”. Fasiri inayotokana na mkazo huo ni kuwa ili mtu apimwe na kuthibitishwa kuwa mume kamili basi lazima amtimizie mke mahitaji yake. Katika matumizi hayo ya mkazo kinzani inaelekea kufikirika kuwa kuna tofauti fulani katika neno mume na [mu:me]. Tofauti hiyo imo kwenye maana dhamiriwa inayofasiriwa na mpokea ujumbe. Bi. Msafwari anazungumza kuhusu wanaume kwa njia hiyo ya kudadisi kuhusu hali yao ya kuwa waume dhabiti kwa sababu ya mamlaka yake kama mshauri mwenye upevu katika maswala ya ndoa. Huo mkazo kinzani unatambulisha wazo kuwa asemaye ni mtu mwenye uelewa wa mambo ya unyumba na anaweza kutoa mwelekezo kuhusu yapaswayo kufanywa. Ana mamlaka juu yao kuhusu masuala ya unyumba. Kwa hivyo uteuzi wake wa msitizo huo ili kuzua maana kusudiwa umeegemezwa kwenye mamlaka yake katika ushauri wa masuala ya ndoa. Kauli ifuatayo pia imejitokeza kwenye kauli ya Bi. Msafwari:

Lakini nikisema ma-love pengine mnielewe vizuri. Ukiwa hutatumia ma-love yaani kuongezea. Labda nichukulie mfano huu. Penzi lazima ni kama

vile mgomba ama ua. Unapopanda kama ni mgomba ama ni ua lako nyumbani huwa uwafanyaje? Lazima unyunyizie maji? Si walipalilia? Walitia na mbolea? **Mpenzi hebu nipatie neno hapo.**(kauli ya mazungumzo kutoka kwa Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 249)

Bi. Msafwari kwenye kauli hii anawahimiza wanawake kufanya matendo ya kudhihirisha mapenzi kwa waume wao. Anawapa mifano katika jamii kwa kulinganisha na majukumu mengine wanayofanya katika jamii kama vile kupalilia na kunyunyizia maji ua. Katika kutamatisha anawaambia: mpenzi hebu nipatie neno hapo. Kauli hii inatokea kama swali analotaka ajibiwe. Hata hivyo swali hilo ni kama kejeli anayowafanyia; ikiwa wanatunza mimea mbona basi hawataki kutunza waume au wake zao. Katika swali hili ni kama hakuna vighairi, ni lazima matunzo yawepo. Maoni kama haya yamedhihirishwa na Fairclough (1989) mamlaka huweza kuonyeshwa kupitia kauli zinazouliza maswali au kauli kinzani. Kauli “mpenzi nipatie neno hapo” hali ya kinyume imebuliwa tayari kuwa lazima penzi lipaliliwe wala hakuna vighairi.

Matumizi haya ya lugha kuelekezwa na muktadha wa mamlaka pia yamedhihirika katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi:

Ewe Musikari Kombo Omulunda Nandaka Khakunde Munyenyi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda. (nukuu kutoka kwa Bw. Manguliechi katika mada ya Historia ya Babukusu: Kiambatisho 6. uk 257)

Ewe Musikari Kombo, wa ukoo wa Balunda wa ukoo wa Nandaka wa wa ukoo wa Khakunde wa Munyenyi, ukiua mtu wa wenyewe moto unakusubiri. (Tafsiri ya mtafiti)

Muktadha huu unadhihirisha Bw. Manguliechi akitoa kauli. Wakati huo Musikari Kombo alikuwa kiongozi wa kisiasa katika jamii. Kwa njia hii Musikari Kombo alikuwa na

mamlaka juu ya Bw. Manguliechi kwa ajili ya cheo chake. Bw. Manguliechi basi alihitajika kuuwasilisha ujumbe kwa njia ya kunyenyekea au kuheshimu mamlaka ya kiongozi ambaye alikuwa anaupokea ujumbe huo. Bw. Manguliechi basi ametumia chuku katika kuusifia ukoo wa kiongozi anayerejelewa kabla ya kueleza kuwa akitenda kosa la kumuua mtu moto unamsubiri mbinguni. Kwa kuwa Musikari Kombo ana mamlaka juu yake, hawezi kumkemea waziwazi kwa njia inayosababisha aibu. Bw. Manguliechi anakuza kiima na kuusifia ukoo wa Muskari Kombo ili kuheshimu utawala wake kabla ya kuongeza kiarifu kinachohusu tendo ambalo angependa aliepuke. Hili pia limeangaziwa katika utafiti wa Hutheifa na Wenzake (2008) kuwa kipashio cha kiisimu cha kuonyesha heshima chaweza kutumiwa kurejelea watu wa hadhi ya juu ili kukuza heshima baina yao na wawasilianaji wa hadhi ya chini. Mfano huu unadhihirisha kuwa mamlaka huathiri matumizi ya lugha. Hii ndio sababu lazima Bw. Manguliechi akarabati kauli yake ili kutimiza mahitaji ya kiongozi wa kisiasa ya kusifiwa au kuheshimiwa. Anatumia ufiche kwa kuwa ijapokuwa mpokea ana mamlaka juu yake bado Bw. Manguliechi anataka kudhibiti matendo yake (Brown na Levinson, 1987).

Matokeo haya yanaonyesha kuwa muktadha wa hali katika kigezo cha mamlaka huchukua nafasi muhimu katika uteuzi wa maneno ya kutumia katika uwasilishaji ujumbe.

4.3.1.2.1 Udhihirikaji wa Mamlaka Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Matokeo ya uchunguzi yanathibitisha kuwa uteuzi wa kauli hutegemea uhusiano wa mamlaka baina ya mtoa kauli na anayepokea. Katika kauli za Bw. Manguliechi, hali ya

mtu kuwa na cheo katika jamii imeheshimiwa pale ambapo kiongozi hakemewi waziwazi hadharani bali kwa ufiche kwa njia ya kukuza sifa zake zaidi (chuku). Kwa upande mwingine katika mawaidha ya Bi. Msafwarii nafasi ya mtu katika jamii kama vile kuwa mshauri mwenye upevu inampa mtoa kauli kama Bi. Msafwari nafasi ya kutumia mkazo kinzani katika kuwasilisha ujumbe wake.

Uteuzi wa umbo huwa kwa lengo la kuathiri fikra ya mpokea ujumbe. Maoni haya yanaingiliana na maoni ya Binyanya (2014) aliyebainisha kuwa “mazungumzo baina ya maafisa wa polisi na wateja wao ambao ni raia wanaofika kituoni yalidhihirisha kuwa maafisa wa polisi wana mamlaka. Haya yalidhihirika kutokana na usemi wa maafisa wa polisi ambao hupelekea kitendo fulani kutendeka. Usemi huu wa maafisa wa polisi huwa na athari fulani kwa wateja”.

Utafiti huu unahitimisha kuwa katika matumizi ya lugha mamlaka hudhihirishwa. Nafasi ya mtu katika jamii huwa kama mdokezo wa matarajio fulani baina ya wanaowasilisha au kupokea ujumbe kuhusu lugha inayopaswa kutumiwa. Mamlaka hudhibiti matumizi ya lugha ambapo maumbo ya ufiche ya chuku na maswali kinzani huweza kutumika kuwasilisha ujumbe katika muktadha wa hali.

4.3.1.3 Kiasi cha Tishio

Brown na Levinson (1987) walitambulisha kiasi cha tishio kama kipengele cha tatu cha kudhihirisha muktadha wa hali. Wanaeleza kuwa daima katika mawasiliano uso wa mtoa kauli na mpokea ujumbe huwa na tishio la kupata aibu. Hii inamlazimu mtoa ujumbe kutambua mahitaji ya uso wa mpokea ujumbe na kuwazia jinsi atakavyotimiza mahitaji

hayo katika kauli yake. Kiasi cha tishio inarejelea hali ya kuhisi, kugusika na kuathiriwa na ujumbe uliotolewa (Study smarter, n.d.). Kigezo hiki cha hali kinahusiana na kiwango cha hisi kinachotokana na mada inayozungumziwa. Kwa mujibu wa Brown na Levinson (1987) katika matumizi ya ufiche uso wa mpokea ujumbe unahitaji kutimiziwa matakwa kuwa ujumbe haumshurutishi kufanya jambo bali anawajibika kwa maamuzi yake mwenyewe. Kwa upande mwingine mtoa kauli hutaka kumlazimishia mpokea ujumbe maoni yake na hali hii huzua tishio la kusababisha aibu. Tishio la kuleta aibu linapodhihirika kuwa kubwa sana basi itabidi mwasilishaji ujumbe ateue mkakati wenye uwezo mkubwa wa kukarabati hali hiyo ipasavyo na kwa wakati huo aweze kuwasilisha ujumbe wake. Tishio kubwa huhitaji mkakati utakaokabiliana na kukarabati kiasi hicho cha tishio kwa viwango sawa ili kusitiri uso wa mpokeaji ujumbe. Mathalani katika Mawaidha na Bi. Msafwari:

Kanze: Naam mtazamaji sasa umewadia wakati ulee ambao twataka kuanza mjadala wetu hasaa ambao unazungumzia suala la mavazi ikiwa ndiyo mada kuu jioni ya leo.

Lulu: Ala! Lakini inaonekana kwamba leo Bi. Msafwari ameonekana kukera wengi mpaka wengine wanaandika ndani ya mitandao wanasema Bi. Msafwari out. Lakini sijui Bi. Msafwari amefanya nini?

Bi. Msafwari: Aaah! Mambo haya ya kuambiwa out ni mazuri kwa mtu yeyote ambaye ni kiongozi; kwa sababu unajua ukiwa wewe ni kiongozi hata ikiwa wewe ni kiongozi hata ikiwa wewe ni mchungaji. Hutapendwa na waumini wote na hakuna kitu huwa kinaumiza watu roho kama ukweli. **Ukweli ni kama vile kupatiwa tembe ya malaria umeze na mdomo, ndio huo ukweli.** Na mimi nitazidi tu kuwaambia wasichana kwamba kila wakati hawasikizi ushauri. Nimesema kuwa mwanamke asome na amalize masomo. Akishapata kazi hiyo ndiye mume wa kwanza amempata. Manake watu wengi urithi wa kwanza wanaopatiwa na wazazi ni elimu. Hakuna siku nilisema mwanamke asisome lakini hata hivyo

katika kusoma kote mwanamke atakapolewa, elewa kwamba umeolewa. Lazima bwana awe juu wewe ukuwe chini ya mume wako. Hakuna siku kwa sababu ulisoma sana iwe kwamba wewe utakuwa ni juu. Haitawezekana na tena lingine ningependa kueleza kwamba watoto wangu wapenzi hivi leo basi wewe umeolewa, kesho hivi uende uketi baa umngoje bwana aje kwa nyumba akupikie chakula kwa sababu umeenda baa sitaliunga mkono. Kwanza nataka nikuambie msikilizaji pale ulipo. **Mimi hapa nawatetea wenzangu wa kiislamu na ndugu wa kikristu, mimi hapa natetea kanisa kwa hivyo mimi ni mzee wa imani na ninatetea kizazi cha sasa na kizazi kitakachokuja.** Nikisikizwa na watoto sana. Kuna siku ilikuwa ya Jumamosi nilikuweco nimetoka Nairobi nimekwenda mahali hadi saa tisa. Mtoto wa class three akaniona akaniuliza Bi. Msafwari itakuwaje nikamuuliza kwa nini? Akaniambia uko hapa tutakusikiza vipi. Kuonyesha kuwa watoto ndio mashabiki wangu na ninashukuru kwa hao watoto kama hatutawafundisha hatutakomboa generation. **Kizazi cha sasa maanake kizazi cha sasa kimeharibika.** Hivyo nitazidi kuwaambia na nitazidi kusema na sitaunga mkono mkaza mwanangu ameolewa leo aende aketi baa mwanangu Geri ama Jackson apike chakula ale. (kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 239)

Kifungu hiki kinaonyesha utangulizi wa mazungumzo ya Kanze, Lulu na Bi. Msafwari. Utangulizi wa mazungumzo haya unadhihirisha kuwa katika vipindi vilivyotangulia kuna jambo ambalo Bi. Msafwari alisema ambalo lilichukiza sana baadhi ya wasikilizaji. Ndiposa Lulu ambaye ni mwendeshaji kipindi anasema: “ala! Lakini inaonekana kwamba leo Bi. Msafwari ameonekana kukera wengi mpaka wengine wanaandika ndani ya mitandao wanasema Bi. Msafwari out. Lakini sijui Bi. Msafwari amefanya nini?”

Maelezo haya ya mwanzoni yanatambulisha wazi kuwa kuna mgogoro fulani baina ya Bi. Msafwari na wale wasikilizaji. Hapa pana maana kuwa hali iliyopo inaonyesha kuchochewa kwa hisia pinzani na pana hofu au tishio kubwa la kusababisha aibu baina ya anayetarajiwa kutoa kauli (Bi. Msafwari) na wasikilizaji. Ama wasikilizaji watatoa kauli za kumwaibisha Bi. Msafwari au Bi. Msafwari kwa upande mwingine naye atoe kauli ambazo zitawaaibisha. Mada husika imeonekana kuchochea hali ya watu kugusika au kuathiriwa. Katika kutoa mrejesho Bi. Msafwari anasema: “ukweli ni kama vile kupatiwa

tembe ya malaria umeze na mdomo, ndio huo ukweli. Na mimi nitazidi tu kuwaambia wasichana kwamba kila wakati hawasikizi ushauri.”

Badala ya kuanza moja kwa moja kuwaeleza kuwa hao wamepotoka na kuwa hawataki kusikiliza ushauri, anatanguliza maelezo yanayolinganisha uchungu wa kuambaiwa ukweli na ule wa kumeza dawa za malaria kwa kinywa. Anadhihirisha kuwa kule kumpa mtu ukweli kuna madhara ya kumuumiza moyo sawa na uchungu anaohisi mtu anapotafuna tembe za malaria mdomoni. Hata hivyo mradi mtu anaugua malaria, itabidi ameze tembe hizo. Bi. Msafwari anaepuka hali ya mrejesho wa matusi kwa kutumia chuku kwa njia ya ulinganisho. Wasikilizaji wanapojenga taswira ya kulinganisha ukweli na uchungu wa tembe za malaria kinywani wanatafakari kauli anayosisitiza kuwa wasichana wanapenda kukwepa ukweli wala hawapendi kuambiwa ukweli kuhusu wayatendayo. Kauli hiyo inaonekana kulazimisha maoni ya Bi. Msafwari kuhusu mada husika kuwa wasichana hao hawapendi kuelezwa ukweli hata hivyo chuku hiyo imesaidia kupunguza makali ya aibu baina ya Bi. Msafwari na wasikilizaji wake.

Bi. Msafwari anaposema “mimi hapa nawatetea wenzangu wa kiislamu na ndugu wa kikristu, mimi hapa natetea kanisa kwa hivyo mimi ni mzee wa imani na ninatetea kizazi cha sasa na kizazi kitakachokuja” amejitwika cheo cha kuwa kielelezo cha kutetea imani na vizazi mbalimbali. Kauli hii inamweka katika nafasi ya kuheshimika na kusikizwa. Hii inampa nafasi ya kumlazimisha mpokea ujumbe kusikiliza maoni yake kuhusu mada husika pasipo mpokea ujumbe kuhisi kuwa ameshurutishwa. Haya yanaafikiana na maelezo ya Brown na Levinson (1987) kuwa hali ya uwezo wa mtoa kauli au mamlaka yake

huchangia kuwepo kwa kiwango kikubwa cha tishio la kusababisha aibu. Hii ndiyo sababu Bi Msafwari anaonekana kulazimisha mawazo yake kwa mpokea ujumbe lakini kwa njia isiyo wazi. Bi. Msafwari kwenye kauli nyingine anasema:

Bi. Msafwari:Wengine wanasema sijazaa. Nataka kuwaambia nilizaa hadi bwanangu akanichukia. Kuna wengine wanasema kwamba mimi nilifukuzwa. Sikufukuzwa mimi nilikuwa ni rose flower wa marehemu Mzee Bw. Msafwari alikuwa akiniita rose flower. Kwa hivyo kama wewe hujaitwa rose flower tafuta uitwe rose flower.(nukuu kutoka kwa Mawaidha ya Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 239)

Muktadha unaonyesha kuwa Bi. Msafwari angali katika hali ya kukabiliana na tetesi zilizotolewa dhidi yake katika mitandao ya kijamii. Tetesi zimetolewa kuwa Bi. Msafwari ni tasa wala hakujaliwa kupata mtoto. Kwa kuwa jambo hilo si la kweli limezua ghadhabu kwa upande wa Bi. Msafwari. Ghadhabu hiyo inaonyesha kuwa uso wake umehisi kuaibishwa ilhali anatarajiwa kutoa kauli za kujibu wasikilizaji wake. Kiwango cha tishio la aibu kiko juu. Hata hivyo anawajibu kuwa *alizaa hadi mumewe akamchukia*. Maelezo haya pia yametiwa chuku. Kiasi na hali ya kuzaa hadi kuchukiza inaweza kumsababishia mpokeaji ujumbe ucheshi. Hali hiyo inapunguza makali ya mrejesho wa kusababisha aibu kwani mpokea ujumbe atahisi kuwa tendo hilo la kuzaa hadi kiwango cha kuchukiza ndilo linatia aibu. Kwa upande mwingine fasiri inayotolewa ni kuwa waliodhani kuwa hakuzaa wapate taarifa kuwa aliwazaa watoto wengi. Hata hivyo, Bi. Msafwari hajatamka hivyo. Angelisema hivyo ingedhihirika kama majibizano yanayozua ugomvi na kiasi cha tishio la aibu kingekuwa juu zaidi. Badala yake anatoa mrejesho unaopunguza tishio hilo la aibu. Bi. Msafwari katika kauli nyingine:

Mtu A: Nasema hivi Bi. Msafwari utampetipeti, utamfanyia kila kitu. Akija chakula kipo, utampeleka bafuni, lakini mwisho atakwambia sijui ni Mungu mtupu wala ni mkono wa mtu maana ujue kule nje, yuashalenga. Sasa tuambie wengine makosa yetu huwa yako wapi?

Bi. Msafwari: Mwanangu nakwambia waweza kuwa unafanya kila kitu. Lakini huna sauti 21 za mwanamume za kuongea na mume. Kama sauti yako ni hiyo unayoongea moja ya kawaida basi anaweza kufanya nini... Anaweza kutoka. Hivyo mpe ishirini na moja za mwambao.(kauli katika Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 249)

Kifungu hiki kinaonyesha maongezi ya Bi. Msafwari na mwanamke mmoja. Mwanamke huyo anamwuliza Bi. Msafwari swali na anahisi kuwa amefanya kila kitu kipaswacho kumtunza mume lakini yaelekea kuwa mume haoni hayo. Anauliza Bi. Msafwari amweleze kosa lake liko wapi kwani mume bado anaenenda nje ya ndoa. Tishio la aibu lipo kwa mwanamke aliyeuliza swali kwani tayari anahisi kuwa mlaumiwa. Badala ya Bi. Msafwari kumweleza moja kwa moja kuwa hajafanya yote anamwambia kuwa anaweza kufanya mengi lakini hana sauti 21 za mwambao za kuongea na mume. Kipimo hicho cha sauti ishirini na moja za mwambao zampa yule aliyeuliza jukumu la kupambanua sauti hizi ni zipi zinazozungumziwa. Kila anayesikiliza atahisi kuwa makali ya aibu yamepunguzwa ijapokuwa ujumbe ni mkali. Ijapokuwa amemweleza kuwa pengine amefanya mengi, anamwambia kuwa huenda ameyafanya kwa muundo huo mmoja na inabidi atafute mbinu nyingine; zile sauti ishirini na moja za mwambao. Kauli hiyo ya Bi. Msafwari imepunguza tishio la aibu kwani iwapo angemwambia *hujafanya ya kutosha, endelea kujaribu* yule mwanamke angehisi kuwa ameaibika sana. Angehisi kuwa mahitaji ya uso wake hayajatimizwa. Angehisi kuwa jitihada zake hazithaminiwi na yeyote. Mazungumzo yafuatayo baina ya Bi Msafwari na Lulu pia yanadhihirisha haya:

Lulu: Bi. Msafwari kukumbusha tu ni kwamba hivi leo wanawake nao walienda Beijin. Kwa hivyo kila kitu ni sawa ku...

Bi. Msafwari: Najua vizuri sana. Lakini hata kama wakienda. Nawauliza nyinyi. Mume wako umpatie nafasi ya kumgeuza kumgeuza mtoto wa kike pampers, eti kwa sababu mlikwenda Beijin? **Mapenzi; kumbe mwatokota hapa hamjaiva?** Bwanako, amfunge mtoto wako wa kike pampers. Mtoto wa kike ni mamake yule bwana. Labda ulimzaa mamako! Rafiki yangu ajabu anaona ni matusi.(kauli za Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 250)

Kifungu hiki kina mazungumzo baina ya Lulu na Bi. Msafwari. Lulu anauliza swali kuhusu wanawake kwenda Beijin na mwamko mpya wa haki za mwanamke. Wazungumzaji hawa wawili ni wa mitazamo tofauti kuhusu masuala ya usasa. Lulu anahisi kuwa kuna mwamko wa haki za wanawake na mwanamke anapaswa kugawana majukumu ya ndoa na mwanamume. Kwa upande mwingine Bi Msafwari anashikilia mtazamo wa kale kuwa haya majukumu ya ndoa ni ya mwanamke. Hali hii inazua tishio kubwa la kusababisha aibu. Bi. Msafwari asiye wa mtazamo chanya kuhusu haya mabadiliko ya usasa anajibu kwa kuwauliza swali balagha: “kumbe mwatokota hapa hamjaiva? Katika swali hilo kuna ulinganishi wa hali mbili; kuiva na kutokota. Analinganisha kuiva na kuelewa mambo na kule kutokota na kutoelewa mambo yalivyo. Ili kupunguza makali ya aibu kwa uso wa Lulu ambaye ni mwendeshaji kipindi, anawapa swali lisilohitaji jibu akirejelea nafsi katika wingi. Ubainishaji wa jibu la hali hizi mbili umeondolewa kwa Lulu pekee na kurejelea umati wa wanawake ili kutimiza mahitaji ya uso wa Lulu. Anagalimwambia Lulu kuwa angali mbichi wala haelewi mambo huenda Lulu angeshindwa kuendeleza kipindi vyema. Hii kauli yake imejali hisia za msimamo wa Lulu kuhusu mada husika (Study smarter, n.d.). Hali kama hii pia imedhihirika katika kauli za Bw. Manguliechi:

Luno luri chikhafu nicho kolongolo kakhwa nicho chiramire. Kamakhuwa bali chikhafu 13, bali yee 13 ya khochawe. Khochawe ekhola 13, bali rarawe 12. Ne chili? Ocha ne ekaratasi yong'ene, yaba ewanga elabukhe. Yalabukha etabukhe. Nono chili? (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Kimima: Kiambatisho 6 uk 260)

Siku hizi ng'ombe waliotolewa kama mahari na watu wa umri wa Kolongolo ndio wamebaki. Mambo eti ng'ombe 13, eti ng'ombe wa 13 ni wa mjomba. Wa mjomba ni Wa 13, nao ng'ombe 12 wa baba mzazi. Na wako wapi? Unaenda tu na karatasi pekee iliyokuwa nyeupe sasa rangi imefifia, iliyogeza rangi sasa imechanika. Sasa wako wapi? (Tafsiri ya mtafiti)

Mtoa kauli ambaye ni Bw. Manguliechi analalamikia mtindo wa siku hizi wa kutolipa mahari hata baada ya kufanya maagano rasmi kwa kuandikishana katika sherehe. Tayari tishio la kusababisha aibu ni kubwa kwa sababu wanaopokea ujumbe wanatarajia kukemewa kwa tendo hilo. Mtoa kauli anaheshimika kama mtu mwenye maarifa kuhusu utamaduni wa Babukusu (Musungu, 2006). Nafasi hiyo inampa fursa ya kuwakemea waziwazi hata hivyo anaamua kutumia swali balagha ili wachukuwe lawama hiyo ya kutotimiza hayo maagano. Hawaiti waongo au wavunja maagano bali anawauliza: *na wako wapi hao ng'ombe?* Aidha kauli yake kuhusu karatasi nyeupe iliyoandikwa maagano hayo kugeza rangi asilia na mwishowe kuchanika inazua ucheshi kwa wapokea ujumbe. Taswira hiyo inapunguza tishio la aibu. Wasikilizaji wanapokea ujumbe pasipo kuhisi kuwa wameaibishwa.

4.3.1.3.1 Udhihirikaji wa Kiasi cha Tishio Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Matokeo yanaonyesha kuwa kiasi cha tishio ni kipengele kilichobainisha matumizi ya ufiche katika muktadha wa hali. Mathalani, Bw. Manguliechi na Bi. Msafwari, wameteua

lugha wanayoitumia kwa kutilia maanani kiwango cha aibu kinachoweza kusababishwa na wayasemayo. Uteuzi huu unatokana na tafakari ya mtoa kauli kuhusu kiwango kilichopo cha tishio la kusababisha aibu katika mada husika akitilia maanani uhusiano na mamlaka ya wawasilianaji. Brown na Levinson (1987) walieleza kuwa nguvu zinazoshinikiza kiwango cha tishio kwa uso wa wapokea ujumbe zimo kwenye uhusiano na mamlaka yaliyopo baina ya wawasilianaji. Haya yameonekana katika kauli zifuatazo katika mawaidha ya Bi. Msafwari; *Lulu: Bi. Msafwari kukumbusha tu ni kwamba hivi leo wanawake nao walienda Beijing. Kwa hivyo kila kitu ni sawa. Bi Msafwari naye anamjibu kwa kusema: mapenzi; kumbe mwatokota hapa hamjaiva?* Bi. Msafwari hamrejelei Lulu moja kwa moja bali anatoa kauli kwa wingi. Bi Msafwari alikuwa na uwezo wa kumjibu Lulu kwani yeye ni mshauri maarufu lakini ijapokuwa Lulu ana umri mdogo akilinganishwa na Bi. Msafwari, ilibidi Bi. Msafwari aheshimu mamlaka yake kazini kama mwendeshaji wa kipindi katika Kituo cha *Citizen*. Kwa kutumia swali balagha katika kujibu swali lake Lulu hahisi kuwa ameaibika hadharani. Maoni haya yanahusiana na utafiti wa Brown na Levinson (1987) walioeleza kuwa ufiche unaweza kutumiwa katika hali ambapo mamlaka na uhusiano ni wa mbali nacho kiasi cha tishio kiwe juu. Swali la Balagha limetumiwa na Bi. Msafwari kukabiliana na kiasi kikubwa cha tishio la kusababisha aibu. Aidha hali hii pia na Bw. Manguliechi ambapo swali la balagha limetumiwa kushutumu matendo ya watu katika hali ambapo mpokea kauli anakabiliwa na tishio kubwa la aibu. Mfano unawasilishwa katika kauli ifuatayo. “*chikhafu 13, bali yee 13 ya khochawe. Khochawe ekhola 13, bali rarawe 12. Ne chili? Ocha ne ekaratasi yong’ene, yaba ewanga elabukhe. Yalabukha etabukhe. Nono chili?* Bw. Manguliechi

anatumia swali la balagha kumsababisha mpokea ujumbe ajihoji mwenyewe wala hamkemei moja kwa moja.

Kando na hayo, Bi. Msafwari ametumia umbo la chuku wakati kiwango cha kusababisha aibu kimekuwa juu. Mathalani Bi. Msafwari anamwambia MTU A *“Mwanangu nakwambia waweza kuwa unafanya kila kitu. Lakini huna sauti 21 za mwanamume za kuongea na mume”*. Kauli hii imetiwa chuku kwa njia ya kukuzwa kwa vipimo na hivyo kuwezesha mtoa kauli kukabiliana na hali ya kuwepo kwa tishio kubwa la kusababisha aibu.

Utafiti huu unahitimisha kuwa uhusiano, mamlaka na kiasi cha tishio la kusababisha aibu ni vigezo muhimu katika uteuzi wa mkakati wa upole (Study smarter, n.d.). Mtoa kauli ana jukumu la kutathmini ukaribu au umbali wa uhusiano wake na mpokea ujumbe, cheo au hadhi ya wawasilianaji pamoja na hisia zinazoambatana na mada husika ili afanikiwe kuwasilisha ujumbe kwa njia ya upole.

4.3.2 Mukadha wa Kiisimu

Uwekaji wa maneno katika mukadha wake wa kiisimu ni utaratibu usioweza kuepukika katika fasiri ya maana dhamiriwa katika mawasiliano (Kaska 2003). Mukadha wa kiisimu ni mukadha unaochunguza mahusiano yaliyo ndani mwa matini. Kwenye mukadha huu maneno yatokeyayo kabla au baada ya matini fulani inayoangaziwa huchunguzwa kwani huchangia katika fasiri ya maneno hayo (Doyle, 2007). Mahusiano haya yaliyo ndani mwa matini yanatokana na vipengele vya kisarufi ambavyo vyaweza kutokana na uchanganuzi wa maneno, vishazi, sentensi au aya.

4.3.2.1 Uhusiano wa Maneno

Huu ni muktadha unaohusu uhusiano wa maneno yanayotumiwa katika fungu. Maneno yanapangwa kwa njia fulani ili kutekeleza dhima mahsusi katika tendo la mawasiliano. Dash (2008) anaeleza kuwa “neni lolote linapotumiwa huwa na maana mbalimbali lakini muktadha wa kiisimu lilimotumika neno hilo mahsusi ndio hubaini maana kusudiwa. Muktadha huo wa kiisimu utahusu maneno yanalolizunguka neno hilo. Maneno hayo yaweza kuwa yametokea kabla ya neno kusudiwa au baada ya neno kusudiwa.” Hii inaashiria kuwa maneno yanayotokea kabla au baada ya neno kusudiwa hujenga fasiri ya maana kusudiwa ya mtoa kauli. Bw. Manguliechi anatoa kauli ifuatayo katika Lubukusu:

*Ngane wasalwa nende **engobi** mala **engobi** yayukhilakho, oliwakwa mala **engobi** yayukhilakho. **Engobi** yakwa. Basikha **engobi**. **Engobi** likobi.*
(kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Lifwa: Kiambatisho 6. uk 259)

Ulipozaliwa na kondo la nyumba, hilo kondo la nyumba likarudia huko. Ulipoanguka, kondo la nyumba likajirudia . Kondo la nyumba likaanguka. Wakazika kondo la nyumba. Kondo la nyumba ni deni. (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi kwenye kifungu hiki anazungumzia mada ya kifo. Mpangilio wa maneno kwenye kauli hiyo unaonyesha takriri ya neno *engobi*. Neno hilo limerudiwa mara sita katika kauli hiyo. Takriri hiyo ndio msisitizo wa ujumbe anaonua kueleza Bw. Manguliechi. Fasiri ya ujumbe katika kauli nzima inategemea fasiri ya neno “engobi” hivyo basi maneno yote katika kauli yanapata maana kwa kutegemea fasiri ambayo mpokea ujumbe amelipa neno hilo. Hiyo takriri imetia chuku matumizi ya neno hilo na kulifanya liangaziwe zaidi. Mfano mwingine uliohusisha mahusiano ya takriri ni ufuatao katika kauli ya Bi. Msafwari:

Ajabu ni kama hivi leo ulivyo**nen**a leo mwanangu. Kwanza ulin**en**a mpaka ukan**en**a na nashangaa kama huyu ni yeye au Kanze mwingine.(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari, kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 238)

Bi. Msafwari anatoa kauli ya pongezi kwa Kanze kwa kauli aliyotoa. Kwenye pongezi hiyo kuna takriri ya neno *nen*a. Mathalani Bi. Msafwari anamwambia “ni kama hivi leo ulivyo**nen**a... kwanza ulin**en**a mpaka ukan**en**a” Takriri hii inaelekeza umakini katika neno lisemwalo na kuvuta nadhari ya msikilizaji kwalo. Mpokea ujumbe anaweza kujiuliza : kwani Kanze alisema nini au alisema vipi? Takriri hii itamrejesha mpokea ujumbe katika urejelezi nyuma hadi kwa kauli ya awali iliyotolewa na Kanze iliyomwelekeza Bi. Msafwari kumpongeza hivyo. Haya yameelezwa katika utafiti wa Doyle (2007) kuwa katika isimu matini vipengele vya mahusiano kisarufi kama ya kianafora huhusika. Mahusiano haya hutoa na kumwezesha mpokea ujumbe kutoa chukulizi mbalimbali ambazo humwelekeza katika kujaribu kupambanua maana. Katika mfano mwingine wa Bi. Msafwari anasema:

Na kuna wale wako na watoto wanavika **katoto kinguo kibaya akisema** kuwa ni mtoto hana neno.(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 243)

Kauli hii ilitolewa na Bi Msafwari akizungumzia swala la mavazi. Sentensi kwenye kauli hiyo imeanza kwa hali ya wastani katika tamko la maneno “kuna wale wako na Watoto wanavika...” kisha kufikia sehemu fulani ikageuzwa katika hali ya udogo “wanavika **katoto kinguo kibaya...**” Hali ya udogo katika lugha ya Kiswahili inatoa dhamira ya kudunisha. Kwa kuwa mtoa kauli hajafurahishwa na mtindo mpya wa mavazi yasiyositiri, anaamua kutia chuku kwa njia inayotoa dhamira ya kudunisha kwa kutumia

maneno “wanavika **katoto kinguo kibaya akisema ...**” neno mtoto limedunishwa kwa kurejelewa kama katoto. Mtoto huyu anayerejelewa ni wa umri mdogo asiyeweza kujifanyia maamuzi ya busara bali anategemea maamuzi ya wazazi. Wazazi nao wanaamua kumvisha nguo isiyo na sitara; *kinguo kibaya*. Neno kinguo tayari laonyesha hali ya nguo hiyo kutopendeka. Neno hilo linapoongezewa kivumishi *kibaya* linadhihirisha wazi kuwa kinachozungumziwa kimedharauliwa kabisa. Mahusiano hayo yanafafanua kuwa mtoa kauli hayapendi mavazi hayo licha kuwa hajatamka hivo. Maneno haya yalivyopangika yanaendelea kumpa mpokea ujumbe chukulizi kuwa mavazi hayo hayapendeki. Ijapokuwa Bi. Msafwari hajasema kuwa mavazi hayo ni mabaya sana, mpangilio wa maneno unaonyesha hivyo.

4.3.2.1.1 Udhihirikaji wa Mukstadha wa Kiisimu (uhusiano wa maneno) Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Uchanganuzi umeonyesha kuwa mukstadha wa kiisimu umetumiwa kuwasilisha ujumbe kwa ufiche katika mpangilio au uhusiano wa maneno kwenye fungu. Korta (2008) anasema kuwa fasiri ya maana inaweza kutegemea maana ya kila neno lililotumiwa kiutendaji. Hii ina maana kuwa kauli iliyotumiwa inaweza kuwa na matendo mengi kulingana na fasiri ya mahusiano ya maneno kwenye kauli hiyo. Matendo hayo yaliyobainishwa huwa fasiri mbalimbali za maana ya ujumbe kusudiwa. Mpokea kauli basi ana jukumu la kubainisha maana ya kiutendaji katika fungu lililotumiwa. Kauli za Bi. Msafwari zimedhihirisha haya kupitia kubadili hali katika mfuatano wa maneno. Mfano ni katika kauli ifuatayo ya Bi. Msafwari: “wanavika **katoto kinguo kibaya**”. Hali ya maneno imebadilika kutoka katika hali ya kawaida hadi hali ya udogo. Kubadilika

huku kunamwezesha mtoa kauli kuwasilisha ujumbe wake kwa athari inayotokana na hali hizo zilizotiwa chuku. Kwa upande mwingine katika Bw. Manguliechi ametumia chuku katika takriri ya maneno. Mathalani, anasema: “*Ngane wasalwa nende **engobi** mala **engobi** yayukhilakho, oliwakwa mala **engobi** yayukhilakho. **Engobi** yakwa. Basikha **engobi**. **Engobi** likobi.*” Neno engobi limetumiwa mara sita kwa njia inayosisitiza ujumbe Utafiti huu unahitimisha kuwa wawasilishaji ujumbe hutumia miundo mbalimbali ya kudhihirisha ufiche ijapokuwa muktadha ni mmoja kama ilivyodhihirika katika mawaidha ya Bi. Msafwari na ulumbi wa Bw. Manguliechi.

4.3.2.2 Uhusiano katika sentensi

Katika muktadha huu mfuatano wa sentesi unajenga dhamira fulani ya mwasilishaji ujumbe. Mathalani Dash (2008) anaeleza kuwa kwa kuzingatia muktadha wa kisentensi, mpangilio wa kisintaksia utaelekeza katika kuyaelewa mahusiano ya kimaana yaliyopo baina ya maneno katika sentensi tofautitofauti. Jambo hili huchangia uelewa wa fasiri mbalimbali zinazotokana na mpangilio katika sentensi. Hii ina maana kuwa mpangilio wa sentensi unajenga fasiri ya maana. Bi. Msafwari katika kauli yake anasema:

Bi. Msafwari: Yani kila saa yeye ataka kupandishapandisha suruali. Halafu wewe mwanamume wakati wote wataka makalio yako yatangazie watu? Kwa nini? Kwa nini wewe mwanamume mzima wataka kuangaliwa makalio yako yametokezea juu ya suruali. **Kashati alikokavaa pia kamemshika kila pembe ili aonekane ana kidari.**(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari, kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 244)

Bi. Msafwari katika kauli hii anazungumzia mtindo wa mavazi ya wanaume. Anaelezea jinsi wanaume nao wanavalia vibaya kwa kujenga hiyo dhamira yake katika sentensi

tofauti. Anaanza kwa kusema: “Yani kila saa yeye ataka kupandishapandisha suruali”. Picha tunayoipata hapa ni ya mwanamume ambaye ana mazoea ya kutembea akipandishapandisha suruali. Katika sentensi ya pili “Halafu wewe mwanamume wakati wote wataka makalio yako yatangazie watu? Kwa nini?” Bi. Msafwari anashangaa kuwa mwamamume huyu anapenda kuvalia suruali isiyositiri vyema kiunoni kisa na maana; kuwa makalio yaonekana. Bi. Msafwari anaendelea kusema “kwa nini wewe mwanamume mzima wataka kuanagaliwa makalio yako yametokezea juu ya suruali!” Anaendelea kushangaa kuwa anayeyatenda haya si mtoto bali ni mtu mzima “mwanamume mzima”. Kisha katika sentensi ya mwisho “*Kashati* alikokavaa pia kamemshika kila pembe ili aonekane ana kidari.” Bi. Msafwari ameiweka sentensi hii katika hali ya udogo. Hali hii inatoa dhamira ya kudunisha. Anashangaa kuwa kando na makalio kuwa nje mwanamume huyu pia anavaa shati dogo ili kuonyesha kidari! Kwa ujumla kuanzia sentensi ya kwanza hadi ya mwisho mpokea ujumbe anapata taswira kuwa mavazi ya aina hii hayapendezi. Maelezo yanaweza hata kusababisha kicheko kwa mpokea ujumbe kwa ajili ya chuku iliyotumiwa lakini ujumbe wenye makali umetolewa. Uhusiano wa sentensi moja hadi nyingine unatilia msisitizo kuwa mavazi yale ni mabaya. Hiyo ni fasiri anayoipata mpokea ujumbe licha kuwa Bi. Msafwari hajayataja maneno hayo. Katika mfano mwingine wa kauli ya Bi. Msafwari:

Bi. Msafwari: Peleka kwa wajomba zako vivyo hivyo. Ataendaje? Na huko nje anakutana na wajomba wangapi?(kauli ya Bi Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 241)

Bi. Msafwari anatoa ujumbe wake katika sentensi tatu. Sentensi ya kwanza ina dhamira ya kutoa taarifa “peleka kwa wajomba zako vivyo hivyo.” Mtoa kauli anawasuta

wanaume wanaopenda kutembea na wanawake ambao hawajavalia mavazi ya heshima. Anawaambia basi wawapeleke ujombani vivyo. Sentensi ya pili inatoa dhamira ya swali; “ataendaje?” Sentensi hii iko katika hali ya ukatavu japo viambishi vya ukanushi havipo. Neno ataendaje likitolewa katika muktadha wa sentensi ya awali yaweza kumaanisha; atasafiri vipi? Atatumia njia gani? Ataenda akiwa amebeba nini? Hata hivyo, tukihusisha kianafora na kauli ya mwanzo itabainika kuwa pana changamoto iliyopo ya mwanamke kupelekwa kwa mjomba kutokana na jinsi alivyovalia (vivyo hivyo). Katika sentensi ya tatu “ na huko njiani anakutana na wajomba wangapi?” Bi. Msafwari anashangaa kuwa watu hao wanafikiri kuwa wajomba huwa tu nyumbani. Anawauliza kwani wajomba hawapatikani njiani?

Katika utamaduni wa waswahili, kumkosea heshima mjomba ni sawa na kumkosea heshima mama mzazi. Nyonje (2006) anaeleza kuwa asili ya Waswahili ni kuhesabu ukoo kukeni. Kwa hivyo fahari ya waswahili iko kwa mama wala si kwa baba. Hii inathibitisha kuwa ukoo wa mama ni wa kuheshimiwa sana. Kumpeleka mke asiyevalia vyema kwa mjomba ni sawa na kuenda kinyume cha utamaduni. Kwa ujumla katika kauli iliyotolewa mfuatano wa sentensi hizi unaonyesha muktadha halisi wa mhusika kutopenda mavazi ya aina hiyo. Ujumbe huo umetokana na mfuatano wa sentensi kutokana na dhamira ya taarifa, dhamira ya swali la kinyume kisha swali jingine. Ijapokuwa Bi. Msafwari hajatamka kuwa hapendi mavazi hayo maana na hisia hizo zinajitokeza katika mfuatano wa sentensi zake. Kwenye mfano mwingine wa Bi. Msafwari:

Kama hivi suruali zaitwa sijui za mharo. Mpaka sasa suruali yaonekana kushikiliwa na hips isianguke chini basi. Sijui underwear ni tatu. Anatembea akipanua miguu ndio hiyo suruali isiteremke / isianguke. Tena kuna kitu kingine Mkala nimekuwa nikiona, kuna material imekuja ya white. Na hiyo material iko transparent. Utakuta wanaume wameanza kupenda kuivaa. Ukikuta wanaume wamevaa suruali kama ile na anapoivaa mpaka ile ya ndani vile inakaa inaonekana. Je wanawake wamevaa vipi? (kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 244)

Bi. Msafwari katika sentensi ya kwanza anazungumzia suruali zinazoitwa za mharo. Mtu anaweza kuwazia kuwa pengine mtu ameendea haja suruali ndipo ikaitwa ya mharo. Fasiri nyingine yaweza kuwa suruali ambazo hutumiwa wakati mtu ana haja ya (mharo). Hata hivyo sentensi zinazofuata ndizo zinafafanua kuwa suruali za mharo ni suruali zinazovaliwa na kuacha makalio nje huku chupi nazo zaonekana kwa nyuma. Suruali yenyewe yashikiliwa tu na paja. Taswira inayopatikana ni kuwa mavazi hayo yanakera. Ijapokuwa Bi. Msafwari hajasema kuwa mavazi hayo ni mabaya na yastahili kutupiliwa mbali, mfwatano wa maneno kwenye sentensi hizo unatoa fasiri hiyo.

4.3.2.2.1 Udhihirikaji wa Mukadha wa Kiisimu (uhusiano wa sentensi) Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Matokeo yanaonyesha kuwa katika kufanikisha mawasiliano mtoa kauli hutumia mukadha wa kiisimu ili kuwasilisha ujumbe kwa njia isiyo wazi. Mtoa ujumbe hufanya haya kupitia mpangilio wa sentensi. Kwenye utafiti huu, mawaidha ya Bi Msafwari yalijibainisha katika matumizi haya. Bi. Msafwari amedhihirisha haya katika kuhamisha dhamira ya sentensi. Mathalani anasema: *“peleka kwa wajomba zako vivyo hivyo. Ataendaje? Na huko nje anakutana na wajomba wangapi!* Katika kauli hii Bi Msafwari anahamisha dhamira kutoka kwa sentensi ya taarifa hadi sentensi ya swali kisha sentensi

ya mshangao. Mpokea ujumbe anapaswa kupambanua mageuko haya katika dhamira ndipo afahamu ujumbe unaowasilishwa.

Doyle (2007) anasema kuwa katika isimu matini maana dhamiriwa inamilikiwa na mtoa kauli. Mpokea kauli huachiwa nafasi ya kuipambanua maana hiyo inayoweza kujitokeza katika chukulizi nyingi. Aidha anasema kuwa mtoa kauli anaweza kumiliki muktadha kwa kuepuka kutaja jambo kimakusudi katika sentensi zake liwe limejulikana au halijajulikana. Utafiti huu unahitimisha kuwa mpangilio wa maneno katika sentensi ni utekelezaji wa vitendo usemi mbalimbali. Kauli inapotolewa mtoa kauli huwa na madhumuni ya kuwasilisha jambo fulani lakini kauli moja yaweza kuwa na lengo moja au malengo mbalimbali anayodhamiria. Umbo la maana katika sentensi huwa na vipengele vya kipragmatiki na mdokezo wa maana kusudiwa (Studyfile, n.d.). Utafiti unapendekeza kuwa katika hali hii mpokea ujumbe anapaswa kutathmini miundo ya maneno na sentensi ili apokee vidokezi vya maana kusudiwa.

4.3.3 Muktadha wa Kitamaduni

Kwa mujibu wa Song (2010) huu ni muktadha unaoonyesha jinsi matumizi ya lugha na maana hufumwa katika utamaduni wa jamii. Anafafanua kuwa lugha ni sehemu ya jamii na hufungamana kwa ukaribu na muundo wa jamii pamoja na mfumo wa maadili ya jamii. Hivyo basi lugha haiwezi kuepuka kuathiriwa na usuli wa mshikamano wake unaopatikana katika itikadi, desturi, muundo wa jamii, hadhi ya jamii, jinsia, umri pamoja na majukumu ya kijamii. Majukumu ya kijamii ni majukumu mahsusi ya kitamaduni yaliyowekwa na wanajamii na hutambuliwa na kuwaelekeza wanajamii.

Mahusiano yote hata katika matumizi ya lugha huzingatia vipengele hivi vya usuli wa jamii. Mfano ufuatao katika Mawaidha na Bi. Msafwari unadhihirisha hayo:

Lulu: Luvis Abigael anasema ndiyo wametelekeza. Wamejawa kiburi na *Ignorance*. Ndio inasababisha wengi kutowajibika. Bi. Msafwari, kina mama wako hapa.

Bi. Msafwari: Semeni Hoyyee kina mama

Umati: Hoyyee

Kanze: Wajua mimi Bi. Msafwari wanishangaza sana.

Bi. Msafwari: Haya **shangaa mama!** (kauli katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 249)

Katika mazungumzo haya Lulu anamkaribisha Bi. Msafwari kwenye kipindi. Kanze anachukua fursa hiyo na kumweleza Bi. Msafwari kuwa yeye humshangaza sana. Mtu anapoambiwa maneno hayo, anaachwa kwa hali ya sintofahamu kwani hana uhakika na anayodhamiria kusema mtoa kauli. Bi. Msafwari anamwitikia kwa kusema “shangaa mama.” Katika lugha ya Kiswahili neno mama lina maana ya mzazi wa kike (TUKI, 2004). Kanze anaposema akina mama wako hapa, ana maana hiyo ya wazazi wa kike wa watu kuwa pale kwenye kikao. Bi. Msafwari anapowasalimu anasema kina mama hoyyee! Hata hivyo Bi. Msafwari anapomwambia Kanze *shangaa mama* neno hilo linabeba fasiri mbalimbali. Kwa kuzingatia umri, Kanze ndiye angemrejelea Bi. Msafwari kama mama naye Bi. Msafwari amwite mwana. Bi. Msafwari anapomwita Kanze mama inaeleweka kwa mujibu wa utamaduni wa Waswahili kuwa ni tamko ambalo mzazi anaweza kumwita binti japo ni wa umri mdogo. Lengo ni kuvuta uhusiano kwa kuvunja pengo la umri baina yao. Hili humweka huru anayerejelewa kusikiliza au kutekeleza jambo husika katika maongezi. Bi Msafwari alitumia neno hilo ili kujenga uhusiano na Kanze ambaye

alikuwa mwendeshaji kipindi. Maoni kama haya yamethibitishwa pia katika utafiti wa Adungo (2017) aliyeeleza kuwa mikakati ya upole huweza kutumika kujenga mahusiano Aidha katika mfano ufuatao wa Bi. Msafwari kuna hali kama hiyo:

Mtu B: Bi. Msafwari yangu ni ya kweli; Hava vatoto va sasa havajui kuwa tuna jukumu la kuwaenzi waume zao. Mimi ninakaa na mume wangu miaka 25...

Bi. Msafwari: Haya **mama!**(kauli kutoka katika Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 250)

Mtoa kauli wa kwanza katika kifungu hiki ni Mtu B ambaye ni mtu wa umri mkubwa. Anatoa kauli inayowiana na maoni ya Bi. Msafwari katika masuala ya unyumba. Anapoendelea kuongea, Bi. Msafwari anamkatiza kauli kwa kusema **haya mama!** Huyu mtoa kauli Mtu B si wa umri mmoja na Kanze. Mathalani, anasema amekaa kwa ndoa miaka ishirini na mitano. Bi. Msafwari anapomwita mama hana maana ya mzazi wa kike wa mtu bali katika utamaduni wa lugha ametumia kama jina la heshima. Anamrejelea kwa heshima ili kumpongeza na kumrai msemaji aendeleo kuongea. Matumizi ya neno hilo yametiwa chuku na mtoa kauli kwa lengo la kuleta uhusiano karibu na kumshawishi mhusika mwenzi katika muktadha. Ijapokuwa neno mama limetumiwa katika mifano hii miwili kurejelea watu wa umri tofauti, maana ya neno haijahitilafiana bali inaeleweka. Bi. Msafwari katika kauli nyingine anasema:

Anayekuambia ukweli anakupenda. Hata leo basi tunazungumzia mambo ya mavazi na kama kawaida siku hizi tunapenda mambo kuwa mavazi kuyaona na tuzungumzie jamani mavazi haya ni ya wapi? Na haya ni ya wapi? Kwa hivyo niko na warembo wangu wawili hapa. Nataka waje halafu tuangalie haya mavazi waliyovaa yakoje. Ingawa yule wa kesho leo hayupo lakini leo tuko na Agripina. Hebu ingia na kuna Fatuma. Haya twende, macho ni yako wewe mwenyewe , uweze kutazama. Nataka

mtembee tu kidogo mweze kuonekana na watu nyumbani. Waangalie basi naona kuna mavazi ya kienglish na ya kishamba kama ya Bi. Msafwari, sasa wewe mwenyewe uliyopo hapo nyumbani nadhani utajaza. Sasa ningependa kukwambia kuwa yule aliyesimama hapa aliyevalia vazi la kwanza sisemi kwamba ni baya kwa generation yenu lakini nikaletewa mimi huyu mkaza mwana **ndani** ya nyumba nitakataa. **Mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu?** Tujue kwamba tuna mavazi ya nyumbani mwanamke anaeolewa, kuna mavazi ya town amepolekwa disko na kina Kanze kuna tena na mahali pa kanisa ukaweza kuvaa kiheshima. Kuna pia suruali tuliokuwa huko hata lakini nataka kusema kwamba wanawake mnaonisikiza si suruali zote mbaya. Kuna suruali hata hapa ukauliza unaweza kuvaa suruali mbele ya mama mkwe lakini suruali ya heshima. Kuna hata trouser suit watu wanavaa na mtu akaonekana vizuri. Lakini si uvae kitu kile kinakubana ambacho hakina heshima. Nawakumbusha tena kina mama wewe leo waingia ndani ya nyumba halafu wachukua lesa haraka haraka ufunge kwa kuwa unavaa nguo ambayo unaambiwa haina heshima. Barabarani hakuna mama? Barabarani hakuna baba? Basi elewa kuwa vazi utakalolivaa usiseme kwamba nachukua lesa najifunika, ningependa kuwaambia wale ambao wanajitia, ambao ni wasomi sana, lesa ni kitu ambacho ni cha kusitiri mwili wako. Ni cha heshima na ni vyema kila mwanamke akaweza kuwa nayo ndani ya nyumba afunge. Lakini si kwamba atafunga kama huyo mwanadada ambaye ametangulia hapo mbele leo ameenda mahali yuaolewa, **sasa hata hapo akiketi wale wajomba na mafather in-law wataangalia wapi?** Wapenzi waangalie wenyewe. Au sasa hivi akanyage yuaingi kanisani, nafikiri hata yule mtumishi Bibilia itamwanguka mkononi, kwa hivyo ni vyema tuangalie ni vazi lipi? Nataka kuzungumzia na wale wanaokwenda makanisani kukwaza, vaeni mavazi, kwamba wewe mwenyewe ujue kwamba Mungu anakuona si kwamba uvae na unavuta ukijua kuwa ni heshima. **Hapo basi kuna mkazamwanangu kama angekuwa kama vile akikaribishwa ndani ya nyumba ni heshima kubwa.** Hata hatukatai mke pale mlipo mtamuita ni mshamba. Hao ndio watakikana manyumbani mwanamume akiangalia yatakiwa kama huyu akimpelekea chakula amevaa kama vile ataonekana kama ni mwanamke. Mimi leo Bi. Msafwari.ningependa mkaza mwana kama hivyo amevaa. Nitashukuru. Hata kama amevaa lile alilovaa lakini ni sawa kuliko kuvaa nguo isiyoeleweka. (kauli katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 241-242)

Kifungu hiki kinahusu kauli ya Bi. Msafwari akizungumzia swala la mavazi. Anaonyesha ishara ya wasichana wawili waliovaa mavazi mawili tofauti. Mmoja amevalia vazi fupi la kisasa na mwingine amevalia dera. Anapomrejelea yule mwenye vazi fupi anataja kuwa “sisemi kwamba ni baya kwa generation yenu” lakini anaongezea kuwa “nikaletewa mimi huyu mkaza mwana ndani ya nyumba nitakataa. Mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu?” Bi. Msafwari katika kauli hii anaonyesha kuwa asingependa huyu mwanamke asiyejisitiri kuletwa ndani ya nyumba kama mkaza mwana. Hii inaleta chukulizi kuwa huyu ni msichana wa kutembea naye nje wala hawezi kuwa mke wa kuletwa ndani ya nyumba. Hii inadhihirika Bi. Msafwari anaposema mume wake ataangalia wapi mkaza mwana akivalia vile. Bi. Msafwari anapozungumzia yule aliyevalia dera anasema “hapo basi kuna mkazamwanangu kama angekuwa kama vile akikaribishwa ndani ya nyumba ni heshima kubwa. Hata hatukatai mke pale mlipo mtamuita ni mshamba. Hao ndio watakikana manyumbani mwanamume akiangalia yatakiwa kama huyu akimpelekea chakula amevaa kama vile ataonekana kama ni mwanamke.” Bi Msafwari ametumia yale maswali balagha kuonyesha kuwa mke katika utamaduni wa waswahili ni sitara. Hii ndiyo maana anasema akiletewa yule wa dera atashukuru. Kuwa hata akimpelekea mumewe chakula ataonekana kuwa mwanamke. Fasiri inayopatikana hapa ni kuwa asiyejisitiri basi si mke.

Suala la mavazi katika jamii ya Waswahili si la kupuuzwa. Gilligan (2009) anafafanua kuwe wanawake wengi huvalia hijab, buibui na ninja kama utambulisho wao. Anasema kuwa ijapokuwa kuna mitindo ya kuunda buibui, wengi, hasa wenye mtazamo wa kikale hawapendi mitindo inayoshika mwili kwani muundo wa mwili unapoonekana waweza

kusababisha tamaa kwa mwanamume. Katika mfumuko wa mitindo ya mavazi kuna mavazi yasiyositiri ndiposa Bi. Msafwari analalamikia. Anaona kuwa ni mavazi yasiyo ya heshima. Anauliza haya katika swali balagha: “Mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu?” Swali hili linafafanua kuwa mkaza mwana anawajibika katika utamaduni wa waswahili kutunza heshima kwa baba mkwe kwa kujisitiri katika mavazi. Ili kuonyesha athari ya mavazi haya kwa jamii anauliza mume ataangalia wapi? Aidha katika mfano mwingine Bi. Msafwari anasema:

Nawakumbusha tena kina mama wewe leo waingia ndani ya nyumba halafu wachukua lesa haraka haraka ufunge kwa kuwa unavaa nguo ambayo unaambiwa haina heshima. **Barabarani hakuna mama? Barabarani hakuna baba?** (kauli katika Mwaidha na Bi. Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 240)

Bi Msafwari katika kauli hii anadhihirisha kuwa ni kinyume na matarajio katika jamii kwa mwanamke kuvalia visivyo kwa kuwa mwanamke anapofanya hivyo anawakosea heshima wakubwa wake. Maoni haya yanaafikiana na utafiti wa Nyonje (2006) anapozungumzia ujumi miongoni mwa Waswahili. Anasema “Mavazi vilevile mbali na kutuelezea hali ya ujumi ya jamii fulani, huweza kutuelezea kuhusu filsofia ya jamii husika kwa mfano, vazi la lesa miongoni mwa jamii ya Waswahili huwa na maandishi/misemo fulani ambayo huelezea falsafa ya Waswahili. Anaendelea kusema kuwa katika mavazi na mapambo, muziki na densi baadhi ya mavazi ni kama vile Kaniki, Shihiri, Kibuti, Lesa, Dusmali, Ukaya, na Barakoa. Wanawake hali kadhalika walijipamba mapambo ya dhahabu na fedha, diwi, hazama, kisharafa, yasi, pingo ya kiasi, kipini, majebu, dodi, kunga na ishoe. Wanaume nao walivaa vikoi, shuka au doti, kanzu, na kofia. Mavazi mbali na kufunika uchi, yalitumiwa kuwarembesha.” Hili

ladhihirisha kuwa kulikuwa na mavazi ya aina mbalimbali lakini ilibidi mavazi yasitiri uchi. Asiyesitiri uchi basi hakudhihirisha urembo. Hii ni ishara kwamba Waswahili walithamini ujumi. Hivyo basi suala la kujitanda lesa halipaswi kuwa kwa sababu ya kusitiri uchi bali lavalwa kwa kuwa ni vazi la heshima. Ndiposa Bi Msafwari anawauliza barbarani hakuna mama? Barabarani hakuna baba?

Isitoshe anapoulizwa basi kwa asiyeolewa atavalia wapi nguo za aina hiyo- vazi fupi Bi Msafwari anasema: Mimi naona amekosa mahali pa kuvaa maana haiko appetizing. Mavazi ya kusitiri yanaheshimiwa sana ndiposa vazi aina ya dera na mtandio ni maarufu miongoni mwa Waswahili.

Matokeo haya yanaonyesha kuwa mtoa kauli anaweza kuathiriwa na muktadha wa utamaduni kuteua maneno ya kuuwasilisha ujumbe wake. Brown na Levinson (1987) wanaeleza kuwa upekee wa jamii hutokea katika mawasiliano kwenye desturi na tamaduni za wawasilianaji. Kanuni zinazoelekeza jamii hubainika katika matumizi yao ya lugha na kufafanua jinsi wanavyodhihirisha upole. Ufiche umebainika katika jinsi ya kurejelea watu wakati wa mawasiliano mathalani katika kauli ya Bi. Msafwari, i neno *mama* limetumiewa katika miktadha tofauti pasipo kuzua hitilafu katika maana. Kila maana inaeleweka katika muktadha wa utamaduni wa lugha. Aidha mada inapozungumziwa kama vile swala la mavazi; kanuni, vipimo au desturi za jamii hudhihirika. Mathalani, mavazi mafupi yametajwa kusababisha aibu kwa wajomba na wakwe katika utamaduni wa Waswahili kwa mujibu wa kauli za Bi. Msafwari..

Bw. Manguliechi anapousia vijana katika jamii anasema:

Ne omukhasi naye niye osoma biakhulia. Nali otaila bietakho nebieambeli khaba mungo semurunda tawe. Oyo aba Sali omulai ta.(kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Kiminai: Kiambatisho 6. Uk 258)

Mke naye ndiye anasomea vyakula. Akiwa mke anayechotea vya mbele na vya nyuma, boma haliwezi kuimarika. Huyo basi si mke mzuri. (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi hapa anazungumzia nafasi ya mwanamke katika muundo wa jamii ya Babukusu katika kuzalisha na kutunza vyakula/mali. Anasema kuwa mwanamke ndiye anasomea vyakula ili aweze kuhakikisha upatikanaji wa chakula katika uendeleu wa jamii. Anakemea mwanamke mbadhirifu, asiyeweza kudumisha maendeleo katika boma kwa kufuja mali. Anaeleza hali ya mke huyu mbadhirifu kwa kutoa taswira ya kuchota kwa vya mbele na vya nyuma. Mwanamke huyu hana hekima ya kusaza bali anachota na kupeana vyote vya thamani na visivyo vya thamani. Mathalani miguu ya nyuma ni mgao mkubwa wa pato la nyama kushinda miguu ya mbele. Bw. Manguliechi anaeleza hali hii kwa kurejelea msemu unaofahamika katika jamii; ***Nali otaila bietakho nebieambeli khaba mungo semurunda tawe.*** Wanajamii basi watashawishika kupitia chuku iliyotiwa kwenye vipimo vibaya vya upeanaji kuyakubali madai ya mtoa kauli kuwa: “*Oyo aba Sali omulai ta*” huyo basi si mke mzuri. Aidha katika mfano mwingine wa Bw. Manguliechi anasema:

Omukhasi omumeme yuno akhurisya munju bali nawe oli khotaling'a. Ewe sotaling'a ta. Watikha ocha wae? (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Kimiima: Kiambatisho 6. uk 272)

Mwanamke kutoka ukoo wa Bameme anakutishia nyumbani kwako kisha unaamua kuzururazurura. Si wewe (mwanamume) wa kutoka nje. Unavunja ndoa ukienda wapi?(Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi anashutumu tabia ya vijana kutishwa na wake zao halafu wanafanya uamuzi wa kuhama kwenye makao yao, kwenda kutafuta makao kwingine. Anawasisitizia wavulana kuwa kwa mujibu wa utamaduni si hao wanaopaswa kutoka kwenye ndoa bali wanawake ndio wanaopaswa kuondoka ili kurejea kwa wazazi wao panapokuwa na hali ya kutoelewana. Anawafafanulia jambo hili kwa mujibu wa matarajio ya utamaduni ndiposa anawauliza: “watikha ocha wae” kuwa wanavunja ndoa wakienda wapi? Mke anarejea kwao na mume je ana pa kuenda? Anatumia swala la mshikamano wa jamii kuwahimiza vijana kudumisha ndoa zao. Mshikamano kwenye utamaduni unatarajia kuwa mume ndiye anaoa hivyo yeye ndiye kiongozi wa nyumba. Kiongozi akiondoka anaachia nani milki yake? Anaonyesha kuwa huo mtazamo wa kisasa ni kinyume na utamaduni wa Babukusu.

4.3.3.1 Udhihirikaji wa Mukadha wa Utamaduni Katika Mawaidha ya Bi. Msafwari na Ulumbi wa Bw. Manguliechi

Uchanganuzi umebainisha kuwa mtu anapotoa kauli huzingatia mukadha wa mawasiliano. Mathalani, utamaduni wa jamii huwa sehemu muhimu ambapo mikakati inayofungamana au kuelekeza kwa utamaduni hutumiwa. Brown na Levinson (1987) wanaeleza kuwa mahusiano ya watu na mawasiliano yao yanaweza kupuuzwa lakini hutawaliwa na miundo anuwai ya kijamii. Mawaidha ya Bi. Msafwari yamedhihirisha matumizi ya maswali ya balagha ili kuipa jamii nafasi ya kutathmini matendo yao kwa kuhusisha na mwelekeo wa desturi za jamii. Mathalani, Bi. Msafwari anapozungumzia suala la mavazi anauliza “Barabarani hakuna mama? Barabarani hakuna baba?” Vilevile Bw. Manguliechi anapozungumzia mtindo wa siku hizi wa vijana kutozingatia suala la

ndoa kwa dhati anasema: *Ewe sotaling'a ta. Watikha ocha wae?*(unavunja ndoa ukienda wapi?) Bw. Manguliechi ametumia swali la balagha kuwasilisha ujumbe wake. Hata hivyo katika ulumbi wa Bw. Manguliechi, msemu pia umetumiwa kuwasilisha ujumbe katika muktadha wa kitamaduni. Mathalani msemu “*Nali otaila bietakho nebieambeli khaba mungo semurunda tawe*” umetumiwa na Bw. Manguliechi kutoa elimu asili kuhusu suala la ubadhirifu.vilevile, methali kama vile “*omukesi sekebeka*” zimetumiwa kuzungumzia suala la uongozi.

Matokeo yameonyesha kuwa muktadha huchangia uteuzi wa mkakati wa mawasiliano. Mathalani, uhusiano baina ya watu, nafasi ya mtu kwenye jamii na tishio la kisemwacho kwenye uso wa mpokea ujumbe vinadhibiti uteuzi wa maneno katika mawasiliano. Ufiche umetumiwa kuziba pengo la umbali katika mahusiano. Aidha ufiche umetumiwa kupunguza makali ya aibu wakati mtoa ujumbe anatoa kauli za kushutumu wenye mamlaka. Muktadha wa kiisimu umetumiwa kuwasilisha ujumbe kwa kujenga hisia za mtoa kauli ili kumpa fursa ya kudokeza ujumbe pasipo kutaja atakacho moja kwa moja. Mathalani takriri na uhusiano wa mpangilio wa maneno katika sentensi umetumiwa katika lugha zote mbili kuwasilisha ujumbe katika muktadha wa kiisimu. Ufiche umetumiwa katika muktadha wa utamaduni ili kuwasilisha mada zenye tishio kubwa la kusababisha aibu kwa madhumuni ya kuimarisha madai ya mtoa kauli kwa mujibu wa desturi za jamii. Hali, muktadha wa kiisimu na muktadha wa kitamaduni vimepambanuliwa kama vigezo muhimu vya kuwaelekeza watoa kauli kuteua mkakati wa ufiche katika kuwasilisha ujumbe.

Utafiti unahitimisha kuwa maana na muktadha ni mambo yanayoambatana na huchangia pakubwa katika kufanikiwa kwa mawasiliano na mahusiano (Nouraldeen, 2015). Maana ya kauli huweza kufasiriwa na kueleweka vyema kwa kuhusisha kauli hiyo na vipengele vya kimuktadha. Vipengele hivyo vinaweza kutokana na mazingira halisi, mada inayozungumziwa, mahusiano baina ya wawasilianaji, mamlaka wanayoshikilia au hata vipengele dhahania kama vile hisia, mwelekeo wa mtu binafsi, falsafa na desturi za watu, mtazamo wa wazee katika jamii, matukio ya kihistoria, matukio ya siku husika au hata mambo yanayohusiana na majira na mabadiliko kiwakati (Doyle, 2007). Haya yanaonyesha kuwa muktadha nao unaweza kuwa tata. Matahalani Leth (2021) anaeleza kuwa mpokea ujumbe anaweza kutumia maana ya kiisimu ya maneno yaliyotajwa pamoja na viziada lugha kama vigezo vya kumsaidia kufikia maana lakini huenda akapata maana hiyo, huenda apate fasiri potovu au huenda asielewe chochote. Ijapokuwa maana kusudiwa ni tata, vigezo vya muktadha humsaidia mpokea ujumbe kupata maana dhahania inayoweza kuishia kuwa maana kusudiwa. Kwa kuwa usimbuaji wa maana ni jukumu la mpokea ujumbe, utafiti huu unapendekeza kuwa vipengele vya hali na muktadha vinapaswa kuchunguzwa ili kuondoa utata katika kauli zenye ufiche.

4.4 Sababu za Matumizi ya Ufiche

Ufiche ni mkakati unaoteuliwa kimakusudi na mwasilishaji wa ujumbe katika kuwasilisha ujumbe wake. Uteuzi huu huwa kwa lengo la kutekeleza majukumu fulani ama kwa faida ya mtoa ujumbe au faida ya mpokea ujumbe (Brown na Levinson, 1987).

Uchambuzi wa data ulibainisha sababu zifuatazo za matumizi ya ufiche:

4.4.1 Kushawishi

Neno *kushawishi* latokana na kitenzi *shawishi* chenye maana ya kumwambia mtu jambo ili akubali kufuata maelezo yako au avutike kutenda jambo fulani. Mtoa kauli husema jambo akiwa na madhumuni ya kumsababisha mpokea ujumbe kuyafuata maelezo yake au kuwajibikia tendo fulani katika muktadha wa maongezi. Jambo hili huzua tishio kubwa la aibu kwa kuwa mtoa kauli hapaswi kumshurutisha mpokea ujumbe kwa lolote bali mpokea ujumbe anapaswa kujifanyia maamuzi yake. Mojawapo ya umbo la ufiche lililotumiwa kushawishi wapokea ujumbe lilikuwa chuku. Kwa mfano Bw. Manguliechi anasema:

Ne omukhasi naye niye osoma biakhulia. Nali otaila bietakho nebieambeli khaba mungo semurunda tawe. Oyo aba Sali omulai ta.(kauli ya Bw. Manguliechi kutoka kwa mada ya Kiminai: Kiambatisho 6. uk 258)

Mke naye ndiye anasomea vyakula. Akiwa mke anayechotea vya mbele na vya nyuma, boma haliwezi kuimarika. Huyo basi si mke mzuri. (Tafsiri ya mtafiti)

Manguliechi anapotoa kauli hii anafafanua hatari iliyopo katika tendo la mke kupeana mali au vitu vya thamani bila hadhari yoyote: *anayechotea vya mbele na vya nyuma*. Tendo hili linashutumiwa kwa sababu litasababisha njaa. Anapotoa kauli hii Bw. Manguliechi anaweka wazi maelezo kuwa hakuna boma linaloweza kuimarishwa kwa tabia ya aina hii; ya mke kuwa mbadhirifu. Chuku imetumiwa kwa njia ya kutoa vipimo vilivyotengana (kuchotea miguu ya mbele na nyuma) ili kuwashawishi watu hususan wanaume kufuata maelekezo wanayopewa kuhusu suala la uteuzi wa mke mzuri. Chuku imetekeleza wajibu wa kushawishi katika kauli ya Manguliechi kwa kukuza zaidi

vipengele muhimu katika madai ya mtoa ujumbe: *kuchotea vya mbele na vya nyuma*. Vipengele hivi vya utofauti katika vipimo vinapozidishiwa kiwango au maelezo, vinasababishwa kutoa ujumbe upaswao kwa njia ya nguvu. Ujumbe unaotolewa huwa umepewa uzito usioweza kutolewa ubishi na kwa njia hiyo kumshawishi mlengwa kuwajibikia jambo linalozungumziwa. Aljadaan (2016) anaeleza kuwa chuku hukuza ufanisi na uthabiti wa matini inayorejelewa katika kujaribu kufichua yaliyomo. Ule uthabiti unaokuzwa hukupa kinachozungumziwa uzito hivi kwamba inakuwa wazi kuwa kinachozungumziwa hakiwezi kubishwa. Chuku iliyotiwa kupitia vipimo vya kupeana mali kwa wingi ina lengo la kuhimiza wanaume kufanya uteuzi mzuri wakati wa kuoa. Ili kuwashawishi kufanya hivyo anaielekeza hadhira kutambua kuwa kuchotea vya mbele na vya nyuma kunasababisha hasara kubwa. Kwa matumizi haya taswira iliyotolewa inawaelekeza vijana kutokuwa na shaka yoyote kuhusu sifa mbaya ya mke iliyojadiliwa. Kwa kufanya hivyo anawahimiza vijana kuoa wanawake wanaosaza wala si kuharibu kwa ubadhirifu. Katika mfano mwingine wa Bi. Msafwari:

Si vyema mwanamume kutembea kama vile. Kama hivi **suruali zaitwa sijui za mharo. Mpaka suruali yaonekana kushikiliwa na hips isianguke chini. Basi sijui underwear ni tatu.** Anatembea akipanua miguu ndio hiyo suruali isiteremke/isianguke. (kauli ya Bi Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 244)

Bi. Msafwari anazungumzia suala la mavazi na anapotoa kauli hii anaonyesha wazi kuwa hapendezwi na jinsi vijana wa siku hizi wanavyovalia vibaya. Anaeleza kuwa baadhi ya wanaume huvalia suruali zinazoonyesha uchi nyuma. Bi Msafwari amepiga chuku hali hiyo kwa kuziita suruali hizo za *mharo na zinazoshikiliwa kiunoni na paja ili zisianguke*.

Aidha anaongezea kuwa inabidi chupi ziwe ndani nyingi halafu mwishowe anatembea akipanua miguu ili suruali isiteremke. Katika huku kutia chuku anatoa taswira isiyopendeza kwa mwanamume anayevalia vile. Lengo ni kuwashawishi waache kuvalia namna hiyo isiyopendeza ndiposa anasema: si vyema mwanamume kutembea kama vile. Bi Msafwari hawashurutishi kuyaacha yale mavazi lakini kauli yake inalenga kutoa taswira isiyopendeka ya mtindo huo wa kuvalia ili kuwahimiza wanaume wasivalie hivyo.

Matokeo haya yanaingiliana na maoni katika utafiti wa Popa- Waytt (2018) anayeeleza kuwa chuku huangazia jambo kwa kudhihirisha wazi pengo lililopo kati ya jinsi mambo yalivyo na matarajio ya watu kuhusu jinsi jambo hilo linavyopaswa kuwa. Hii ni kwa sababu mtoa ujumbe huzidisha maelezo ya kipengele fulani cha kweli kimakusudi ili kuleta athari kubwa kwa msikilizaji. Kadri pengo linavyokuwa kubwa ndivyo athari inavyoonyeshwa zaidi kwa sababu hali halisi ilivyo imetengana sana na matarajio kuhusu jambo husika. Kwa njia hii chuku inathawabisha zaidi kwani inateka akili kwa kuvuta makini kwa njia ya kuelekeza nadhari katika kuwazia pengo lilopo kati ya yaliyosemwa na yalivyokuzwa. Vipimo vilivyokuzwa ndivyo vinakuwa fursa ya mtoa kauli kuhimiza wanaopokea ujumbe kutekeleza apendavyo. Hali kama hiyo imedhihirishwa na Bw. Manguliechi anapotoa kauli ifuatayo:

Wamalwa Kijana wanakitang'a, wanakhombe wa batulo bewamachabe webakutusi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda.(kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Historia ya Babukusu: Kiambatisho 6. uk 257)

Wamalwa Kijana wa ukoo wa Wakitang'a wa ukoo wa Nakhombe, wa ukoo wa Watulo ,wa ukoo wa uongozi, ukoo wa wanaovalia kofia ya

uongozi kwenye kichwa (ekutusi), ukimuuu mtu moto unakusubiri.
(Tafsiri ya mtafiti)

Mfano huu unaonyesha kauli ya Bw. Manguliechi akizungumzia mahusiano miongoni mwa watu duniani. Anawaeleza watu kuwa panapokuwa na mahusiano mabaya hususan yanayoangamiza wengine, basi atendaye hayo anasubiriwa na moto mbinguni wakati wa kiyama. Kama ilivyotajwa awali chuku imetumiwa kukuza kiima kwa kutaja nomino tano za pekee zinazorejelea ukoo wa kiongozi anayetajwa. Chuku hii inalenga kushawishi kiongozi huyo wa kisiasa (Wamalwa Kijana) kuhusiana na watawaliwa vyema. Manguliechi amevumisha sana ukoo wa Wamalwa Kijana kwa majina matano yanayonua kuathiria hisia zake na kumshawishi kutenda ayasemayo. Mawazo haya yanaoana na maoni ya Chacha (1997:54) “Kule kumpa mtu sifa kunafanya hali yake ya kisaikolojia kubadilika, akabadilika kiakili na kuhisi ametuna kwa ujasiri na moyo kumzonga kwa furaha. Akiwa katika hali hii anaweza kujitokeza kadamnasi na kutenda lolote.”

Kauli iliyotolewa na Bw. Manguliechi ililenga kumchochea Wamalwa Kijana katika hali hii ya kusifiwa kuitikia mwito wa ombi analopewa bila kuhisi kuwa ameshurutishwa. Sifa hizo alizozidishiwa kwa kuusifia ukoo wake zinampa msukumo wa kibinafsi wa kutekeleza asemayo Bw. Manguliechi. Fahari ya kurejelea na kukuzwa kwa ukoo inakuwa kigezo cha kumshawishi kutenda jambo analoombwa ili asiuaibishe ukoo. Uzito wa tendo linalotajwa unatwikwa kwenye fahari na thamani ya ukoo. Kwa njia hii, mawasiliano yamefanyika bila tishio la kushurutishwa bali kwa njia ya kushawishi. Chuku basi imetumiwa kushawishi watu hasa viongozi, kwa kuteka hisia na kuwarai kufuata mwelekeo wa mtoa ujumbe kuhusu yasemwayo. Haya yanaungwa mkono pia na kauli ifuatayo:

Ijapokuwa chuku ni njia mojawapo ya uimarishaji wa maana, inaimarisha hisia pia. Uimarishaji huu hauegemei idadi au vipimo vya maneno bali kwenye nguvu zinazotiwa kwenye pendekezo la mtoa ujumbe. Nguvu hizi zinaonyesha uwajibikaji wa mtoa ujumbe katika kuchochea hisia na mwingiliano wa jamii kuatika ukweli unaozungumziwa kwenye kauli yake. (Snoeck 2013: 4)

Kauli hii inaonyesha kuwa katika matumizi ya chuku idadi ya vipimo vilivyotumiwa hutekeleza jukumu la kutia nguvu pendekezo linalotolewa. Jambo hili husababisha pendekezo hilo kuteka hisia za mpokea ujumbe na kuatika ukweli unaosemwa. Haya pia yametiliwa nguvu na kauli ifuatayo (Lubakaya Fredrick, mhojiwa katika kundi teule Aprili 24, 2021). Alipoulizwa sababu za Bw. Manguliechi kutumia majina mengi katika kuwarejelea viongozi anasema:

Kamufumia ekholo yewe ngane kelanga. Kamufumianga anyole bulai obwo mala keche ayete. Anyole bulai obwo, bona wama busa mukholo endai busa, ewe omusomi busaa. Sina sikila nekakhaba kari? Kaba khamuchuba khumuwaa kamani. Abemo bunyindafu, abe omusani wa kamayuba mala eche akhole kakenyekha.(kauli ya Lubakaya katika mahojiano ya Aprili 24, uk 281)

Alikuwa akisifia ukoo wake unavyotambulishwa. Alikuwa akimsifia ili ahisi uzuri huo ndipo aende asaidie. Apate uzuri huo kama vile; tazama unatokana na ukoo tajika, wewe ni msomi, mbona basi mambo yasiwe hivi? Alikuwa anamuasa na kumpa motisha ili awe jasiri, kijana mwenye machachari ndipo aende afanye ipasavyo. (Tafsiri ya mtafiti)

Bwana Lubakaya anafafanua wazi kuwa kule kusifia ukoo wa kiongozi kulimweka katika hali ya kuhisi kuheshimika na hivyo kujitolea kutekeleza jukumu fulani katika kuwajibikia majukumu yake kwa jamii pasipo kushurutishwa. Chuku imetumiwa kushawishi mpokea ujumbe kutekeleza jambo fulani.

Bi Msafwari katika kauli yake anasema:

Wapenzi waangalie wenyewe. **Au sasa hivi akanyage yuaingia kanisani, nafikiri hata yule mtumishi Biblia itamwanguka mkononi.** Kwa hivyo ni vyema tuangalie ni vazi lipi. (kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari Kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 240)

Kauli hii ni mazungumzo ya Bi. Msafwari kuhusu swala la mavazi. Kauli hii inadhihirisha wazi kuwa vazi linalozungumziwa halipaswi kuvaliwa mtu anapoenda kanisani kwani halisitiri uchi. Bi Msafwari ana maoni kuwa mavazi hayo yasiyositiri yana madhara kwa wanaoyatazama yakiwa yamevaliwa. Anaamua kuonyesha hili kwa kutaja kuwa vazi hilo linaweza kumkwaza hata mtumishi wa Mungu (watu wanaoheshimika kutunza utu na utakatifu). Amedhihirisha haya kwa njia ya chuku kwa kusema kuwa Biblia itamwanguka mkononi. Kama mtoa ujumbe angesema wanaovalia mavazi hayo waende madanguroni au kama angewarejelea kama vibiringoma, maneno hayo yangalikuwa na makali zaidi kiasi cha kuimarisha tishio la aibu. Anaposema “nafikiri hata yule mtumishi Biblia itamwanguka mkononi” maneno hayo hata yaweza kusababisha ucheshi kwa mpokea ujumbe lakini ukali wa ayasemayo umetambulika. Hapa chuku basi imemwezesha mtoa kauli kuepuka kutumia maneno ya kuudhi (ambayo yangeaibisha mpokea ujumbe) na kwa wakati huo kumwezesha kupitisha ujumbe wa makali kwa njia chanya inayomshawishi mpokea ujumbe (Popa- Waytt, 2018).

Katika mfano mwingine wa Bi Msafwari:

Mwanangu nakwambia waweza kuwa unafanya kila kitu lakini huna sauti 21 za mwanamume za kuongea na mume. Kama sauti yako ni hiyo unayoongea moja ya kawaida... mpe ishirini na moja za mwambao.(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi Msafwari kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 249)

Muktadha huu unaonyesha kauli ya Bi. Msafwari akijibu swali ambalo mwanamke mmoja alikuwa amemuuliza. Mwanamke huyo alikuwa na hisia kuwa amejaribu kila awezalo kumfurahisha mumewe lakini yaelekea kuwa mumewe hajaridhika. Alitaka ushauri kuhusu analoweza kufanya. Katika kutoa jibu lake Bi. Msafwari hamwambii moja kwa moja kuwa huenda mume amechoshwa na jinsi yake moja ya kutenda au kuyashughulikia mambo. Hilo lingeweza kumkera mpokeaji kwa kuhisi kuwa juhudi zake hazijatiliwa maanani. Badala yake anamwambia atumie sauti ishirini na moja za mwambao; atumie mbinu na mitindo tofauti. Mpokeaji anashawishiwa kuendelea kutia jitihada ili kuimarisha mahusiano ya ndoa.

Matokeo yameonyesha kuwa ufiche umetumiwa kuwashawishi watu kufanya jambo pasipo kushurutishwa kupitia matumizi ya umbo la chuku. Brown na Levinson (1987) wanaeleza kuwa kwa kutumia chuku mtoa kauli anaweza kuchagua kigezo cha juu zaidi ya hali ya kawaida katika kufafanua ujumbe wake. Wanaotoa kauli huwa na matarajio kuwa chuku hiyo na msisitizo unaoweza hata kutiwa kwa kukuza kiimbo utamwelekeza mpokea kauli kubadili maoni yake kuhusu mada husika na kutenda atakavyo mtoa kauli (Pradnyani na Wenzake, 2017).

Utafiti unahitimisha kuwa ufiche hutumiwa ili kushawishi watu kutekeleza jambo. Katika kushawishi mtu mtoa kauli hukabiliwa na jukumu la kugeuza hali au maoni ya mpokea ujumbe ili afuate mwelekeo wake. Aidha mtoa kauli anakabiliwa na tishio kuwa maoni yake yanaweza kukataliwa au kupuuzwa. Mtoa kauli basi anahitajika kutumia mkakati utakaoathiri hisi na falsafa ya mpokea ujumbe. Utafiti huu unapenekeza kuwa chuku kwa

njia ya kukuza kiwango au vipimo inaweza kutekeleza jukumu hilo (McCarthy na Carter, 2004).

4.4.2 Kushutumu

Kushutumu ni kutenda tendo la kukemea au kulaumu mtu kwa tendo baya alilolitenda. Uchanganuzi umebaini kuwa umbo moja linalotumiwa kushutumu matendo hasi katika jamii ni maswali balagha. Asemavyo Benjamin (1972) maswali balagha si maswali ya kujibu kwa kusema tu ndio au la bali huwa na kusudio au lengo mahsusi la matumizi yake. Katika muundo wa swali balagha aghalabu kuna pengo kwenye kiarifa. Pengo hilo lililo kwenye kiarifa ndio ujumbe au maarifa ambayo mpokezi anapaswa kuhoji na kujijazia. Katika kule kuhoji ili kujijazia pengo hilo swali balagha huathiri tafakari ya mpokeaji wa ujumbe na kumfikirisha zaidi hasa kwenye mkondo sawa wa mawazo wa mtoa kauli (Ilie, 1994). Swali hilo humhusisha katika hali ya kuihoji nafsi yake kwa mujibu wa ujumbe unaozungumziwa. Hapo basi mtoa kauli huhukumika kwa tendo baya alilolitenda. Jambo hili limedhihirika katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi:

Kumwikale kwabene kumwikule nikwo kukwoo. Luno abana basoreri balekhile busa abana bakhana bakwa muno bachumile busa balosi bong'ene. Luno baunda busa khubalosi bong'ene. Mukholile muriena basoreri?(kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Kamalaka: Kiambatisho 6. uk 268)

Mlango ulio wazi ndio wako, uliofungwa si wako. Siku hizi wavulana wamewapuuza mabinti wanafuatana tu na wake wa wenyewe. Mnakwama tu kwa wanawake wazee pekee, mmefanyaje nyinyi wavulana? (Tafsiri ya mtafiti)

Mfano huu unadhihirisha mshangao wa Bw. Manguliechi kuhusu tabia ya vijana wavulana kusuhubiana na wanawake wazee ambao ni wake za watu wengine ilhali vijana

wasichana wanalipo. Kiarifa kinachouliza swali kinasema: “*mukholile muriena basoreri?*” Mmefanyaje nyinyi wavulana? Taarifa inayojitokeza kwenye pengo kwenye kiarifa ni kuwa pana kasoro mahali fulani katika huo uteuzi wa vijana. Swali hilo linapelekea vijana kutafakari na kutathmini kuhusu hayo matendo ya kuwachukua wake za wengine. Wanajihoji kwenye nafsi kuhusu hali hiyo inayoelekea kuwa na upungufu kwa mtazamo wa Bw. Manguliechi. Kwa kufanya hivyo Bw. Manguliechi anashutumu hiyo tabia yao ya kukimbilia mahusiano na wanawake wazee walio wake wa watu. Kauli ya Bi. Msafwari inadhihirisha maoni kama hayo :

Nawakumbusha tena kina mama leo waingia ndani ya nyumba halafu wachukua lesa haraka haraka ufunge kwa kuwa unavaa nguo ambayo unaambiwa haina heshima. Barabarani hakuna mama? Barabarani hakuna baba?(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 241)

Katika kauli hii Bi. Msafwari anazungumzia tendo la wanawake kuvalia mavazi yasiyo ya heshima. Anaeleza kuwa wanawake wanapoingia nyumbani wanajaribu kuonyesha heshima kwa wazazi kwa kujitanda lesa wakipuuza hoja kuwa kule njiani walipokuwa wakitembea bila lesa pia kuna wale waliowatazama na kuona aibu. Anawauliza “Barabarani hakuna mama? Barabarani hakuna baba?” Pengo linaloachwa kwenye kiarifa linadhihirisha kuwa kule barabarani pia kina mama na baba wamekuwepo. Kwa hivyo ile aibu ambayo mwanamke anakimbia kuificha ndani ya nyumba kwa kuvalia lesa tayari imewakera wengi barabarani. Hivyo anashutumu tabia ya akina mama kuvalia mavazi mafupi kwa njia ya kuhoji maamuzi ya kuvalia nguo fupi. Abioye (2009) anaeleza kuwa maswali ya balagha yana sifa ya kuwasilisha hoja kupitia mabishano. Swali huzua hali ya ubishi kuhusu mada husika kwa lengo la kuathiri mawazo ya mpokea ujumbe. Bi.

Msafwari anapouliza “barabarani hakuna baba?” anazua mjadala dhahania . Ijapokuwa jibu laweza kutolewa kwa kauli moja kuwa “wapo” dhamira yake haipo katika jibu hilo bali kuathiri mtazamo wao kuhusu mavazi mafupi. Mawazo haya yanajitokeza katika kauli ifuatayo:

Mkala: Ingawaje watapinga watasema my dress my choice ni sawa ikiwa mume mwenyewe unaridhika kutembea na mwanamke ambaye amevaa minisketi, mkewe aliyemuoa mwenyewe, tembea naye lakini kwa wanaume wengi...

Bi. Msafwari: Peleka kwa wajomba zako vivyo hivyo. Ataendaje? Na huko nje anakutana na wajomba wangapi? Jambo ambalo watu hawaelewi, yaani utakimbia ukificha nguo ndani ya nyumba na barabarani ulikuwa hivyo hivyo! kanisani umekwaza wangapi? Jamani kila mtu ajirudie mwenyewe ajiwazie twaelekea wapi? (kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 243)

Mazungumzo haya yanaonyesha Mkala akijaribu kufafanua maoni kuwa baadhi ya wanaume hupenda kutembea barabarani na wanawake waliovalia nguo fupi au zisizositiri uchi. Bi. Msafwari anamkatiza kauli na kuambia hadhira kuwa wajaribu kuwapeleka vivyo walivyo kwa wajomba. Kisha anauliza, “ ataendaje ?”. Hii inaleta fasiri kuwa huyo mke mwenyewe atashindwa kwenda kwa wajomba wake mumewe. Hii inazua hali ya kinaya kwa kuwa yule msichana aliyekuwa huru kutembea alivyovalia nusu uchi kadamnasi ya watu anashindwa kwenda kwa mjomba kwa ajili ya shaka kuhusu alivyovalia. Ile hali ya kinaya inayodhihirika basi inatoa fursa ya kulazimisha mtazamo wa mtoa kauli kuwa hayo mavazi hayafai. Mawazo haya yanaoana na maoni ya Dzemaal (2016) kuwa maswali balagha yanapotumika huzua hali ya kinaya. Hali hiyo ya kinaya inalazimisha maoni ya mtoa kauli kukubaliwa na mpokeaji ujumbe hasa katika muktadha ambamo mtoa kauli ana hadhi, cheo au nafasi inayomweka juu ya mpokea ujumbe. Bi

Msafwari akiwa mshauri aliyebobea na mwenye umri mkubwa kushinda vijana anaowarejelea katika mitindo ya kisasa ya mavazi anatumia mamlaka yake kushutumu vijana na akina mama kwa kuvalia mavazi yasiyositiri. Aidha Bi. Msafwari anasema : jamani kila mtu ajirudie mwenyewe ajiwazie twaelekea wapi? Anaposema *twaelekea wapi* fasiri inayotokea ni kuwa mambo hayaendelei vyema na pana haja ya kubadili mambo. Ikiwa basi mambo yapaswa kubadilishwa ina maana kuwa hali iliyopo haipendezi. Kwa hivyo katika kuuliza maswali hayo ya balagha Bi. Msafwari anashutumu mwenendo huo wa kutembea hadharani pasipo kujisitiri.

Matokeo basi yanabainisha kuwa ufiche hutumiwa kwa ajili ya kukemea au kushutumu matendo yaliyo kinyume na desturi ya jamii kwa njia ya kuuliza swali balagha. Maswali haya hujumuisha hali fulani ya kushawishi mtu kukubaliana na mawazo ya mtoa kauli kwa hiari yake mwenyewe anapoyatathmini na kuona kuwa matendo yake yamekosa mantiki (Frank, 1990)

Utafiti unahitimisha kuwa ufiche hutumiwa kushutumu hali, mwenendo au tabia fulani kupitia maswali ya balagha. Nadharia ya upole kwa mujibu wa Brown na Levinson (1987) inaeleza kuwa maswali balagha yanapotumiwa huacha pengo kwenye swali linalotoa vimanilizi vya kutolewa kwa shutuma. Aidha maswali haya huweza kuhusisha kinaya ambacho pia huwa na dhamira ya kushutumu. Utafiti huu unatoa mapendekezo kuwa maswali balagha yanaweza kutumiwa kuwasilisha ujumbe wa kushutumu wakati uhusiano baina ya wawasilianaji ni wa mbali.

4.4.3 Kuimarisha Madai

Kuimarisha ni hali ya kufanya kitu kuwa na nguvu au kuwa madhubuti. Kuimarisha madai ni kusesitiza au kutilia nguvu kauli iliyotajwa ili madai yanayotolewa yawe thabiti. Kauli yaweza hata kusababisha ucheshi, kupunguza makali ya aibu lakini mtoa ujumbe huwa na lengo kuwa ujumbe uliokusudiwa usisitizwe na madai yaimarishwe. Haya yamedhihirika pale ambapo hali yakinishi na kanushi zimejitokeza katika kauli zenye swali balagha. Bw. Manguliechi anadhihirisha haya katika kauli ifuatayo:

*Bali barakikha khukhola bukhwe mala omwana abone nganebakhola epei ya mawe ya bukhwe. Omanyeye likhuwa bali bukhwe, **balikhabakhola bukhwe, bukhwe sina nibwo khabakhola?** (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya kimiima: Kiambatisho 6.uk 271)*

Eti wanaanza kujadiliana kuhusu ‘mahari’ ya mama huku mtoto wake anatazama na kusikiza wanavyopiga bei ya mamake ya ‘mahari’. Ujue neno hili ‘mahari’, wanazungumzia ‘mahari’, ni mahari gani wanayozungumzia? (Tafsiri ya mtafiti)

Kifungu hiki kinahusu kauli ya Bw. Manguliechi kuhusu maagano ya mahari. Bw. Manguliechi anatoa kauli yake ya mwanzo kwenye hali yakinishi: “eti wanaanza kujadiliana kuhusu ‘mahari’ ya mama huku mtoto wake anatazama na kusikiza wanavyopiga bei ya mamake ya ‘mahari’ Tendo liko katika hali yakinishi kwa kuwa taswira inayompata mpokea ujumbe ni kuwa kikao kimefanywa na kinaendelea kujadili kuhusu mahari ya mama. Anaendelea kusema “omanyeye likhuwa bali bukhwe, balikhabakhola bukhwe,” ujue neno eti mahari, eti wanazungumzia mahari. Haya maelezo yote yako katika hali yakinishi. Bw. Manguliechi anaeleza kuwa watu hao wamekaa wanaendelea kuzungumzia mahari. Hata hivyo kauli inayofuata inaonyesha hali ya ukatavu: “bukhwe sina nibwo khabakhola” ni majadiliano yapi hayo wanafanya

kuhusu mahari? Kauli hii ya mwisho inaelekea kupinga kuwa hakuna majadiliano yoyote yaliyokuwa yanafanywa kuhusu mahari.

Maana inayojitokeza katika sehemu hii ya swali ni kuwa licha ya kikao kuandaliwa, hakuna mahari yoyote ambayo imefanywa/inayozungumziwa. Utofauti huo wa vinyume katika vishazi hivyo (katika hali yakinishi na kanushi) unasisitiza ujumbe na kuimarisha madai kuwa hakuna mazungumzo yoyote wanayofanya kwani ni kinyume na utamaduni wa jamii. Fasiri anayoipata mpokea ujumbe ni kuwa kikao na makubaliano hayo yanapaswa kupuuzwa au kutupiliwa mbali. Hali hiyo katika swali balagha imeimarisha madai kuwa vikao na masuala kuhusu mahari vinapaswa kufanywa mapema katika ndoa, kabla ya watoto kuzaliwa na kuwa wakubwa kiasi cha kuelewa kinachoendelea. Mawazo haya yamedhihirika katika kauli ya Bw. Manguliechi:

Luno luri chikhafu nicho kolongolo kakhwa nicho chiramire. Kamakhuwa bali chikhafu 13, bali yee 13 ya khochawe. Khochawe ekhola 13, bali rarawe 12. Ne chili? Ocha ne ekaratasi yong'ene, yaba ewanga elabukhe. Yalabukha etabukhe. Nono chili? (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Kimima: Kiambatisho 6. uk 273)

Siku hizi ng'ombe wanaokubaliwa kutotolewa kama mahari ni wale walioamuliwa na watu wa umri wa Kolongolo. Mambo eti ng'ombe 13, eti wa 13 ni wa mjomba. Wa mjomba ni wa 13, nao ng'ombe 12 wa baba mzazi. Na wako wapi? Unaenda tu na karatasi pekee iliyokuwa nyeupe sasa rangi imefifia, iliyogeuzwa rangi sasa imechanika. Sasa wako wapi? (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi katika kauli hii anazungumzia hali ya watu kukiuka maagano yanayofanywa kuhusu ulipaji wa mahari. Anataja kuwa makubaliano yanafanywa kwenye vikao lakini hakuna utekelezaji. Katika kiarifu cha kwanza na cha pili vitenzi vinadhihirisha hali yakinishi: *“luno luri chikhafu nicho kolongolo kakhwa nicho*

chiramire. Kamakhua bali chikhafu 13, yee 13 ya khochawe” (kuna makubaliano ya ng’ombe wanaopaswa kutolewa. Kuna matarajio kuwa ng’ombe 13 watatolewa yule ya 13 akiwa wa mjomba). Hali yakinishi ndiyo imetumiwa kutoa maelezo hayo. Lakini katika kuuliza swali anauliza: “*ne chili?*” na wako wapi? Swali linaulizwa kwa njia ya ukatavu. Swali linafafanua au kuimarisha madai kuwa mahari hayalipwi hata baada ya vikao kuwepo na makubaliano kufikiwa.

Katika mfano huu mtoa kauli amerudia kirai wako wapi? Wako wapi? Kirai hiki kimerudiwa kwa njia ya kukumbukwa kwa urahisi. Hadhira yaweza hata kushiriki katika uwasilishaji kwa kukariri kirai hicho; wako wapi? Wako wapi? Kwa njia hii jawabu dhania “hakuna” linajitokeza. Hapo basi madai yake yanaimarishwa; madai kuwa watu wengi hawatimizi ahadi yao ya kulipa mahari. Maelezo haya yanalingana na maoni ya Ilie (1994) kuwa maswali balagha huwa na viwango vya kisintaksia na vya kisemantiki vinavyochangiana katika fasiri ya maana kusudiwa ya mtoa kauli. Katika mfano uliotolewa, muundo wa kisintaksia wa takriri ya swali balagha unachangia kusisitiza uwezo wa kukumbuka na kuimarisha madai ya Bw. Manguliechi kuwa mahari hayalipwi. Kwa upande mwingine maana kinzani inayojitokeza katika hali yakinishi na kanushi inatilia nguvu madai kuwa mahari hayalipwi. Hali kama hii pia inajitokeza katika kauli ifuatayo ya Bi. Msafwari:

Na wanawake hamuitwi watumwa. **Basi kama mngekuwa watumwa sisi hatungeolewa. Mbona tulirolewa na tunakaa mpaka leo?** Hatukupata mabaya? Tuliypata lakini tuliyavumilia. **Kwa nini sasa mwawa wachungu? Hamtaki kuambiwa ukweli?**(kauli ya Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 241)

Bi. Msafwari katika kifungu hiki anazungumzia hali ya wanawake kuteta kuwa majukumu ya ndoa yamewageza kuwa watumwa. Katika kifungu hiki pia kuna kule kubadilishana hali pia katika viarifu ili mtoa ujumbe asisitize madai yake kuwa kuolewa si utumwa bali kuna changamoto. Hali hii inadhihirika katika virai vya maswali ifuatavyo

Basi kama mngekuwa watumwa sisi **hatungeolewa**. (hali katavu)

Mbona **tuliolewa** na **tunakaa** mpaka leo? (hali yakinifu)

Hatukupata mabaya? (hali katavu)

Tuliyapata lakini **tuliyavumilia**. Kwa nini sasa **mwawa** wachungu? (yakinifu)

Hamtaki kuambiwa ukweli?(hali katavu)

Kupitia kauli za kuyakinisha na kukataa, Bi. Msafwari amefanikiwa kuimarisha madai yake kuwa japo kuna changamoto katika ndoa, hao waliolewa hadi sasa. Kwa hivyo changamoto za ndoa ni jambo la jadi ambalo mwanamke anapaswa kuvumilia. Katika madai hayp anapinga mawazo ya wanawake wa kisasa kuchukulia kuwa ndoa imewageza kuwa watumwa. Aidha Bi. Msafwari anasema:

Mimi huyu mkaza mwana ndani ya nyumba nitakataa. Mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu? (kauli ya Bi. Msafwari katika mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 241)

Tukirejelea kauli hii ya mtoa ujumbe ambaye ni Bi. Msafwari anazungumzia suala la mavazi. Anajaribu kueleza kuwa baadhi ya mavazi ya kisasa yanaaibisha. Katika kueleza haya anaanza kutoa kauli katika hali katavu:

Mimi huyu mkaza mwana ndani ya nyumba **nitakataa**.(hali katavu)

Mume wangu **ataangalia wapi** mkaza mwana ni huyu? (hali yakinifu)

Kauli ya mwanzo inaonyesha ukatavu; Bi. Msafwari anakataa kuwa yeye hatakubali mkaza mwana wa kuvalia mavazi yasiyo ya heshima. Sentensi hiyo ni ya taarifa. Kauli ya pili iko katika hali yakinifu ambapo anauliza kuwa mume wake ataangalia wapi. Fasiri inayotolewa hapa ni kuwa mume hana pa kuangalia au ataaibika akimtazama mkaza mwana alivyovalia. Katika swali hilo ambalo pia linadhahirisha mshangao linasisitiza madai yake kuwa nguo hizo zinawakosea wazee heshima.

Aidha katika mfano mwingine wa Bi. Msafwari:

Nauliza nyinyi, mume wako umpatie nafasi ya kumgeuza mtoto wa kike pampers, eti kwa sababu mlikwenda Bejin? **Wapenzi kumbe mwatokota hapa hamjaiva?**(kauli ya Bi. Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari katika kikao cha Oktoba: Kiambatisho 5. uk 250)

Katika kifungu hiki Bi. Msafwari anajaribu kueleza wanawake kuwa yale mawazo ya wanawake kugawana majukumu ya nyumbani eti kwa sababu walienda Beijing ni mawazo potovu. Anahisi kuwa wanawake wanapofanya hivyo ina maana kuwa hawajakomaa kimawazo. Kwenye kishazi kilicho na swali anauliza: “kumbe mwatokota” (hali yakinishi) Hamjaiva? (hali kanushi). Swali balagha alilotumia lina maana ileile kuwa hawajakomaa. Swali hilo basi linaimarisha madai yake kuwa kazi za nyumba ni za mwanamke na kule kupigania majukumu ya nyumbani na mume ni hali ya kutokomaa kimawazo kwa wanawake.

Matokeo yanabainisha kuwa ufiche unaweza kutumiwa na mtoa ujumbe ili kuimarisha madai anayoyatoa. Mawazo haya yanathibitishwa katika uchunguzi wa Graham (2015). aliyebainisha kuwa katika mjadala wahojiwa wakati mwingine walitumia maswali balagha kama mbinu ya kupinga mawazo ya wapinzani wao ili nao waimarishe madai au

agenda zao. Katika utafiti huu maswali balagha yamedhihirika kutekeleza jukumu hili la kuimarisha madai wakati vishazi vilivyotumiwa kuuliza swali vinadhihirisha hali yakinishi na kanushi katika kufafanua wazo moja.

4.4.4 Kuelekeza Uzingatifu kwa Neno/Kauli

Maneno hubeba maana inayowasiisha ujumbe katika mawasiliano. Hata hivyo uchanganuzi ulidhihirisha kuwa maneno yanapopewa mkazo usio wa kawaida husababisha neno hilo kupewa uzingavu. Aidha ujumbe uliobebwa kwenye neno hilo hupewa umuhimu mkubwa katika fasiri ya ujumbe kusudiwa. Hii ni kwa sababu wakaa mrefu unaowekwa katika neno kwenye mkazo kinzani huleta hisia mbili tofauti katika neno hilo moja. Hii inatokana na sababu kuwa kiimbo cha neno huwa kimebadilishwa. Kiimbo hicho kinadhihirisha hali ya walakini ya mtoa ujumbe kuhusu maana ya neno husika katika muktadha wa mazungumzo. Hapo basi nadhari ya mpokea ujumbe hufungika katika ujumbe ulio kwenye neno hilo zaidi ya ujumbe mwingine kwenye kauli iliyotolewa (Muller na Levis, 2019). Hali hii inadhihirika katika kauli ifuatayo ya Bw. Manguliechi:

Bubwilula bulia we khabi. Ewe Munyasia bubwilula bulia we khabi ne semwilulaa Ewe Kapiteni semwilulaa (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 258)

Kitu kilichotengenezwa vizuri humwendea mtu mwenye bahati. Ewe Munyasa, kitu kilichotengenezwa vizuri humwendea mtu mwenye bahati, basi si mchujee. Ewe Kaputeni si mchujee. (Tafsiri ya mtafiti)

Bw. Manguliechi katika kauli hii anajaribu kuhimiza viongozi kuwajibika katika majukumu yao kwa jamii. Wakaa mrefu umewekwa katika neno [semwilula:] ambalo linatamkwa kwa muda mrefu kuliko ule wa kawaida. Ijapokuwa kauli yenye kifungu

hicho ina maneno mengine kama vile: “*Ewe Kapiteni semwilulaa*” uzingativu unaelekezwa kwa neno [semwilula:] kwa kupewa msisitizo usio wa kawaida. Bw. Manguliechi amevuta silabi hiyo kimakusudi kwa kuwa humo ndimo mna ujumbe unaosisitizwa. Ujumbe ni kuwa viongozi wamekosa kuwajibika na kutekeleza majukumu yao ilhali wanapaswa kujikakamua ili kuvutia maendeleo na wawekezaji kwenye maeneo yao ya uongozi. Neno hilo lililopewa mkazo kinzani litatamkwa kwa kiimbo tofauti. Kiimbo cha neno kinatoa dhamira ya kushutumu hali ya kutowajibika na pia kuhimiza viongozi kuwajibika. Dhamira hizi mbili zimetokea kwa wakati mmoja na hivyo kuvuta makini ya mpokea ujumbe kutafakari ujumbe huo wa neno hilo. Mfano ufuatao wa Bw. Manguliechi pia unadhihirisha hilo:

Engoso seyandakhambwa ekhoya babechukhulu bakhwakala. Ewe Munyasa ne sewakalaa. Wamalwa sewakalaa.(kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 258)

Uvimbe au jipu au fulani linalomsumbua mahali palipojificha huhitaji wajukuu wa kukukuna. Ewe Munyasa si basi ukunee, Wamalwa si ukunee. (Tafsiri ya mtafiti)

Mtoa ujumbe ambaye ni Bw. Manguliechi angali anatoa shutuma kwa viongozi kwa kutotaka kuulizia msaada kwa wanasiasa wengine. Neno [*sewakala:*] limetamkwa kwa msisitizo usio wa kawaida. Uzingativu kwenye kifungu hicho umeelekezwa katika neno hilo. Urefushaji wa irabu ya mwisho [*sewakala:*] unaonyesha ukali katika shutuma hiyo pasipo kuwagombanisha viongozi. Wakaa huo mrefu umevuta makini ya Wamalwa na Munyasa pale. Humo ndimo mna sehemu mbili, himizo kwao kutetea na kwa upande mwingine shutuma kuwa hawatekelezi hayo. Aidha, Bw. Manguliechi pia anasema:

Munyasa mulinde kenya , mtetee Kenya nga Wele nekenya. Bona wele kenyle semuteteaa Bona wele kenyle semulindaa. (kauli ya Bw. Manguliechi katika mada ya Chisimo: Kiambatisho 6. uk 259)

Munyasa mulinde nchi ya Kenya, muiteete jinsi Mungu anavyotaka. Tazama Mungu ametaka simutete. Tazama Mungu ametaka si mlindee. (Tafsiri ya mtafiti)

Katika kauli hii Bw. Manguliechi anawausia viongozi ili wawajibike katika majukumu yao. Maneno [semutetea:] na [semulinda:] yametamkwa kwa mkazo usio wa kawaida. Urefushaji katika muktadha huu unavuta uzingativu wa mpokea ujumbe kwenye neno hilo na kufafanua jambo husika ;hasa kuonyesha kinyume cha matendo. Hivyo, mtoa ujumbe anatumia ukinzani katika mkazo wa neno ili kudhihirisha hisia zake kuhusu swala la utowajibikaji wa viongozi. Maoni haya yanaingiliana na ya Cummins na Rohde (2015) kuwa mkazo kinzani humwelekeza mpokea ujumbe kwa taarifa kuhusu swala linaloweza kuwa linaangaziwa na mada au swali linalojibiwa kwalo. Mathalani katika mfano uliotolewa neno hilo linazua hisia zinaonyesha himizo na ukali wa hali ya kutoridhika. Viongozi basi wanapaswa kuelewa makali ya kiimbo hicho kilichobadilika kwenye neno na kung'amua kuwa wanakemewa na kwa wakati huo kuombwa wageuze nyendo zao. Bi. Msafwarikatika kauli yake anasema yafuatayo:

Bi Msafari: Saa kumi na moja mlitoka nyote mkaenda kazini. Lakini wewe kama mwanamke lazima umwambie karibu mwanangu. Pole kazi mwangalie kama kola iko sawa ama haiko sawa. Wewe utaingia maanake wewe ni mke ulikubali kufanya nini? Kuolewa. Kama usingetaka hayo **usieende**. Nimesema hivi kanze; kuolewa si lazima lakini sikizeni niwaambie mama msidanganyane (kauli ya Bi Msafwari katika Mawaidha na Bi. Msafwari kikao cha Februari: Kiambatisho 4. uk 251)

Bi. Msafwari anaeleza kina mama kuwa kuolewa kuna majukumu hivyo waingiao lazima wajiandae. Anataja kuwa: “Kama usingetaka hayo usieende.” Neno usiende limepewa

mkazo kinzani /usie:nde/. Uzingativu umeelekezwa kwa neno hilo kuwa ikiwa mtu hayataki majukumu basi asiowe. Fasiri inayoweza kutolewa hapo ni kuwa ndoa ni majukumu na asiye tayari asithubutu. Aidha fasiri nyingine yaweza kuwa shutuma kwa aliyeingia katika ndoa na angependa kuendelea kukaa humo bila kutaka kufungika kwa majukumu yanayoambatana na ndoa. Brown na Levinson (1987) wanaeleza kuwa mkazo kinzani katika muktadha wa matumizi yake hukiuka kanuni ya ushirikiano ya uhusiano na kwa kufanya hivyo huibua dhamira ya kushutumu. Dhamira kuu basi huwa kushutumu lakini hisia ya rai au himizo pia hujitokeza.

Uchanganuzi umedhihirisha kuwa mkazo kinzani kama umbo la ufiche umetumiwa kuelekeza uzingativu katika neno husika. Neno lililopewa uzingativu ndilo linabeba ujumbee mkuu. Kwa kuwa mkazo huo ni sifa ya kiarudhi, fasiri ya dhamira iliyomo yaweza kuzua changamoto. Utafiti huu unapendekeza kuwa mpokea ujumbe anawajibika kutoa maana katika kiimbo cha neno ambapo dhamira kuu huwa kushutumu. Ie maana ya pili yaweza kutokana na uchanganuzi wa isimu matini. Brenner (2006) katika utafiti wake alifafanua kuwa ufiche ulilenga kumchochea na kumhimiza mtu kutekeleza jambo fulani ambalo huenda ni jukumu lake. Basi mkazo kinzani katika kuelekeza makini katika neno husababisha mpokea ujumbe kufanya maamuzi ya kutekeleza jambo husika katika muktadha.

4.5 Hitimisho

Sura hii imechanganua data na kuwasilisha matokeo kwa mujibu wa nadharia ya upole ya Brown na Levinson pamoja na kuzingatia malengo ya utafiti. Chuku, maswali balagha, mkazo kinzani na methali zimeainishwa kama maumbo ya ufiche katika Kiswahili na

Lubukusu. Maumbo haya yamebainika katika muktadha wa hali, muktadha wa kiisimu na muktadha wa utamaduni. Aidha imebainika kuwa ufiche umetumiwa ili kushawishi, kushutumu, kuimarisha madai na kuelekeza uzingativu kwa neno husika ili kuwasilisha ujumbe kwa msisitizo. Aidha utafiti huu umebainisha kuwa ufiche ni mkakati wa kimakusudi anaolenga kutumia mtoa kauli kwa faida ya mpokea ujumbe. Huwa mtoa kauli amelenga kusitiri uso wa mpokea ujumbe.

SURA YA TANO

MUHTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO

5.1 Utangulizi

Sura hii ndiyo ya mwisho na imegawanyika katika sehemu tatu kuu. Sehemu ya kwanza ya sura hii inahusu muhtasari wa utafiti huu, sehemu ya pili inahusu mahitimisho ya utafiti huu ambayo yanajumulisha madhumuni mahsusi matatu yaliyouongoza utafiti huu. Madhumuni hayo yamefafanuliwa kwa muhtasari kwa kuonyesha namna yalivyoshughulikiwa na kuweza kufikiwa na kukamilishwa. Kwa mantiki hiyo basi, madhumuni hayo yameweza kutimiza azma ya kutekelezwa utafiti huu. Sehemu ya tatu inatoa mapendekezo kwa tafiti zijazo kuhusiana na maeneo yaliyogusiwa na utafiti huu kwa ujumla.

5.2 Muhtasari wa Tasnifu

Utafiti huu una jumla ya sura tano. Sura ya kwanza imefafanua kwa kina vipengele vilivyounda utangulizi wa utafiti huu. Vipengele hivyo ni: usuli wa mada ambapo ufafanuzi wa dhana ya upole ulitolewa na kuhusisha na uliche kama mkakati wa upole, suala la utafiti, madhumuni ya utafiti ambayo yalijumuisha lengo kuu na madhumuni matatu mahsusi. Vipengele vingine vilihusu maswali ya utafiti, misingi ya uteuzi, mipaka ya utafiti, umuhimu wa utafiti pamoja na vikwazo au changamoto zilizokumba utafiti .

Sura ya pili imefafanua kwa kina uhakiki wa maandishi yaliyofanywa na yanayohusiana na mada husika. Sehemu hii ilitengwa kwenye mawanda matatu kwa kurejelea kigezo cha madhumuni ya utafiti. Lengo lilikuwa kubaini yaliyokwisha kuandikwa kuhusu mada hii. Sehemu ya kwanza ilihusu yaliyoandikwa kuhusu maumbo ya upole. Utafiti huu

umechangia kuainisha ufiche kama mkakati mahsusi kwa kuchunguza maumbo yake katika lugha mbili za kiasili. Sehemu ya pili ilishughulikia lugha na muktadha ambapo utafiti huu ulijibainisha kwa kuchunguza maumbo ya ufiche katika muktadha wa hali, muktadha wa kiisimu na muktadha wa utamaduni. Pia, sehemu hii ilishughulikia yaliyoandikwa kuhusu sababu za matumizi ya mkakati wa ufiche. Sababu hapa zilibainishwa kutokana na muktadha wa utokeaji wa maumbo ya ufiche. Sura hii aidha imehusu nadharia iliyotumiwa katika utafiti huu.

Sura ya tatu, imeeleza kwa kina muundo uliotumiwa katika utafiti ambapo ilibainika kuwa muundo wa uchanganuzi kifani ndio ulitumiwa. Eneo la utafiti, umma lengwa, sampuli na usampulishaji pia vimeelezwa. Ilibainika kuwa usampulishaji wa kimakusudi ulifanywa kuhusu washirika katika utafiti. Mbinu na vifaa vya ukusanyaji data vilivyoshirikishwa pamoja na masuala ya kimaadili yaliyozingatiwa katika kufanya utafiti yalijadiliwa.

5.2.1 Maumbo ya Ufiche

Utafiti ulibainisha kuwa katika Lubukusu na Kiswahili ufiche umedhihirika katika maumbo mbalimbali yaliyojitokeza katika miundo ya umbo sauti, umbo neno na umbo miundo. Ufiche ulijitokeza katika vitengo viwili vikuu vya mkakati wa ufiche: vimanilizi na utata. Katika kitengo cha vimanilizi chuku, maswali balagha na mkazo kinzani vilijitokeza kama maumbo ya ufiche. Umbo la methali lilijitokeza kama mkakati chini ya kitengo cha utata. Kwa ujumla kitengo cha vimanilizi kilijitokeza kwa maumbo mengi zaidi ya kitengo cha utata ambacho kilidhihirika katika matumizi ya methali.

Chuku ilijitokeza kwa njia ya takriri katika muundo wa neno katika nomino kwenye lugha ya Lubukusu na katika vitenzi kwenye lugha ya Kiswahili. Isitoshe chuku pia ilijitokeza kwa njia ya ulinganishi wa vipimo vya vitu au hali mbili. Ulinganishi huu ulitoa taswira ya mwachano mkubwa katika kiwango cha vipimo vya vitu vilivyolinganishwa. Mwachano huo ulidhihirisha hali ya kutiwa chumvi kwani vipimo vya ulinganishi vilizidi matarajio ya kawaida. Katika Lubukusu ilijitokeza kwenye msemu wa jamii na katika Kiswahili ilijitokeza katika msemu na tashbihi. Uchanganuzi pia ulionyesha kuwa chuku ilidhihirika katika kukuza au kuvumisha kiima. Katika Lubukusu haya yalidhihirika katika kutumia nomino nyingine za pekee zilizosifia ukoo wa mpokea ujumbe ili kuvumisha kiima. Katika Kiswahili ilidhihirika kupitia kivumishi cha umilikaji wa nafsi ya kwanza na kivumishi cha sifa kutiwa kwenye kiima.

Maswali ya balagha pia yalijitokeza kama umbo la ufiche linalotumiwa katika Kiswahili na Lubukusu ili kupitisha ujumbe wenye makali. Maswali haya hasa yalitokea katika muundo wa sentensi. Maswali haya aghalabu yalijitokeza katika mabadiliko ya sentensi kutoka kwa hali yakinifu hadi hali katavu au kutoka kwenye hali katavu hadi hali yakinifu kwenye lugha ya Kiswahili na Lubukusu. Maswali haya yalitumiwa kama njia ya kuhoji matendo ya mpokea ujumbe. Maswali haya yalitumika pia katika kushutumu tabia au hali fulani iliyokiuka matarajio ya kawaida ya wanajamii

Umbo jingine la ufiche lililojitokeza ni mkazo kinzani. Umbo hili lilijitokeza katika muundo wa kifonolojia. Katika lugha ya Lubukusu na Kiswahili urefushaji wa silabi wazi ulibainika katika baadhi ya maneno kimakusudi ili kuwasilisha ujumbe lengwa. Urefushaji huu haukubadilisha maana ya neno bali uliongeza sifa ya kiarudhi katika

utamkaji wa neno husika. Katika Kiswahili mkazo kinzani ulitokea katika vitenzi, nomino, viwakilishi na vielezi lakini katika Lubukusu mkazo kinzani ulitokea katika kitenzi pekee. Isitoshe mkazo kinzani katika Lubukusu ulitokea mwishoni mwa neno au katika silabi ya mwisho ya neno. Hata hivyo katika Kiswahili, mkazo huu ulitokea kati ambapo mzizi wa neno ulivunjwa na mwisho wa neno au kwenye silabi ya mwisho. Licha ya tofauti hizo, katika lugha hizi mbili, mkazo kinzani ulitokea kwenye silabi wazi wala si silabi funge.

Methali zilijitokeza kama umbo lililotoa ujumbe kwa njia ya ufiche. Ilibainika kuwa methali ziliwasilisha ujumbe kwa njia ya ujumulishaji kwani zilimdongoa mpokea ujumbe na kutoa kauli kwa ujumla. Jukumu la mpokea ujumbe huwa kufasiri ujumbe na kuwazia ikiwa ujumbe huo ulimlenga. Aidha utafiti ulibaini kuwa kulikuwa na mwingiliano mkubwa wa methali za Kiswahili na za Lubukusu. Mathalani ilibainika kuwa kulikuwa na visawe vya methali za Lubukusu kwa Kiswahili na pia kulikuwa na uhusiano wa kimaana na kimuktadha kati ya methali za lugha hizi mbili.

5.2.2 Mukstadha wa Matumizi ya Ufiche

Matokeo ya utafiti yalibainisha kuwa muktadha ulichangia sana uteuzi wa umbo na maana ya maneno ya ufiche katika mawasiliano. Hii ina maana kuwa maumbo mbalimbali yalitumiwa katika muktadha mbalimbali. Aidha kauli iliweza kufasiriwa vizuri kwa kuiweka katika muktadha husika. Ilibainika kuwa muktadha wa hali ulitumika pakubwa katika uteuzi wa maumbo ya kutumiwa na wawasilishaji ujumbe. Mathalani uhusiano baina ya wahusika katika mawasiliano uliathiri matumizi ya lugha. Mahusiano haya yalijitokeza kwa njia ya umri uliomwezesha mtoa kauli kuteua umbo lenye makali

kama swali la balagha kushutumu mienendo hasi. Aidha, uhusiano wa jinsia uliwawezesha watoa kauli kuteua maneno yanayowafaidi kutimiza malengo yao hata kama maneno hayo yalikuwa na maana nyingine katika muktadha mpana. Ilibainika pia kuwa wakati kuna kiasi kikubwa cha kusababisha aibu hususan katika kumzungumzia mtu mwenye mamlaka, chuku pamoja na maswali ya balagha yalitumiwa kama njia ya kupunguza makali ya aibu.

Muktadha wa kiisimu ulichunguza mahusiano ya maneno na sentensi katika kauli zilizotolewa. Uchanganuzi ulionyesha kuwa ubainishaji wa muktadha wa kiisimu katika matini ulikuwa muhimu katika kupata fasiri ya maana dhamiriwa. Kule kuhusisha muktadha wa kiisimu kulimsaidia mpokea ujumbe kung'amua kinachokusudiwa ambacho huenda hakipo kwenye leksia zilizotumiwa katika lugha zote mbili. Muktadha wa kiisimu ulibainika katika miundo ya maneno na mpangilio wa sentensi.

Muktadha wa utamaduni ulibainisha kuwa baadhi ya kauli ziliteuliwa kutumika kutoa ujumbe kuhusu mada fulani kutokana na maarifa shirikishi kuhusu utamaduni wa jamii. Baadhi ya kauli zingeeleweka katika muktadha mpana kwa kuhusisha na imani na desturi za jamii. Haya yalitokana na sababu kuwa lugha haiwezi kutengwa na jamii. Kwa hivyo usuli wa mshikamano wa jamii ulidhihirika pia katika lugha kupitia mahusiano ya kijamii, muundo wa kijamii, itikadi na desturi za jamii. Ujumi wa Waswahili hasa kuhusu suala la mavazi ulijitokeza. Aidha utamaduni wa kuumeni ulijidhihirisha katika matumizi ya lugha ya Lubukusu kuhusu suala la unyumba.

5.2.3 Sababu za Matumizi ya Ufiche

Matokeo ya utafiti yalionyesha kuwa ufiche ulitumiwa kwa ajili ya malengo fulani. Sababu hizo zilipimwa kwa kurejelea faida inayotokana na matumizi ya umbo husika katika muktadha fulani. Mathalani chuku ilitumiwa ili kushawishi na kushutumu mienendo hasi. Ilibainika kuwa chuku ilitumiwa kuwashawishi wapokea ujumbe kufuata maagizo au maelekezo ya mtoa kauli. Chuku huangazia jambo kwa kudhihirisha wazi pengo lililopo kati ya jinsi mambo yalivyo na matarajio ya watu kuhusu jinsi jambo hilo linavyopaswa kuwa. Hii ni kwa sababu mtoa ujumbe huzidisha maelezo ya kipengele. Kwa njia hiyo chuku ilitumiwa kuwashawishi hata watu wenye mamlaka kuitikia mwito wa mtoa ujumbe.

Matokeo yalidhihirisha pia kuwa balagha na methali zilitumiwa kushutumu matendo maovu au yaliyo kinyume na maadili pasipo kumtia mtu aibu hadharani. Mathalani utafiti uliangazia muundo wa swali balagha na kubaini kuwa aghalabu huwa kuna pengo kwenye kiarifu. Pengo hilo lililo kwenye kiarifu ndio ujumbe au maarifa ambayo mpokea ujumbe anapaswa kuhoji na kujijazia. Katika kule kuhoji ili kujijazia pengo hilo swali balagha huathiri tafakari ya mpokezi wa ujumbe na kumfikirisha zaidi. Swali hilo humhusisha katika hali ya kuihoji nafsi yake na kwa njia hiyo kusutumumu tendo lililo kinyume.

Uchanganuzi aidha ulionyesha kuwa ufiche ulitumiwa ili kuelekeza uzingativu kwa neno la mtoa ujumbe. Mkazo kinzani ulitambulika kuelekeza uzingatifu kwa neno husika na hivyo kusababisha ujumbe uliomo kwenye neno hilo kuzingatiwa kwa dhati. Ilibainika kuwa mkazo kinzani ulikuwa na lengo la kusisitiza ujumbe uliofumwa kwenye neno hilo

na hivyo kuimarisha madai. Utafiti ulibainisha kuwa katika kuelekeza uzingativu katika neno mkazo kinzani ulitumiwa katika Kiswahili ili kusisitiza jambo linalozungumziwa tofauti na Lubukusu ambapo mkazo kinzani ulilenga kushutumu hali fulani iliyoenda kinyume na matarajio.

Matokeo yalifafanua kuwa ufiche ulitumiwa kuimarisha madai. Maswali balagha yalidhihirisha jukumu hilo la kuimarisha madai. Hali hii iliwezesha na kule kutokea kwa hali yakinishi na kanushi katika fungu hilo la swali balagha. Hali hizo kinzani kwenye vishazi zilisisitiza asemalo mtoa kauli na kwa njia hiyo kuimarisha madai.

5.3 Hitimisho

Utafiti unahitimisha kuwa ufiche kama mkakati wa upole katika Kiswahili na Lubukusu hudhihirika katika maumbo mbalimbali. Umbo la chuku limedhihirika kama kichochezi cha vimanilizi ambapo jukumu la mpokea ujumbe huwa kutambua vimanilizi hivyo ndipo vimwelekeze kwa maana dhamiriwa. Aidha namna ya kurejelewa kwa kiima kuna nafasi kubwa katika kufanikisha mawasiliano. Hii inatokana na sababu kuwa mlahaka mbaya unampa mpokea ujumbe mwelekeo hasi kuhusu ujumbe unaowasilishwa na pia kuathiri fasiri ya maana kusudiwa. Ilibainika kuwa ni muhimu kwa mtoa kauli kuwazia anavyomrejelea mpokea ujumbe kwa sababu jina linalotumiwa na mtoa kauli katika kurejelea kiima cha mpokea ujumbe halidhibitiwi na maana ya kisemantiki ya jina hilo bali sababu za kipragmatiki ambazo haziwezi kuzuiliwa (Ridley, 2016). Hali hii inadhihirika chuku itumiwapo kuvumisha kiima. Swali balagha lilibainika kama umbo la ufiche linalowasilisha ujumbe kwa kuathiri mtazamo na maoni ya mpokea ujumbe kwa njia ya kuhoji. Hata hivyo kwa kuwa vidokezi vya maana kusudiwa iliyo katika pengo

kwenye kiarifa ni vingi, hali ya kupotoka inaweza kutokea. Kupotoka huku kunaweza kukabiliwa mpokea ujumbe anapojibana kwenye vipengele dokezi katika muktadha. Maana inayokusudiwa katika umbo la methali ni tata na inahitaji mpokea ujumbe kufanya ulinganisho na hali halisi ndipo aing'amue Nketia(katika Finnegan, 2012). Katika kupambanua muktadha wa wa matumizi ya ufiche utafiti huu unafafanua kuwa mtoa kauli hukabiliwa na changamoto ya kufidia umbali wa mahusiano anapowasilisha ujumbe. Aidha anakabiliwa na hali ya kumshurutisha mpokea ujumbe kukubali maoni yake panapokuwa na tishio la umbali katika mahusiano. Jambo hili ni changamoto kubwa kwani kwa mujibu wa nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) katika matumizi ya ufiche mtoa kauli hapswi kuonekana kumshurutisha mpokea ujumbe kwa vyovyote vile. Mpokea ujumbe basi analazimika kuteua umbo litakalowasilisha ujumbe wake kwa hekima ya kutomshurutisha mpokea ujumbe. Mambo haya yamedhihirisha kuwa uhusiano, mamlaka na tishio la kusababisha aibu ni vigezo vya kimuktadha ambavyo vimedhibiti uteuzi wa mkakati wa ufiche. Muktadha wa kiisimu na muktadha wa utamadumi umewezesha watoa kauli kushughulikia mada zenye tishio kubwa la kusababisha aibu kwa njia isiyoleta aibu.

Kando na hayo ufiche umetumiwa na mtoa kauli kutekeleza majukumu mbalimbali. Mathalani, chuku ilitumiwa ili kushawishi watu kutekeleza jambo kwa njia ya kuathiri hisia. Ufiche pia umetumiwa kushutumu hali, mwenendo au tabia fulani kupitia maswali ya balagha. Hii inatokana na uwezo wa maswali balagha kutumiwa kuwasilisha ujumbe wa kushutumu wakati uhusiano baina ya wawasilianaji ni wa mbali.

Kwa ujumla suala la ufiche ni changamano kwani ni mkakati wa kimakusudi wa mtoa ujumbe unaotumiwa kwa madhumuni fulani. Utafiti huu basi unakubaliana na uchunguzi wa Yule (2020) kuwa mikakati ya upole ni jitihada ya mtoa kauli ya kutumia hekima na busara katika kuwasilisha ujumbe. Kama ilivyopambanuliwa na Brown na Levinson (1987) maana katika ufiche ni tata kwa kuwa itategemea leksia zilizotumiwa, maana kusudiwa ya msemaji na maana inayofikiriwa na kufasiriwa na mpokea ujumbe. Kwa hivyo nafasi ya mpokea ujumbe huwa kuisaka maana dhamira isiyo kwenye leksia zilizotumiwa (Leech, 2020). Utafiti unahitimisha kuwa udhihirikaji wa maumbo ya ufiche umefungamana na utamaduni wa jamii. Hii inatokana na sababu kuwa umbo moja linadhihirishwa kwa miundo tofauti kutokana na utamaduni wa jamii kama ilivyobainishwa katika Kiswahili na Lubukusu. Aidha, maana na muktadha ni mambo yanayoambatana na huchangia pakubwa kubainisha sababu za mtoa kauli katika uteuzi wa mkakati wa kuwasilisha ujumbe.

5.4 Mapendekezo ya Utafiti

Utafiti huu unapendekeza kuwa chuku kama umbo la ufiche linaweza kutumiwa hususan na walumbi na wanaotoa mawaidha ili kukuza kiima na kuimarisha mawasiliano kwa sababu namna ya kurejelewa kwa kiima kuna nafasi kubwa katika kufanikisha mawasiliano. Hii inatokana na sababu kuwa mlahaka mbaya unampa mpokea ujumbe mwelekeo hasi kuhusu ujumbe unaowasilishwa na pia kuathiri fasiri ya maana kusudiwa.

Watoa kauli kama vile walumbi na watoa mawaidha wana jukumu la kutathmini ukaribu au umbali wa uhusiano wao na wanaopokea ujumbe, cheo au hadhi yao pamoja na hisia zinazoambatana na mada husika ili wafanikiwe kuwasilisha ujumbe kwa njia ya upole.

Hii inatokana na sababu kuwa muktadha wa hali una nafasi kubwa katika uteuzi wa umbo linalotumiwa kuwasilisha ujumbe. Mathalani, chuku katika uvumishaji wa kiima yaweza kutumiwa katika hali ambapo mpokea ujumbe ana mamlaka makubwa kumshinda mtoa kauli.

Mtoa kauli anapokumbana na mada zinazofungamana na utamaduni na zilizo na tishio kubwa la kusababisha aibu, methali au msemu pamoja na mkazo kinzani yaweza kutumiwa kuwasilisha ujumbe. Katika uwasilishaji wa ujumbe maumbo haya huhusisha maarifa shirikishi ambayo yanatambuliwa na wanajamii. Maarifa haya yanatoa mdokezo wa maana kusudiwa.

Utafiti huu unapendekeza kuwa wapangaji sera waunde sera zitakazoimarisha nafasi ya lugha za kiasili kwa kuwa zina nafasi katika kutoa maarifa yanayoziba pengo kwenye mawasiliano hususan katika ujifunzaji wa lugha ya pili. Mathalani, uchambuzi wa mikakati ya upole ni sawa na utambuzi wa pragmatiki ya lugha ya pili katika ujifunzaji wa lugha.

5.5 Mapendekezo kwa Ajili ya Tafiti za Baadaye

Maumbo ya ufiche ni mengi na hayawezi kutafitiwa kikamilifu mara moja. Utafiti huu umepambanua maumbo manne pekee: chuku, mkazo kinzani, methali na maswali balagha. Utafiti zaidi unahitajika kuangazia maumbo mengine.

Licha kuwa utata ni kitengo katika ufiche, umejitokeza katika methali pekee kwenye utafiti huu. Utafiti zaidi unaweza kufanywa kubaini maumbo mengine ya utata katika tanzu nyingine za fasihi simulizi kwani tanzu zina upekee wake wa kuwasilisha ujumbe.

Mkazo kinzani katika Lubukusu ulibainika kuwekwa kwenye silabi ya mwisho pekee katika vitenzi. Uchunguzi zaidi unaweza kufanywa kubaini ikiwa mkazo kinzani katika Lubukusu unaweza kutiwa katika silabi nyingine kando na ile ya mwisho.

Muktadha wa mawasiliano ni mpana na hubadilika kila uchao lugha inapotumika. Utafiti huu ulidadavua muktadha wa hali, wa kiisimu na katamaduni. Vigezo vingine vya kimuktadha vinaweza chunguzwa hasa kwa kuzingatia uhusiano wake na uwasilishaji wa ujumbe kwa ufiche.

Utafiti huu ulibainisha kuwa sababu za matumizi ya ufiche zimefungamana na muktadha wa matumizi yake. Kwa kuwa muktadha wa mawasiliano ni mpana na vigezo vya kimuktadha hubadilika basi sababu zilizofungamana na miktadha mbalimbali zinaweza kutathminiwa katika miktadha hiyo mbalimbali.

Utafiti huu umebaini kuwa jinsi mpokea ujumbe hurejelewa katika mawasiliano huweza kuwa kizingiti katika kuwasilisha ujumbe. Utafiti zaidi unaweza kufanywa ili kupambanua mahusiano baina ya vigeu hivi viwili na vinapoathiri mawasiliano na fasiri ya ujumbe.

Katika utafiti huu ulinganishi ulifanywa kati ya lugha mbili za asili ya Kibantu. Utafiti mwingine unaweza kufanywa kati ya Kiswahili na lugha za asili nyinginezo tofauti. Hii ni kwa sababu licha kuwa lugha zilizotafitiwa ni za asili ya kibantu, zimebainisha miundo tofauti ya udhihirikaji wa maumbo mbalimbali katika maneno na sentensi.

Ufiche umechunguzwa katika utanzu wa mazungumzo. Uchunguzi zaidi waweza kufanywa katika tanzu nyingine za fasihi kwa sababu tanzu mbalimbali zina sifa zinazozibainisha katika uwasilishaji wa ujumbe.

Utafiti linganishi ufanywe baina ya walumbi mbalimbali kwa mujibu wa mapisi tofauti ya kihistoria ili kubaina mabadiliko yanayoweza kuwepo katika mikakati ya uwasilishaji ujumbe.

MAREJELEO

- Abdalla, S. (2018). *Kutathmini Vipengele vya Fasihi Simulizi katika Uandishi wa Ibrahim Hussein*. Tasnifu ya Uzamili: Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.(Haijachapishwa)
- Abdul- Majeed, K. (2009). The Realization of Positive Strategies in Language: The Politeness Theory of Brown & Levinson. *Journal of College of Education for Women*, Vol 20 (2).
- Abioye, T. (2010). Typology of Rhetorical Questions as a Stylistic Device in Writing. *The International Journal of Language Society and Culture*, <https://www.researchgate.net/publicatio>.
- Adungo, K. (2017). *Mtindo Katika Lugha*. Imechukuliwa toka Swahilithub.com: www.swahilithub.com
- Agwuele, A & Barasa, M. (2017). The Convergence of Language and Culture in Bw. Manguliechi's Bukusu after Burial Oratory (Khuswala Kumuse): Indigeneous Knowledge for Sustainable Development in Kenya. Kisii University.
- Alattar, R. (2017). Formal and Functional Perspectives in the Analysis of Hyperboles in Obama's Speeches. *Journal of The College of Languages*, Vol 36, No. 36, <https://jcolang.uobaghdad.edu.iq/index.php/JCL>.
- Ali Hassan, S. (2018). *The Use of Im/politeness in English*. University of AL-Qadisiyah.
- Aljadaan, N. (2016). Understanding Hyperbole. *Arab World English Journal*, <https://www.researchgate.net>, pp. 1-31.
- Anupam, D. (2010). *Linguistic Politeness and Interpersonal Ties among Bengalis on the Social Network ORKUT: The Bulge Theory Revisited*. Indiana University, <https://www.academia.edu>.
- Asiko, B. (2013). *Upole Katika Majadiliano ya Bunge la Kumi la Kenya*. Tasnifu ya Uzamifu: Chuo Kikuu cha Maseno. (Haijachapishwa).

- Athanasiadou, A. (1991). The Discourse Function Of Question. *Pragmatics*, <https://www.researchgate.net/publication>, Vol.1 (1).
- Ayiera, E. (2017). *Ufumbaji Katika Riwaya za Katama Mkangi*. Tasnifu ya Uzamili: Chuo Kikuu cha Masai Mara, <http://ir-library.mmarau.ac.ke>. (Haijachapishwa).
- Benjamin, R. (1972). The Rhetorical Question: Its Perception by Listeners. *58th Chicago Annual Meeting of Speech Communication Association*. Chicago: Eric Organizations.
- Binyanya, R. (2014). *Sajili ya Maafisa wa Polisi: Tathmini ya Matumizi ya Lugha ya Kiswahili Katika Kituo cha Polisi cha Central, Nairobi*. Uzamifu: Chuo Kikuu Cha Nairobi, <https://erepository.unonbi.ac.ke>. (Haijachapishwa).
- Brenner, R. (2006). Using Indirectness At Work. *Chaco Canyon Consulting*, <https://chacocanyon.com/pointlookout/061206.shtml>, vol 6, 49.
- Brown, H. (2005). *Principles of Language Learning and Teaching*. London: Croom Helm.
- Brown, P. & Levinson, S.C. (2004). *Politeness- Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, P & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, P and Levinson, L. (2009). Assumptions: properties of Interactants. Kwenye A. a. Jaworski, *The Discourse Reader* (kur. 311 - 323). New York: Routledge.
- Brown, P. (2015). Politeness and Language. *Max Planck Institute of Psycholinguistics*,, 2nd Edition Vol. 18 <https://pure.mpg.de/rest>.
- Buliba, A., Njogu, K., & Mwihi, A. (2006). *Facework and Politeness: Multiple Goals in Courtroom Discourse*. New York: Athenaeum Press Limited.

- Chacha, L. M. (1997). *Majigambo ya Kikuria: Mtazamo wa Kiisimu*. MA: Kenyatta University, <https://ir-library.ku.ac.ke>. (Haijachapishwa).
- Charismawati, A. (2018). *Positive and Negative Politeness in Refusals in Three American Drama Movies*. Imechukuliwa toka ResearchGate, Lexicon. 2. 10.22146/lexicon.v2i2.42197.
- Crossman, A. (2020). *Understanding Purposive Sampling. An Overview of the Methods and Its Applications*. <https://www.thoughtco.com/purposive-sampling-3026727>.
- Cruse, A. (2006). *A Glossary Of Semantics And Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Sixth Edition*. Blackwell Publishers.
- Cummins, C na Rohde, H. (2015). Evoking Context with Contrastive Stress: Effects on Pragmatic Enrichment. *Language Sciences*, <https://www.frontiersin.org>, Vol 6.
- Dash, S. (2008). Context and Contextual Word Meaning. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, Vol.5, No. 2.
- Dash, S. (2008). Context and Contextual Word Meaning. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, Vol.5, No.2.
- Dete, W. (2013). *The Impact of Interaction Between Mother tongue and Kiswahili: Philosophical Analysis of Performance of Kenya Certificate of Primary Education in Nyakach District of Kisumu County, Kenya*. MeD: UON.
- Dontcheva-Navratilova, O. (2000). *Politeness Strategies In Institutional Speech Acts*. <https://www.researchgate.net/>.
- Dornyei, Z. (2007). *Research Methods in Applied Linguistics: Quantitative, Qualitative & Mixed Methodologies*. New York: Oxford University Press.

- Doyle, F. (2007). *The Role of Context in Meaning and Understanding*. USA: Postdam University, <https://publishup.uni-potsdam.de>.
- Dzemaal. (2020). Rhetorical Questions as Aggressive, Friendly or Sarcastic/Ironical Questions with Imposed Answers. *Explorations in English Language and Linguistics*, <https://www.researchgate.net/publication>, Vol. 8, No.1 pp68-82.
- Dzemaal, S. (2016). Rhetorical questions or rhetorical uses of questions. *Explorations in English Language and Linguistics*, Vol 4.2 pp 102-115.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. UK: Longman Group Limited.
- Fetzer, A. (2003). *Context and Appropriateness*. Netherlands: John Benjamins Publishing Company, <https://www.scribd.com/document>.
- Frank, J. (1990). You Call That Rhetorical Questions? Forms and Functions of Rhetorical Questions in Conversation. *Journal of Pragmatics*, Vol. 14, issue 5 pg 723- 738.
- Fraser, B. (1990). Perspectives on Politeness. *Journal of Grammatics*, 14:219-236.
- Gaichu, N. (2016). *Uchunguzi wa Sitiari Dhanifu katika Methali za Kiswahili- Mtazamo wa Nadharia Uhusiano*. Nairobi: Chuo Kikuu cha Nairobi, <http://erepository.uonbi.ac.ke/>. (Haijachapishwa).
- Gilligan, M. (2009). *Changing Dress and Changing Perception: A look at Traditional Muslim Dress in a Small Costal Town*. Swahili Studies and Coastal Culture, <https://digital collections.sit.edu/cgi>.
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-Face Behaviour*. New York: Anchor.
- Golidina, N. (2014). *A Pragmatic Analysis of Politeness Strategies and Politeness Principles in Up Town Girls*. <tps://core.ac.uk/>: State University Of Yogyakarta.
- Goody, E. (1978). *Questions and Politeness: Strategies in Social Interraction*. New York: Cambridge University Press.

- Gosh, M na Levis, J. (2021). Vowel Quality and Direction of Stress Shift in a Predictive Model Explaining the Varying Impact of Misplaced Word Stress: Evidence from English. *Frontiers in Communication*, <https://www.researchgate.net/publication>, Vol. 6.
- Graham, M. (2015). Conversation and Genre Analysis of a Political News Debate. *International Journal of Linguistics*, Vol. 7 No.3.
- Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. Kwenye P. & Cole, *Syntax and Semantics* (kur. Pp 41-58). New York: Elsevier, <https://www.ucl.ac.uk/lis> .
- Habwe, J & Zaja, J. (2019). *Kamusi ya Isimu na Fasihi*. Nairobi: The Jomo Kenyatta Foundation.
- Habwe, J. (2010). Dialogue Drama in Kenyan Political Speeches and its Pragmatic Implications. *Nordic Journal of African Studies*, 19(3).
- Herawati, A. (2013). The Cooperative Principle: Is Grice's Theory Suitable to Indonesian Language Culture? *Lingua Cultura*, <https://www.researchgate.net>, Vol 7, No. 1.
- Huang, Y. (2008). Politeness Principle in Cross- Culture Communications. *English Language Teaching*, Vol.1 No.1.
- Hutheifa, Y. Rashid, S and Abdullah, A. (2016). Language and Literary Studies. *Australian International Academic Centre*, Vol. 7. No.6 <https://dx.doi.org/10.7575>.
- Idemaru, K; Winter, B & Brown, L. (2015). The Role of Pitch in Perceiving Politeness in Korean Language. *International Congress of Phonetic Sciences*, <https://www.semanticscholar.org>. Semantic Scholar. Imechukuliwa toka Semantic Scholar: <https://www.internationalphoneticassociation.org/>
- Ilie, C. (1994). What else can I tell you?: A pragmatic study of English rhetorical questions as discursive and argumentative acts. *Journal of Linguistics*, <https://www.semanticscholar.org/pape>.

- Indemaru, K; Winter, B; Brown, L. (2015). The Role of Pitch In Korean. *www.bodowinter.com*, retrieved on 1st june 2019.
- Iribe Mwangi, I. (2011). *Isimujamii*. Nairobi, Kenya: Focus Publishers.
- Jwan, O and Ong'ondo, C. (2011). *Qualitative Research: An Introduction to Principles and Techniques*. Eldoret: Moi University Press.
- Kaska, P. (2003). *Influence of Situation Context on Language Production: Modelling Teachers' Corrective Responses*. University of Edinburgh.
- Katerina, F. (2010). *Expressing Politeness in American TV Programmes*. Iimechukuliwa toka Semantic Scholar, <https://www.semanticscholar.org>.
- Kenya, C. T. (August 4th, 2019). *Citizen TV Kenya*. Imenukuliwa February 12th, 2023 kutoka Citizen Digital: <https://www.Facebook.com/Citizen TVKe/posts>
- Kibet, J. Omollo, R na Mavisi, R. (2021). Taswira ya Mwanamke katika Kipindi cha Bi. Msafwari Runinga ya Citizen Nchini Kenya. *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 1,(1) pp 132-148. <https://www.researchgate.net/publication>.
- King'ang'i, J. (2018). Unyenyekevu au Ujeuri. Matumizi ya Lugha Mwiko katika Biashara ya Miraa baina ya Wasomali na Wameru, Nairobi. *Coretian Journal of Languages, Humanities and Education*, Vol 1.
- Kinoti, M. (2019). Dhima ya Kiswahili katika Uimarishaji wa Utamaduni na Mazingira kwa Mujibu wa Katiba ya Kenya. *East African Scholars Journal of Education, Humanities and Literature.*, vol.2 pp 534-538.
- Kinyua, G. (2015). *Ukiukaji wa Kanuni za Upole Katika Mhanga Nafsi Yangu*. Tasnifu ya Uzamili: Chuo Kikuu cha Nairobi, <http://erepository.uonbi.ac.ke>.
- Kithenge, J. (2018). *Unmaskini Face Threatening and Face Saving Acts of Politicians: A Case Study of Mwingi Region Politics*. University of Nairobi: Masters of Arts Thesis. (Haijachapishwa).

- Kiyama, S, Tamaoka, K, & Takiura, M. (2012). Applicability of Brown and Levinson's Politeness Theory to a Non-Western Culture: Evidence From Japanese Facework Behaviors. *Sage*, 1-15 <http://sgo.Sagepub.com>.
- Koppen, K, Ernestus, M., & Mulken, M. (2019). *The Influence of Social Distance on Speech Behaviour Formality Variation in Casual Speech*. Netherlands: Radboud University, <https://pre.mpg.de/rest>.
- Korta, K. (2008). Malinowski and Pragmatics: Claim Making in the History of Linguistics. *Journal of Pragmatics*, Vol. 40 pp 1645 - 1660.
- Kothari. (2004). *Research Methodology, Method and Techniques*. New Delhi: Wiley Eastern Limited.
- Kuhenga, C. (1977). *Tamathali za Usemi*.
- Kuweira, N. (2016). *The pragmatic analysis of positive and negative politeness strategies of refusals in Richard Linklater's boyhood*. Sarjana Sastra Degree: Yogyakarta State University, <https://core.ac.uk/>.
- Leech, G. (1980). *Explorations in Semantics and Pragmatics*. Netherlands: John Benjamins Publishing Company.
- Leech, G. (1983). *Principles of Politeness*. London: Longman.
- Leech, G. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. New York: Oxford University Press.
- Leech, J. N. (1983). *Principles of Grammaticals*. London: Longman.
- Leth, P. (2021). Utterance Interpretation and Actual Intentions. *Axiomathes*, <https://philpapers.org/rec/LETUIA-2>, Vol.31 (3): 279-298 .
- Lucía, A. H. (2012). *New Perspectives on (Im)Politeness and Interpersonal Communication* . Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Lwangale, D. (2016). Geneological Linguistic Implication In The Abaluhya Naming System. *Journal of Social Science and Humanities*, vol 2 issue 3 pg 79.

- Marlo, R (et al). (2022). A phylogenetic classification of Luyia language varieties. *The 49th Annual Conference on African Linguistics*, (kur. 383–407). Berlin: Language Science Press.
- Massamba, D. (2002). *Historia ya Kiswahili 50BK hadi 1500BK*. Nairobi: The Jomo Kenyatta Foundation.
- Matei, A. (2011). *Fani ya Fasihi Simulizi kwa Shule za Upili*. Nairobi: Oxford University Press.
- Matinde, S. (2012). *Dafina ya Lugha Isimu na Nadharia kwa Sekondari, Byuo vya kati na Vyuuo Vikuu*. Mwanza, Tanzania: Serengeti Educational Publishers.
- Mbaabu, I. (1994). *Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Longman.
- McCarthy, M and Carter, R. (2004). There's Millions of Them:Hyperbole in Every day Conversation. *Journal of Pragmatics*, <https://www.researchgate.net>, Vol 36. No. 2, pp149-184.
- Menzies, M. R & Zutshi, A. (2018). The Australian Style of Negotiating with Managers from China. Kwenye M. & Khan, *The Palgrave Handbook of Cross Cultural Business Negotiation*. Palgave: Macmillan, <https://www.semanticscholar.org>.
- Mgeni Wetu*. (2015). Imechukuliwa toka www.Swahilihub.com
- Miller, K. (2004). *Interpretive Perspectives on Theory Development in Communication Theories: Perspective, Process and Context*. Boston: Mc Graw-Hill.
- Mills, A; Durepos, G and Wiebe, E (Eds.). (2010). *Encyclopedia of Case Study Research, Volumes I and II*. London: Sage, <https://www.researchgate.net>.
- Mills, G. (2013). *Action Research: A Guide for the Teacher Researcher*. London: Sage, <https://www.amazon.co.uk/>.
- Mills, S. (2003). *Gender and Impoliteness*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://www.researchgate.net>.

- Miruka, F na Indede, F. (2020). Maumbo ya Fasihi Simuliziil Katika Mashairi Andishi Teule ya Kiswahili. *CHAKITA International Conference* (kur. 1-18). <https://www.researchgate.net/>.
- Mohsen, S. (2013). An Overview of Politeness Theories: Current Status, Future Orientations. *American Journal of Linguistics*, Vol 2(2):17-27 .
- Mukhwana, K. (1996). *Khuswala Kumuse: The Ritual and Rite Significance among Babukusu of Western Kenya*. University of Nairobi. (Haijchapishwa).
- Mukhwana, K. (2017). *The Convergence of Language and Culture in Bw. Manguliechi Bukusu After Burial Oratory- Khuswala Kumuse. Indigenous Knowledge Systems for Sustainable Development*. Tasnifu ya Uzamili: Chuo Kikuu cha Kisii.
- Muller, L & Levis, J. (2019). Teaching Contrastive Stress for Varied Speaking Levels. *Proceedings of the 11th Pronunciation in Second Language Learning and Teaching conferenc* (kur. Pp 316-325). Northern Arizona: Iowa State University.
- Munga, D. (2015). *Kulinganisha Miiko na Tafida za Waswahili (Wajomvu) na Warabai*. Chuo Kikuu cha Nairobi, <http://erepository.uonbi.ac.ke/bitstream>: Tasnifu ya Uzamili. (Hichapishwa).
- Munyaro, R. (2017). *Mwingiliano wa Fasihi na Historia katika Utenzi wa Nchuu Cwavo Yapo Tini Mwa Irara (Mtu Ni Kwao Japo Nchini Mwa Irara)*. Chuo Kikuu cha Nairobi: Tasnifu ya Uzamili.
- Murumba, S. (2017). *Regional Radio Farming Programmes and Agricultural Productivity in Kimilili Constituency: Case Study of West FM Radio Station*. Master of Arts Thesis: University of Nairobi. (Hijachapishwa).
- Musungu, J. (2006). *An Analysis Of The Content and Meaning Of The Poetry Within The Babukusu Khuswala Kumuse Funeral Ritual*. Kenyatta university. Master of Arts Thesis. (Haijachapishwa).

- Musungu, J. (2016). *Oral Narrative Performance and the Construction of Bukusu Perceptions on Communal Coexistence*. UON.
- Mutonyi, N. (1992). Cs and Vs: the case of Bukusu prosodic structure. *Ohio State University working papers in linguistics 41*, <https://glottolog.org/resource>, PP 46-84.
- Mwansoko, J. (1991). *Mtindo wa Kiswahili Sanifu*. Imechukuliwa toka www.swahilithub.com on 19 April 2019
- Mwaro, W. (2000). *Usayansi wa Istilahi za Isimu ya Kiswahili*. Egerton: Shahada ya Uzamifu.
- Naji, E. a. (2009). The Rhetoric of Oratory in English and Arabic: An Applicable Study to One of Imam Ali's Oration . *Al- Mustansiriya Journal of Arts*, <https://www.researchgate.net/>.
- Namulunda, F. (2011). *The Bukusus of Kenya Folktales, Culture and Social Identities*. North Carolina: Carolona Academic Press.
- Nandemu, B. & Makokha, T. (2012). *Bw. Manguliechi Succession: Life and Times of Omukambisi Joseph Natembeya, A Bukusu Traditional Preacher*. Bungoma: West FM Radio.
- Nasambu, M and Opande, I. (2017). Proverbs in Lubukusu and Ekegusii in Kenya: Empowering or Disempowering for Women and Girls. *Journal of Pan African Studies*, Vol. 10, No.7.
- Ngisirei, M. (2018). *Uchanganuzi wa Upole katika Mazungumzo ya Vipindi vya Sobetab Kapchi katika idhaa ya KASS FM*. Tasnifu ya Uzamili: Chuo Kikuu cha Moi, <http://ir.mu.ac.ke>. (Haijachapishwa).
- Nikitina, A. (2011). *Successful Public Speaking*. Imechukuliwa toka www.isbtweb.org
- Nouraldeem, A. (2003). Meaning and Context: Three Different Perspectives. *British Journal of English Linguistics*, Vol.3, No.2, pp 13- 17.

- Nouraldeen, A. (2015). Meaning and Context: Three Different Perspectives. *British Journal of English Linguistics*, Vol.3, No.2, pp. 13-17.
- Nyabuto, J. N., Kariithi, F, and Mong'are, E. (2021). Analysis of Face Threatening Actions on The Faces of Widows and Widowers in Funeral Context. *Research Journal in African Languages*, Vol. 2, No.1, pp 7 - 50.
- Nyandiwa, H. (2015). *Uchanganuzi wa Kimtindo wa Zinguo la Mzuka katika Mbaya Wetu*. Chuo Kikuu cha Nairobi, <http://erepository.uonbi.ac.ke>: Uzamili.
- Nyandiwa, H. (2015). *Uchanganuzi wa Kimtindo wa Zinguo la Mzuka na Mbaya Wetu*. Nairobi: Chuo Kikuu cha Nairobi, Shahada ya Uzamili.
- Nyasio, V. (June Sunday 28TH, 2020). *TUKO*. Imenukuliwa February 12th, 2023 kutoka Family and Relationships: <https://www.tuko.co.ke>
- Nyonje, J. (2006). *Mwono Ulimwengu wa Waswahili jinsi Unavyojitokeza katika Ngano*. Uzamifu: Chuo Kikuu cha Nairobi, <http://erepository.uonbi.ac.ke/bitstream>.
- Obuchi, S na Mukhwana, A. (2015). *Muundo wa Kiswahili Ngazi na Vipengele*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Obuchi, S na Sangili, N. (2016). *Taaluma ya Maana Semantiki na Pragmatiki*. Nairobi: The Jomo Kenyatta Foundation.
- Ojwang', B. (2010). *The Pragmatic Analysis of Politeness Strategies in Nurse Client Interactions in Selected Public Health Facilities in Nyanza Province, Kenya*. Tasnifu ya Uzamifu: Chuo Kikuu cha Maseno. (Haijachapishwa).
- Omosa, F. (2015). *Tasfida kama Mkakati wa Upole: Uwiano wa Tasfida za Kiswahili na Ekegusii*. Tasnifu ya Uzamili: Chuo Kikuu cha Nairobi. (Haijachapishwa).
- Opande, I. (2021). Metaphorical Construction of Marriage among Kenyan Swahili Speakers. *Macrolinguistics Journal*, Vol.9 No.2, pp.95-111.

- Ordudari, M. (2007). Translation procedures, strategies and methods. *Translation Journal*, Vol. 11, No. 3.
- Osiemo, D. (1997). *Fani katika Ushairi wa Hassan Mwalimu Mbega: Uhakiki wa Ufupisho wa Umalenga na Dafina ya Umalenga*. Nairobi: Chuo Kikuu cha Nairobi, <http://erepository.uonbi.ac.ke>.
- Otieno, Y. (2017). *Mwingiliano Matini wa Maumbo ya Fasihi Simulizi ya Kiafrika na Matini Teule za Biblia*. Shahada ya Uzamili: Chuo Kikuu cha Maseno, <https://repository.maseno.ac.ke>.
- Oyindal, P & Mukhwana, A. (2017). Ulinganishi na Ulinganuzi wa Tasfida za Matibabu katika Kiswahili na Kimarachi. *International Multilingual Journal of Contemporary Research*, Vol.5, No.1 pp4-14.
- Ponera, A. (2019). *Misingi ya Utafiti wa Kiswahili na Uandishi wa Tasnifu*. Tanzania: Central Tanganyika Press, <https://books.google.co.ke>.
- Popa-Wyatt, M. (2018). Mind The Gap: Expressing Affect with Hyperbole and Hyperbolic Figures. Kwenye A. a. Gargett, *Figurative Thoughts and Language* (kur. 1-28). John Benjamins.
- Pradnyani, B, Made, B, Gede, P. (2017). Positive Politeness Strategies in Animation Movie "Home" Directed by Tim Johnson. *Jurnal Humanis*, Vol 19.1 pp 198-205.
- Raitania, A. (2014). *Mikakati ya Upole Katika Vipindi vya Runinga: Mawaidha na Bi. Msafwari Katika Runinga ya Citizen*. UON, <http://erepository.uonbi.ac.ke>.
- Ridley, P. (2016). *A Pragmatic View of Proper Name Reference*. Kings College London, <https://www.academia.edu>.
- Rohde, H. (2006). Rhetorical Questions as Redundant Interrogatives. *San Diego Linguistic Papers*, Vol. 2, pp134-168.

- Sadeghoghli, H & Niroomand, M. (2016). Theories on Politeness by Focusing on Brown and Levinson's Politeness Theory . *International Journal of Educational Investigations*, Vol.3, No.2 p26-39.
- Situma, L. (2019). *Mapping Geographical Features: Case Study Of Bungoma County*. Machakos University, <http://ir.mksu.ac.ke>.
- Snoeck Henkemans, A. F. (2013). The use of Hyperbole in the Argumentation Stage. *Virtues of argumentation: proceedings of the 10th International Conference of the Ontario Society for the Study of Argumentation* (uk. 159). OSSA Conference, <https://www.narcis.nl/publication>.
- Song, L. (2010). *Journal of Language Teaching and Research*, Vol.1, No.6, pp 876-879.
- Song, L. (2010). The Role of Context in Discourse Analysis. *Journal of Language Teaching and Research*, vol.1, No.6, pp876-879.
- Sperber, D & Wilson, D. . (1986). *Relevance, Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Staszkiwicz, B. (2018). *The importance of Power, Distance, and Imposition on Spanish verb forms in requests*. https://docs.lib.purdue.edu/open_access_theses/1457: Open Access Theses. 1457, .
- Strauss, A. and Corbin, J. (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Oaks: Sage Publishers.
- Study Smarter*. Imenukuliwa January 13, 2023 kutoka <https://www.studysmarter.us/explanations/english/pragmatics/politeness-theory/>
- Studyfile*. (2019). Imenukuliwa January 16th , 2023 kutoka <http://Studyfile.net/preview/9342368/page:6/>
- Švarova, J. (2008). *Politeness Markers in Spoken Language*. Masaryk University Brno, <https://is.muni.cz/th/uggw3>.

- Thomas, Z. (September 3rd, 2022). *EaFeed*. Imenukuliwa February 12th, 2023 kutoka EaFeed: <https://eafeed.com>
- TUKI. (1990). *Kamusi ya Isimu na Lugha*. Dar Es Salaam: TUKI.
- UNESCO. (February 21, 2020). *Lugha ya Kiswahili yazidi kupaa duniani*. Imenukuliwa March 29, 2022 kutoka Umoja wa Mataifa: <https://news.un.org/sw/story/2020/02/1082501>
- Walubengo, A. (2010). *Suala la Upole katika Jando ya jamii ya Wabukusu*. UON, <http://erepository.uonbi.ac.ke>.
- Wambui, H. (2017). Uhusiano wa Mbinu za Kufundisha Sarufi na Umilisi wa Mazungumzo ya Wanafunzi wa Shule za Msingi za Umma, Kaunti ndogo ya Kisumu Mashariki. *International Journal of Advanced Research*, 5(11) pp34-40.
- Wamitila, K. (2004). *Kichocheo cha Fasihi Simulizi na Andishi*. Nairobi: English Press.
- Wanjala, F. (2011). *Kitovu cha Fasihi Simulizi kwa Shule, Vyuu na Ndaki*. Mwanza, Tanzania: Serengeti Educational Publishers.
- Wanjala, F.S & Kavoi, M. (2013). *Stadi za Mawasiliano na Mbinu za Kufundisha Kiswahili*. Mwanza: Serengeti Publishers.
- Wasike, A. (2018). Student Mother Tongue Usage, Preference, and Attitudes in Bungoma County, Kenya. *Africology: The Journal of Pan African Studies.*, Vol. 11, No. 7, pp 204-220.
- Wasike, C. (2013). *Textualizing Masculinity: Discourse of Power and Gender Relations in Bw. Manguliechi's Bukusu After Burial Oratory Performance (Khuswala Kumuse)*. Johannesburg, <https://wiredspace.wits.ac.za/server/api/core/bitstreams/0bd4cf94-812b-41f9-a841-66d77875e97e>.
- Watch Tower*. (2019). Imenukuliwa February 12th, 2023 kutoka Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania: <https://wol.jw.org>

- Watts, J. (2003). *Politeness*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Wekalao, N. (2016). *Role of Media in Disseminating Luhya Indigeneous Knowledge for Socio-Economic Development: The Case of West FM Radio, Western Kenya*. MA: Kenyatta University, <https://ir-library.ku.ac.ke/bitstream>.
- Wekesa, W, Simiyu, F & Opande, N. (2020). Vipengele vya Fasihi Simulizi vinavyoana na Hali Katika Taaluma ya Sheria. *East African Journal Of Swahili Studies*, Vol 2. issue 2.
- Wetu, M. (2015). *Swahilihub*. Imechukuliwa toka www.swahilihub.com
- Yan, X. (2010). *Politeness Strategies in English Adjacency Pairs: A Gender Differentiated Study on Greetings, Compliments and Directives*. Kristiannstad University, <https://www.diva-portal.org/smash/get/div>.
- Yule, G. (1996). *Grammatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Yule, G. (1998). *Explaining English Grammar*. Oxford : Oxford University Press.
- Yule, G. (2020). *The Study of Language, Seventh Edition*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Zoltan, D. (2007). *Research Methods in Applied Linguistics, Quantitative, Qualitative and Mixed Approach Methodologies*. New York: 2007.

Kiamabatisho 1: Mwongozo wa Usaili Katika Lubukusu

Nenya khumanyanekho. Ewe bakhulanga bali nanu?

Musipindi sia Lumsaaba bolelakho basomi bakhulanga bali nanu?

Nono kamasina kano kosi niko wilanga sifuno sili si?

Sina sifuno siakhuchakisia sipindi sia Lumasaaba?

Musipindi sino mwenyanga khukhwolela nanu?

Bw. Manguliechi mumumanyilekho muriena na abele arumikhila lulomo arie?

Mumakhua kano abele Bw. Manguliechi alikhaloma ali sina? Engila yakama wewasio, semwakama?

Engoso yanandakhambwa, ekhoya babechukhulu bakhwakala.

Busolo buli siluiya, bwaluya wa Mwangale khunasianda

Musikari kombo omulunda, Nandako, Munyenyi.. kamasina kosi kano karumikhilila ka sina?

Mulikho nende likhuwa limalilisi khubasomi base?

Kiamabatisho 2: Tafsiri ya Mwongozo wa Maswali Ya Usaili

Ningepena tufahamiane, Je waitwa nani?

Tafadhali wajuze wasomi jinsi unavyojitambulisha katika kipindi cha Lumasaaba

Kwa nini unajitambulisha kwa haya majina yote?

Kwa nini mlianzisha hiki kipindi cha Lumasaaba?

Kipindi hiki cha Lumasaaba hulenga hadhira ya aina gani?

Je mnamfahamu Bw. Manguliechi kiviipi na alitumia lugha kwa njia gani?

Naomba mnifafanulie alichomaanisha Bw. Manguliechi katika kauli zifuatazo: Njia hikomei kwako bali kwa mwenzko,

Upweke unasumbua, ulimsumbua Mwangale kwenye eneo la Nasianda

Kwa nini alimrejelea Musikari Kombo kama Omulunda, Nandaka, munyenyi?

Je mna neno lolote la mwisho kwa wasomi?

Kiambatisho 3: Orodha ya uthibitishaji

MADA	UMBO	MUKTADHA	SABABU
1	1	1	
2	2	2	
3	3	3	
	4	4	
	5		
	6		
	7		
	8		
	9		
	10		
	11		
	12		
	13		
	14		
	15		

Mada: 1- Suala la mavazi, 2- Majukumu ya Mwanamke, 3- Bw. Manguliechi

Maumbo: 1- mdokezo, 2-kutoa ujumbe kwa kuonyesha uhusiano,3-dhanio, 4-kujizuia, 5- chuku, 6-urudiaji, 7-mikingamano, 8-kinaya, 9-jazanda 10 maswali balagha.11- ubia, 12- kauli za shaka, 13-ujumulishaji, 14-uhamisho wa mlengwa 15- udondoshaji.

Kiambatisho 4: Mawaidha Na Bi Msafwari

Februari 7, 2016 Swala la Mavazi

Kanze: Naam mtazamaji sasa umewadia wakati ulee ambao twataka kuanza mjadala wetu hasaa ambao unazungumzia swala la mavazi ikiwa ndiyo mada kuu jioni ya leo.

Lulu: Ala lakini inaonekana kwamba leo Bi Msafwari ameonekana kukera wengi mpaka wengine wanaandika ndani ya mitandao wanasema Bi. Msafwari out. Lakini sijui Bi. Msafwari amefanya nini?

Bi. Msafwari: Aaah! Mambo haya ya kuambiwa out ni mazuri kwa mtu yeyote ambaye ni kiongozi; kwa sababu unajua ukiwa wewe ni kiongozi hata ikiwa wewe ni kiongozi hata ikiwa wewe ni mchungaji. Hutapendwa na waumini wote na hakuna kitu huwa kinaumiza watu roho kama ukweli. Ukweli ni kama vile kupatiwa tembe ya malaria umeze na mdomo, ndio huo ukweli. Na mimi nitazidi tu kuwaambia wasichana kwamba kila wakati hawasikizi ushauri. Nimesema kuwa mwanamke asome na amalize masomo. Akishapata kazi hiyo ndiye mume wa kwanza amempata. Manake watu wengi urithi wa kwanza wanaopatiwa na wazazi ni elimu. Hakuna siku nilisema mwanamke asisome lakini hata hivyo katika kusoma kote mwanamke atakapolewa, elewa kwamba umeolewa. Lazima bwana awe juu wewe ukuwe chini ya mme wako. Hakuna siku kwa sababu ulisoma sana iwe kwamba wewe utakuwa ni juu. Haitawezekana na tena lingine ningependa kueleza kwamba watoto wangu wapenzi hivi leo basi wewe umeolewa, kesho hivi uende uketi baa umngoje bwana aje kwa nyumba akupikie chakula kwa sababu umeenda baa sitaliunga mkono. Kwanza nataka nikuambie msikilizaji pale ulipo. Mimi hapa nawatetea wenzangu wa kiislamu na ndugu wa kikristu, mimi hapa natetea kanisa kwa hivyo mimi ni mzee wa imani na ninatetea kizazi cha sasa na kizazi kitakachokuja. Nikisikizwa na watoto sana. Kuna siku ilikuwa ya Jumamosi nilikuweco nimetoka Nairobi nimekwenda mahali hadi saa tisa. Mtoto wa class three akaniona akaniuliza Bi. Msafwari itakuwaje nikamuuliza kwa nini? Akaniambia uko hapa tutakusikiza vipi? Kuonyesha kuwa watoto ndio mashabiki wangu- na ninashukuru kwa hao watoto kama hatutawafundisha hatutakombo generation. Kizazi cha sasa maanake kizazi cha sasa kimeharibika. Hivyo nitazidi kuwaambia na nitazidi kusema na sitaunga mkono mkaza mwanangu ameolewa leo aende aketi baa mwanangu Geri ama Jackson apike chakula ale. Nitajua kwamba hata kama nimeletewa msichana msomi kabisa nashukuru manake nimewasomesha watoto. Wengine wanasema sijazaa. Nataka kuwaambia nilizaa hadi bwanangu akanichukia, kuna wengine wanasema kwamba mimi nilifukuzwa. Sikufukuzwa mimi nilikuwa ni rose flower wa marehemu mzee Bi. Msafwari alikuwa akiniita rose flower. Kwa hivyo kama wewe hujaitwa rose flower tafuta uitwe rose flower.

KANZE: Haya mimi siku zote huwa natetea learned friend. Manake kuna mambo mengine ambayo Bi. Msafwari huwa hayaleti. Lakini kabla kwenda kwa mada yetu, nataka tu niwaeleze kitu kimoja kina dada; haswa nikisema kwamba unapokuwa unachumbiwa na unapokuwa girlfriend unakuwa nyumbani na kwa boyfriend yako. Haraka zote utatoka wewe kazini saa kumi na moja ukikimbia umpikie, ni boyfriend. Haraka nazo Jumamosi utajivua hadi mbamba mbiombio ukamfulie kisha urudi kwako nyumbani ukapike na pia kwako nyumbani ukafue. Ela hii leo umekuja kuolewa leo ndio ukakumbuka wewe ni housemaid, leo mwanangu ukafue. Ela hii leo umekuja kuolewa leo ndio ukakumbuka wewe ni housemaid. Tafakari hayo

Bi. Msafwari: Ajabu ni kama hivi ulivyonena, leo mwanangu. Kwanza ulinena mpaka ukanena na nashangaa kama huyu ni yeye au Kanze mwingine. Mwanamke soma ubukue vitabu vyote lakini bado ukishaolewa heshima kwa mume iwEpo. Hivyo ndivyo.

Lulu: Ujue Bi. Msafwari ni makosa mtu kuwaza pia kuwa unapomrekebisha unataka awe mtumwa.

Bi Msafwari: Kama juzi kuna wale kuna baadhi ya wasichana tulikuwa tumeketi tu tukizungumza nao kazini lakini wakawa wanaona kama vile mke anashambuliwa sana kiasi kwamba anajihisi kama mtumwa. Hapana ujasiri mtumwa. Kitu tu unafundishwa uwe na heshima. Na ujue, kitu cha kuogopesha ni kuwa ni Mungu mwenyewe anasema mume awe ni kichwa na akosema mke ni shingo. Sasa unaweza ukasoma, ukawa na pesa kumliko hata mumeo lakini yule mume mpe heshima yake na umuonyeshe ya kwamba wewe ni mke. Kuliko uanza kuwa na tabia zile za kiume; unaweza kuwa una amri, unaweza kuwa unataka kufanya vile unavyotaka na nyumba yeye ndiye kiongozi, sasa pale kidogo unakosa adabu. Kama Uhuru Kenyatta ni rais wa Kenya na kuna matajiri kumshinda Uhuru Kenyatta lakini bado inabidi Yule tajiri kupita kiasi atambue huyu ndiye kiongozi wa Kenya na ampe heshima yake. Unaona. Sana ni msingi wa yote ambayo Bi. Msafwari anayasema ni kuendeleza heshima.

Bi. Msafwari: Mkala leo niambie mwanamke ameolewa uende uketi baa, nitakuwa mimi nina mdudu?

Mkala: Ni makosa, hatia niliwapa mfano. Niliwaambia mwanamume yake macho. Angalia Bi. Msafwari Mwanamume yake macho.

Bi. Msafwari: Niambie mwanamke leo ameolewa aende aingie wapi? Tafadhali hata hiyo msiongee kabisa. Aaah nisiongee? Nitasimama na ukweli wa dini. Sitaki dini ziharibikiwe. Sitaki tutafute makosa makanisani. Aaah.

MKALA: Twende kwenye swala la mavazi lakini hapo kwenye baa nasema si baa, ni swala la kupelekwa outing.

BI. MSAFWARI: Outing ni sawa kwanza mimi Bwana Msafwari aliniambia niende driving nimpeleke mimi out mke wangu. Na nilikuwa nikimpeleka mume wangu niketi nimsabiri. Akiwa tayari aje nimchukue nimdrive mpaka nyumbani. Nani kama mimi rose flower niliwa. Japo alienda lakini pale alipo ananiona. Lakini nitakwambia, basi mahali pazuri pa mke wangu basi tena uende umpikie badala yake wewe mume akupikie silo. Na wanawake hamuitwi watumwa basi kama mungekuwa watumwa sisi hatungeolewa. Mbona tulirolewa na tukakaa mpaka leo? Hatukupata mabaya? Tuliypata lakini tulivumilia. Kwa nini sasa mwawa wachungu? Hamtaki kuambiwa ukweli?

LULU: Siku zote anayekwambia ukweli anakupenda.

BI. MSAFWARI: Anakuambia ukweli anakupenda

Hata leo basi tunazungumzia mambo ya mavazi na kama kawaida siku hizi tunapenda mambo kuwa mavazi kuyaona na tuzungumzie jamani mavazi haya ni ya wapi? Na haya ni ya wapi? Kwa hivyo niko na warembo wangu wawili hapa. Nataka waje halafu tuangalie haya mavazi waliyovaa yakoje Ingawa yule wa kesho leo hayupo lakini leo tuko na Agripina Hebu ingia na kuna Fatuma. Haya twende, macho ni yako wewe mwenyewe , uweze kutazama. Nataka mtembee tu kidogo mweze kuonekana na watu nyumbani. Waangalie basi naona kuna mavazi ya kienglish na ya kishamba kama ya Bi. Msafwari, sasa wewe mwenyewe uliyopo hapo nyumbani nadhani utajaza. Sasa ningependa kukwambia kuwa Yule aliyesimama hapa aliyevalia vazi la kwanza sisemi kwamba ni baya kwa generation yenu lakini nikaletewa mimi huyu mkaza mwana ndani ya nyumba nitakataa. Mume wangu ataangalia wapi mkaza mwana ni huyu? Tujue kwamba tuna mavazi ya nyumbani mwanamke anayeolewa, kuna mavazi ya town amepolekwa disko na kina Kanze kuna tena na mahali pa kanisa ukaweza kuvaa kiheshima. Kuna pia suruali tuliokuwa huko hata lakini nataka kusema kwamba wanawake mnaonisikiza si suruali zote mabaya. Kuna suruali hata hapa ukauliza unaweza kuvaa suruali mbele ya mama mkwe lakini suruali ya heshima. Kuna hata trouser suit watu wanavaa na mtu akaonekana vizuri. Lakini si uvae kitu kile kinakubana ambacho hakina heshima. Nawakumbusha tena kina mama wewe leo waingia ndani ya nyumba halafu wachukua lesa haraka haraka ufunge kwa kuwa unavaa nguo ambayo unaambiwa haina heshima. Barabarani hakuna mama? barabarani hakuna baba? Basi elewa kuwa vazi utakalolivaa usiseme kwamba nachukua lesa najifunika, ningependa kuwaambia wale ambao wanajitia, ambao ni wasomi sana, lesa ni kitu ambacho ni cha kusitiri mwili wako. Ni cha heshima na ni vyema kila mwanamke akaweza kuwa nayo ndani ya nyumba afunge. Lakini si kwamba atafunga kama huyo mwanadada ambaye ametangulia hapo mbele leo ameenda mahali kaolewa, sasa hata hapo akiketi wale wajomba na mafather in-law wataangalia wapi? Wapenzi waangalie wenyewe. Au sasa hivi akanyage yuaingia kanisani, nafikiri hata yule mtumishi Bibilia itamwanguka mkononi, kwa hivyo

ni vyema tuangalie ni vazi lipi? Nataka kuzungumzia na wale wanaokwenda makanisani kukwaza vaeni mavazi, kwamba wewe mwenyewe ujue kwamba Mungu anakuona si kwamba uvae na unavuta ukijua kuwa ni heshima. Hapo basi kuna mkazamwanangu kama angekuwa kama vile akikaribishwa ndani ya nyumba ni heshima kubwa. Hata hatukatai mke pale mlipo mtamuita ni mshamba. Hao ndio watakikana manyumbani mwanamume akiangalia yatakiwa kama huyu akimpelekea chakula amevaa kama vile ataonekana kama ni mwanamke mimi leo Bi. Msafwari. Ningependa mkaza mwana kama hivyo amevaa. Nitashukuru. Hata kama amevaa lile alilovaa lakini ni sawa kuliko kuvaa nguo isiyoeleweka.

Lulu: Hebu kidogo tuzungumze lile vazi la kwanza. Tunasema hilo vazi kwamba. Lakini tuseme mimi kama ninajiandalia Bwanangu. Jioni vile nimekuja nyumbani na ninataka kumkumbusha nimekuja nyumbani na ninataka kumkumbusha mapenzi yetu na nini. Niwe nimevaa vazi kama lile? Kuna makosa? Au nimeenda outing?

Bi. Msafwari: Kama umeenda outing yenu na ni ya usiku na mko wewe na mume wako na unataka kuona hayo mabega na anataka kuona hiyo miguu mapenzi yenu! Lakini pia hata kama ungeifunika kidogo bado utakuwa tu ni mke wa fulani.

Kanze: Na msichana ambaye ni wa kawaida ambaye hakuolewa wala hana mume bado yanasemwa katika lugha ya kimombo ya kilearned yuko kwenye maki. Nguo ile itavaliwa wapi ?

Bi. Msafwari: Mimi naona amekosa mahali pa kuvaa maana haiko apetizing. Nashidangwa kuwaelewa wanaume huwa wana..

Lulu: lakini kivipi Bi. Msafwari naona

Bi. Msafwari: Appetite ipi unaipata mimi sijaipata ujue mimi Mkala mwanangu appetite hapo wapata vipi?

Mkala: Mwanamume huvutiwa sana na mwonekano lakini anapomwona huyu mwenye dera mwanamume kwenye fikra zake awaona kuwa kuwa huyo ndiye mke wa kuoa na anapomwona yule aliyevaa minisketi anasema huyu sasa ni yule wa kutembeatembea naye kwa muda kabla sijaamua kutulia. Hiyo ndivyo fikra ya wanaume wengi. Mwanamume akitembea barabarani hataki sana kuonekana na yule wa kwanza atapenda sana aonekana na yule wa pili. Kwa hivyo hicho ni kitu kinachokwambia wazi kuwa star aya mke na ule undani wa mke ni siri ya mumewe. Unaona, sasa ni lazima ukae ukijua kwamba ule uzuri wako mungu alokupa, mapaji yako mazuri Mungu alokupa miguu yako mazuri mungu alokupa inafaa iwe ni siri ya mume na wake. Unaona, mie mwanamume atajivunia zaidi. Ingawaje watapinga watasema my dress my choice ni sawa

ikiwa mume mwenyewe unaridhika kutembea na mwanamke ambayeamevaa minisketi, mkewe aliyemuoa mwenyewe, tembea naye lakini kwa wanaume wengi...

Bi. Msafwari: Peleka kwa wajomba zako vivyo hivyo. Ataendaje? Na huko nje anakutana na wajomba wangapi? Jambo ambalo watu hawaelewi, yaani utakimbia ukificha nguo ndani ya nyumba na barabarani ulikuwa hivyo hivyo! kanisani umekwaza wangapi? Jamani kila mtu ajirudie mwenyewe ajiwazie twaelekea wapi na kama hatutasma kina, Bi mpaka tuelewe, Na kuna wale wako na watoto wanavika katoto vibaya akisema kuwa ni mtoto hana neno...

Mkala: Ndio wanazoea.

Bi. Msafwari: Wanazoea, utakuja kumrekebisha lini mtoto mpaka mtoto awe ni wa sawa?

Mkala: Kuna swali kanze alikuwa ameeleza. Unatakikana je umvalie mumeo vile? Ikiwa ni nyie wawili ina maana zaidi kwa maana. Unajua labda ushampangia mumeo kwamba kuna pahali mnataka mhakikishe mtapafika sasa itabidi umchokoze chokoze, maana saa zingine umaweza kuja nyumbani na iwe hisia zake zingine zisiwe pale ambapo zako zipo. Ukifanya uchokozi yeye mwenyewe he! anaweza hata akauliza ulipanga nini leo? Umeona kwa sababu ameona hali si za kawaida. Lakini ukijifunika sana uko nyumbani kwako na umebaki wewe na mume wako na una madera haya yani si tangazo zuri la kunogesha mapenzi na mumeo. Kwa hivyo inafaa hiyo dhamiri kwamba tayari uianike, ikuwe ni nyie wawili ya kwamba unataka leo afanye hivyo.

BI. MSAFWARI: Kila vazi na mahali pake, kama hiyo dera ina mahali pake. Sasa utapata kwamba siku hizi kuna maharusi wengi utapata watu wamevaa madera. Na tena mimi kuna jambi moja ambalo lanifurahisha. Katika maharusi sana watu hawavai vibaya. Utakuta kwamba ni mtu mmoja au wawili wamevaa vibaya, lakini basi. Tukienda barabarani ndipo utaona vituko lakini sasa wanangu wapenzi jichunguze wewe mwenyewe. Leo utasemaji wewe leo wataka kuolewa kwa mfano; na Mkala, pale Mkala ana mke. Lakini wataka kuolewa na Mkala na mavazi ni haya tutakwendaje basi mpaka kwa mama na mavazi kama yale yaliyoko pale? Lazima tu uwe umavaa heshima. Kwa hivyo nataka kuzungumzia kuwa ile heshima i kutamba ni mtu ufundishwe. Na wamama wale mnaonisikiliza watoto wako ndani ya nyumba ni wadogo. Usiachilie mtoto basi unasema kwa sababu ni church aende visivyo. Hakuna si vyema. Siku hizi kuna watoto wa class one wanafundisha watoto tabia mbaya skulini. Kwa hivyo kitu cha kufanya ni kuwa ukiwa na mtoto anza na mtoto akiwa mdogo hili vazi si sawa na kisha pia wema mama kama mama mwenye nyumba uwe mfano kwa watoto sijamaliza basi. Twende kwa akina baba atembee nyuma yake inaye nini? Ionekane, pale pamekatika hivi pafanye nini. Paonekane. Mwanamume yeyote ambaye ni mwanamume mwenye heshima, hataki

tumbo lake lionekane. Baba mwenyezi Mungu amekubariki uko na tumbo lako nzuri la heshima na mke wako wewe waliacha wazi hata ikitembea kitovu chafanya nini? Chaonekana. Hawa si vema mwanamume kutembea kama vile.. Kama hivi suruali zaitwa sijui za mharo. Mpaka sasa suruali yaonekana kushikiliwa na hips isianguke chini basi.Sijui underwear ni tatu. Anatembea akipanua miguu ndio hiyo suruali isiteremke / isianguke. Tena kuna kitu kingine Mkala nimekuwa nikiona, kuna material imekuja ya white. Na hiyo material iko transparent. Utakuta wanaume wameanza kupenda kuivaa. Ukikuta wanaume wamevaa suruali kama ile na anapoivaa mpaka ile ya ndani vile inakaa inaonekana. Je wanawake wamevaa vipi? Je huo ni ungwana? Wa zamani hizo ilikuwa kila mfano ukianga kwamba twaingia maharusini wanaume hata hawana jambo lolote la aibu ataangalia je wanawake wamevaa vipi? Kwa nini leo itakuja kuwa mwanamume atafute kitambaa transparent avae, hata ukivaa huna mfano wa kuangaliwa na mtoto. Elewa kuwa sisi tunapokuwa kama mzazi, mzazi unapokua, wewe ndiwe kielelezo kwa watoto wako. Mtoto wako atakuwa vile vile ambavyo wewe mwenyewe unataka akuwe. Turudi kwa mavazi nasema wanaume kutembea nyuma yaonekana, akiinama nyuma yaonekana. Huwa zaoshwa?

Yani kila saa yeye ataka kupandishapandisha suruali. Halafu wewe mwanamume wakati wote wataka makalio yako yatangazie watu? Kwa nini? Kwa nini wewe mwanamume mzima wataka kuangaliwa makalio yako yametokezee juu ya suruali. Kashati alikokavaa pia kamemshika kila pembe ili aonekane ana kidari kizuri. Unaona mtu ataka paja lake pia lionekane liko size, kijinsi kimemshika. Ukipatwa na mharo ghafla bin vuu utafanyaje? Ujue kuna suruali nyingine wasichana pia wanavaa kwa raha zao. Lakini nina hakika wakienda chooni au pia wakati wa kuvaa si ajabu anapanda juu ya kitanda anaruka ti ti.

Bi. Msafwari: Na mafuta pia, si ajabu. Mpaka apake mafuta kwanza ndipo ipande, ulikuwa kwa wanaume Mkala anaendesha cha wanaume.

Mkala: Wanaume wengine utapata wamevalia kale kajeans kusudi aonekane ndiye mume mwenye ukubwa zaidi hivyo imemshika mpaka ukimwona unagutuka.

Lulu: Lakini hapo kitambo si mavazi yalikuwa ni hayo ? ya bell botom ilikuwa ikibana hapa (kiuno) ikiacha na minisketi.

Bi. Msafwari: Lakini hapo wanaume wamepata shida kwani ulikuwa ukienda harusi labda ni kwa kichaka nyoka akaweza kuingia ndani sana kwa vile iko pena sana. Zilikuwa zaingiza nyoka sana lakini ilikuwa utaona kuwa mtu amevalia nini ? Heshima. Hazikuwa kwamba. Kwanza zilikuwa zimebana halafu kidogo tu kwa high waist. Na pia ilikuwa inashika kidogo tu lakini kwenda chini ilikuwa inapanuka. Lakini haikuwa inaonyesha siri za mwanamume. Hasa za kubwa, akiketi hata ikiwa kwenye TV halafu

umwangelie inakuwa imebana halafu sehemu nyingine chuku siwezi kuelezea. Halafu utakuta mwingine anaweka mkono hivi.

Kanze: Katika kule kumaliziamalizia kwa sababu naona muda kidogo umetupa kisogo. Tumeweza kuzungumzia wake kwa waume. Kuna tabia ambayo kuna mmoja anasema kuwa yeye ana msichana wake wa kazi, huwa yavalia jeans ndani ya nyumba na vituko vidogo na pia anasema, pia anasema. Pia mume asema dada za mke wake huvaa nguo fupi inabidi kuwa yeye huweza kukaa ndani ya nyumba kwa maana kila anapopita anaona shida.

Bi. Msafwari: Hayo ni maswali mazuri sana twarudi pale wewe kama ni dada tuseme kwa mfano lulu wewe umeolewa halafu dadako aje nyumbani labda yuko campus labda yuko nyumbani lakini mavazi anayovaa ni haya ya kumtatiza Rashid. Antakikana dadako akuwe na heshima akijua kuwa ile nyumba ni yako na yeye atafute yake. Kwa sababu wakati anapovaa vile ni kama kukwaza ndani ya nyumba na wengine wanakuwa ni kama vikwazo si mtu aje kwa nyumba yako halafu awe ni kwamba mavazi huyapendi na unavumilia. Dadako anapoingia kwa nyumba ukiona kama vazi halipendezi keti naye umwambie kuwa dadangu wanaume wote ni wanaume, kwa hivyo ukimvalia bwanangu kama hivi ni makosa. Je, kama mimi siku, itakuwaje kwa hivyo lazima uzungumze na dadako umwambie kuwa mavazi kama yale si mazuri. Dada wale mmekaribishwa manyumbani msiwe kupe. Ukikaribishwa uone kama umefanikiwa toka. Jitafutie kwako, kama ni kanyumba kako uende kukaa lakini usiwe kupe ndani ya nyumba.

Kanze: Haya haraka haraka Bi. Msafwari kwani twaambiwa tumalizie kipindi. Mavesti, mavesti na maboksa ndani ya nyumba. Maboksa na kuna mavyyaa.

Bi. Msafwari: Huyu maid naye anavaa vipi?

Lulu: Lakini mi siamini mwanamume yeyote anayeweza kuvutiwa na kitu ambacho si chake.

Bi. Msafwari: Sema polepole mwanangu.

Mkala: Ngoja Bi. Msafwari, Lulu kuna kitu chaitwa majaribu, Majaribu yanajaribu nafsi ya mtu. Hicho ndicho kitu cha wezi. Mwanamume lake jicho. Sasa kwa nini umpe mtihani. Ndio maana utaonaa mtu ambaye amezingatia dini mwanaume, wanaume wengi waliozingatia dina wakitembea wanaangalia chini hawaangalii juu. Kwa sababu akiangalia juu ni mtihani, unaonana na vitu vingi, sasa wewe unalenga chini inaangalia lami yako, udongo wako mpaka ulikofika ni nyumba ya Lulu huko unaenda kumsalimu Rashid ndio ninainua kichwa change. Inasaidia sana, sasa ikiwa maid kama huyu, huyu jamaa ni mwanamume main sana, umemsikia akisema kila anapomwona anatoka nje. Ni jambo nzuri, kwa sababu anajua huyu anataka kunitatiza, huyo ni shetani; huyo ndiye

Yule nyoka aliyetumiwa adamu Huyo, dawa yake usizumze naye Yule nyoka mwondokee.

BI. MSAFWARI: Na ukiona kuwa bado anafanya makosa pale fahamu kuwa Yule nyoka ako ndani ya nyumba yako.

MKALA: Unajua Lulu kwako nyumbani kunaweza kuja kubishwa mwanamke anakuja kuzungumza na Kanze. Halafu Yule mume akaja akaitwa fulani mamake Eva anakuita, Yule mume akatoka.

Bi. Msafwari: Sasa hii stori tutaisema vipi? Bwana akiwa ndani ya nyumba ni utupu (juu) na kitowel.

Mkala: Mtoto wako mwenyewe ni makosa aone kifua chako, akuone tumbo, miguu. Ni makosa makubwa mtoto wako mwenyewe kukuona. Maanake mtoto wako wa kiume akikuona anafikiria ndio sawa kuvaa hivi mbele za watu. Hivyo huu mwili huu, kikristu ni hekalu la Mungu kwa hivyo inafaa kuustiri. Usitatize mtu mwingine hata kama wanawake wengine wanapenda masix paker. Mtu anaweza kuwa amekwenda vigym vyake amevipiga sasa yeye akitoka hapo anaonyesha visix pack vyake, mtaani, ujue kutoka mtaani vitoto vya kike vikawa vinaangaliaangalia. Sasa pale ujue ni makosa. Hizo zix pack mwekee ulivyomwacha ndani ya nyumba basi. Hiyo tu ndiyo ilobaki una suruali yako, basi. Pia ikae loose, si imekukamata. Mkeo huenda akapita amekutatiza. Huyo mwingine huenda hajakutatiza na kasuruali kamekubana sasa umeona yanakuwa mashaka. Hivi vifua vyetu ni ndani ya nyumba. Si kuvitangaza tu.

Bi. Msafwari: Nikipiga hodi kwa mtu nipate anakifua wazi nitatoka. Kuanzia leo wenye vifua vitupu wavae mashati.

Lulu Na mimi ninaamini kuna mmoja alivaa vesti siting room. Hili swala la wanawake kuvaa trouser kwa mavvaa naona linatatiza.

Bi. Msafwari: Nilisema itategemea ni trouser ya aina gani? Kanze kuna trouser hata mtu akivaa, anaona hii trouser ni ya heshima, si masuruali yote mabaya, kwa hivyo amwelezee basi ikiwa yule bwana anaona ni vibaya mke wake asivae, labda amwambie afunge lesu. Ama avae skirt ama kitenge. Lakini suruali mimi sioni kama zote ni mbaya. Kuna zile ambazo ni mbaya hata mimi sipendi kuziona, na tafadhali nakwambia kama wataka kuvaa na inakubana, tena yategemea shape. Kama shape yako ni mbaya kwa mfano wapenda kuvaa, ukienda kuvaa waivalia nini? Si uvae according to your shape? Si uwache kuleta aibu barabarani; vaa nguo ambayo inalingana na shape yako iliyo; kama ni mbaya kaa hii, va aya kujifunika.

Mkala: Unajua jambo Kanze wewe katika imani ya kikristu, watakikana uige mfano wa walimu katika imani ya kiislamu unatakikana uige mfano wa walimu wa dini maishani.

Kanze: Unajua hao walimu wa dini unasema huenda wengi wamevalia madera kufika chini.

Lulu Lakini hakuna dini ya zamani na ya leo

Kanze: Nguo hata iwe fupi, iwe ya heshima

Naitwa Kanze Dena,

Nami naitwa Lulu Hasan

Bi. Msafwari Swala la Mavazi (Feb. 7, 2016)

Kiambatisho 5: Mawaidha na Bi Msafwari

MAJUKUMU YA MWANAMKE

OCT 1, 2016 (287473 VIEWS)

Lulu: Swadakta mtazamaji kama unavyoona tuko katika mkahawa wa White sands na hivi leo tunazungumzia wanawake ambao wametelekeza wanaume wao. Je wanawake mmeteletekeza majukumu yenu? Kanze

Kanze: Haya, kuna mmoja hapa anaitwa Caleb Chauro. Anasema mke wa kisasa ana yake mengi haeleweki: kiusasa, kielimu, kimtandao ametupa nafasiye ndani ya nyumba.

Lulu: Luvise Abigaël anasema ndiyo wametelekeza. Wamejawa kiburi na Ignorance. Ndio inasababisha wengi kutowajibika. Bi. Msafwari, kina mama wako hapa.

Bi. Msafwari: Semeni Hoiyee kina mama

Umati: Hoiyee

Bi. Msafwari: Leo ninafurahi kabisa kuwa nanyi na hasa tunaona jinsi kipindi kilivyo. Tunaambiwa kuwa mmeteletekeza majukumu yenu. Sasa sijui mtuambie. Leo ni vile nyinyi mtakavyotwambia mmeyatelekeza kivipi. Lakini, vile utafiti wasema ni kwamba wamama wengi wale ambao wameolewa siku hizi wako na mpango wa kando. Sasa siwezi kujua ni kwa nini, sasa na mimi kila wakati nimekuwa nikiwaambia ya kwamba mwanamke mpumbavu hubomoa nyumba yake mwenyewe na mikono yake mwenyewe na mwanamke mwenye hekima akajijenga nyumba lakini ningependa hapa Mombasani tuwe mfano wa wale wanawake wengine. Yaani tukaweze kuona kwamba uko ndani ya nyumba ukajue majukumu yako, majukumu yako ni umtengenezee bwanako kama ni breakfast, ni lunch, umpelekee maji ya kuoga hata kama uko na mfanyakazi lakini uelewe weewe kama mama majukumu yako ni nini? Kwa sababu wengi wanaolewa tu kwa sababu ya ule msisimuko wa mapenzi. Mnapoketi pale ndani ya nyumba mkafikiri kuwa kila labda utakavyokuwa umeolewa utakuwa ukipelekwa katika mikahawa ukila chakula au asubuhi mkiamka kama ni breakfast mwende hoteli mkale. Ningependa kuwaambia wanangu wapenzii, mwanamke hata akisoma afike wapi lazima kama amesema yes I DO. Hulazimishwi na mtu kuolewa lakini kama utaamua kuolewa ni uelewa kwamba kwa kuolewa kuna majukumu ya kuolewa na mazito na ni mengi. Kwa hivyo leo tuko hapa. Tukaweze kupata kutoka kwenu mtuambie. Mmeteletekeza au hamkutelekeza.

Kanze: Wajua mimi Bi. Msafwari wanishangaza sana.

Bi. Msafwari: Haya shangaa mama!

Kanze: Yeye anasema kwamba. Yaani kule kuolewa ukiamua kuolewa. Mtu huwa yuaolewa kwa sababu gani? Si mtu huwa yuaolewa ili akaweze kutoa upweke. Tunasema ‘company’ si mtu huwa yuaolewa ili akaweze kutoa photocopy? Haya yakuja mengi yaliingilia wapi?

Bi. Msafwari: Hakunaaa! Hakuna kabisa tuseme kwamba watu / mtu afanywa maid. Na kusema ukweli lazima wewe mwenyewe ukiwa mama uelewe kwamba.

Kanze: Lakini ukisema kwamba umpelekee maji bathroom. Bi. Msafwari kuna instant. Hata yeye mwenyewe yuaweza kuinua ndoo, akajipelekea zake Bafu.

Bi. Msafwari: Sikiliza nikuambie mwanangu nikwambie na nikufundishe lakini nikufundishe mahaba. Mahaaba, mahaba sijui niyaiteje kwa kiingereza unielewa mwanangu ama kwa kienglish ujue. Niseme pengine ma-love. Lakini nikisema ma-love pengine mnielewe vizuri. Ukiwa hutatumia ma-love yaani kuongezea. Labda nichukulie mfano huu. Penzi lazima ni kama vile mgomba ama ua. Unapopanda kama ni mgomba ama ni ua lako nyumbani huwa uwafanyaje? Lazima unyunyizie maji? Si walipalilia? Walitia na mbolea? Mpenzi hebu nipatie neno hapo.

Mtu A: Nasema hivi Bi. Msafwari utampetipeti, utamfanyia kila kitu. Akija chakula kipo, utampeleka bafuni, lakini mwisho atakwambia sijui ni Mungu mtupu wala ni mkono wa mtu maana ujue kule nje, yuashalenga. Sasa tuambie wengine makosa yetu huwa yako wapi ?

Bi. Msafwari: Mwanangu nakwambia waweza kuwa unafanya kila kitu. Lakini huna sauti 21 za mwanamume za kuongea na mume. Kama sauti yako ni hiyo unayoongea moja ya kawaida basi anaweza kufanya nini ... Anaweza kutokaa. Hivyo mpe ishirini na moja za mwambao.

Mtu A : Bi. Msafwari utafanya yote Mpaka utamwosha makucha lakini atakwambia hajui kama ni Mungu mtupu wala mkono ni wa mtu.

Bi. Msafwari: Nakuambia endelea kufanya hivyo hivyo mwanangu. Nakuambia endelea kufanya hivyo hivyo mwanangu. Atakwenda nje anaangalia kumbe anapoteza wakati. Atarudi hapo hapo kwa jungu kuu.

Mtu B :Bi. Msafwari yangu ni ya kweli ; Hava toto va sasa havajui kuwa tuna jukumu la kuwaenzi waume zao. Mimi ninakaa na mume wangu miaka 25...

Bi. Msafwari: Haya mama!

Mtu B: na ninamuenzi vilivyo. Mume aweza kukuambia kitu fulani ukamwambia nenda ukachukue mwenyewe pale. Hayo ni maneno gani? Na pia vilevile mtu ukizungumza na mume. Mpaka ujilegeze.

Bi. Msafwari: Na macho juu

Mtu B: Haloo, leo wazungumza na mume kama mume mwenzako. Kuna hizi simu zinaingia sasa

Kanze : Kumpelekea mzee maji bafu miaka 25. Umempeleka bafu maji ?

Mtu B : Nampelekea kila siku. Kwa hivi saa hii nikienda pia nitampelekea. Na hivi simu mkizungumza nao vatoto va sasa mzungumza mtie makini, leo mume azungumza na veve uko wapi? Ama akupigia simu. Wewe wasema wasemaje (Dharau) mwite darling. Mzungumze darling unasemaje mpenzi wangu.

Mtu C: Swali langu lasema hivi, nakubaliana na mwenzangu pale lakini waume wa siku hizi! Hata ufanye nini? Hata umbebe vipi? Kazi ya bure, kwa hivyo mimi nasema hivi, Anipe mimi nimpe yeye. Apeleke leo maji.

Lulu: Bi. Msafwari kukumbusha tu ni kwamba hivi leo wanawake nao walienda Beijing. Kwa hivyo kila kitu ni sawa ku...

Bi. Msafwari: Najua vizuri sana. Lakini hata kama wakienda. Nawauliza nyinyi. Mume wako umpatie nafasi ya kumgeuza kumgeuza mtoto wa kike pampers, eti kwa sababu mlikwenda Beijin? Wapenzi; kumbe mwatokota hapa hamjaiva? Bwanako, amfunge mtoto wako wa kike pampers. Mtoto wa kike ni mamake yule bwana. Labda ulimzaa mamako! Rafiki yangu ajabu anaona ni matusi.

Mtu C: Bi. Msafwari naona kama umeniguza kidonda

Bi. Msafwari: Ahsante mwanangu

Mtu C: Maanake mwanamke ni kama mtoto mdogo; Ukinguza kidogo yualegea lakini wanaume wa siku hizi si waume. Wanaume wa siku hizi ni wanaume masuruali. Siku hizi mwanamume akishatia mshahara mfukoni haonekani nyumbani. Ukienda shuleni mikutano yote anayekuja ni mama, ukienda hospitali mama ndiye ana mtoto mgonjwa. Akienda kila mahali mama ndiye yuafanya kila jukumu. Wanaume wamejiachilia. Hata wanawake siku hizi maskini, hakai nyumbani, yuaenda mbio yuafuata riziki. Akija nyumbani, kazi zamngoja. Mpaka wanawake wameanza kuzeeka kushinda wanaume. Kwa sababu wanaume wa siku hizi wana tabia mbaya. Lazima wabadilike. Wamejiachilia sana, na sisi wanawake twalia sana. Tunaomba kina baba warudi nyuma. Waache mambo ya

mpango wa kando. Utaona mtu ashakuzalisha akuita nyanya. Yuaenda kutafuta ndogondogo nje. Yuamnunulia mshakiki na wewe ni sukuma ndivyo hivyo.

Bi. Msafwari: Labda ningejibu hapo.

Kanze: Wacha naona malearned sasa wamezidi. Bi. Msafwari vile alivyosema ni kweli wanume siku hizi. Mwanaume si kuvaa suruali na kunguruma. Tulisema hivyo Bi. Msafwari. Kwa hivyo sasa Bi. Msafwari kukuosha mikono, kukuosha kucha pia nitakuosha Mungu akinijalia. Lakini pia wewe lazima ufahamu kuwa ninachoka twarauka kazi sote. Wewe watoka saa kumi na moja wewe ukaenda left, mimi nikaenda right. Tukaja jioni pamoja. Angalia tuna mwingine hapa anaitwa Lulu. Hata mwingine hapa anaitwa Ahmed anasema hivi Kanze na Lulu sasa wangekuwa wanawatayarishia waume zao chakula cha jioni. Maana jukumu la kwanza chakula ni cha mume. Lakini ikawa mume haelewi, pia wewe umetoka kazi umeingia saa kumi na moja na nusu, ukaingia saa kumi na mbili kwa sababu ya jam lakini sasa Bi. Msafwari itakuwaje kuwa sasa hatuwezi kusaidiana. Wewe umeingia saa kumi na mbili ujipeleke bafu, maji ni instant.

Bi Msafwari: Saa kumi na moja mlitoka nyote mkaenda kazini. Lakini wewe kama mwanamke lazima umwambie karibu mwanangu. Pole kazi mwangalie kama kola iko sawa ama haiku sawa. Wewe utaingia maanake wewe ni mke ulikubali kufanya nini? Kuolewa. Kama usingetaka hayo usieende. Nimesema hivi kanze; kuolewa si lazima lakini sikizeni niwaambie mama msidanganyane. Lazima mwanamume mwanamume amuongeleshe mapenzi hata kama hapa mlipo mna mahali. Hata kama kuna mahali wamwonyesha hayo malove love ndiyo Yule bwana akakupenda. Lakini ukisema kwamba ati nina mume lakini humwonyeshi mapenzi tusidanganyane. Lazima huyo mume wamwonyeshe mapenzi. Sura zenu zinakaa kwamba utajua kufanya nini mwanamume ukishamweka ndani ya nyumba utajua kumbembeleza kwa hivyo Kanze pole ni kawaida kwa mwanamke. Sisi tulifunzwa kuwapa waume wetu pole na tuliwapatia akina baba Liza hapa mbele, poole. Nampatia pole nikimkaribisha kiti. Chetu kimoja mwanangu eeh, twaketi lakini wacha nikwambie siri moja. Nilikuwa siwezi kukosana na bwangu mbele ya watoto wangu. Tulikuwa tunakosana ndani tukija nje mtu yuapiga hodi tunacheka. Akiondoka namwambia tuanzia pale pale tulipoachia. Lakiini mkisema eti kwamba tushinde tumekasirika kutoka jua liwake na litokomee, likifika hapo sioni tupige magoti tuswali tumwombe na kina mama ningependa kuwakumbusha hata kwa kukosana kiviipi lazima mketi tuangalie kosa liko upande gani? Msamehe mume wako kwa sababu usipomsamehe mume wako kwa sababu asipomsamehe, Baraka hazitapatikana. Hoya basi kama si

mume mpenzi huyo huyo uko naye pia. Kama hutamsamehe Baraka za Mungu hatuzipaati.

Mtu D: Mimi narudi hapo kidogo mama Bi. Msafwari waume wetu wa siku hizi hata ukamtengeneza kiasi gani bado yuarudi palepale. Naweza kuambia hivi. Utambeba, utamfanyia kila kitu lakini huku akija nyumbani anona ukimpata huko mitaani yuacheka, ana raha, yuala kila kitu. Akuja nyumbani ameshiba. Wewe unashinda umefanya shughuli zote uko ndani ya nyumba wapika, walipakua, wamwekea wamuandalia kila kitu. Kwa ajili yake yeye. Akifika yeye yuashiba hataki kula yeye. Hiyo tayari ashakunyima yale mengine mara ya kwanza, ya pili na ya tatu wajua huyu mzee nje anayo mpango wa kando. Ni tit for tat, you scratch my back, I scratch your back.

Bi. Msafwari: Mimi kamwe yenu sitakubali hiyo tit for tat kwa sababu hiyo game huwa haiwi fair.

Mtu D: Bi. Msafwari twasema its two way trafick x2 you scratch my back, I scratch yours ukinipeti, nitakubembeleza ukinionyesha noto, nitakuangalia. Sasa ujue malipo yake yatatokea kwa wapi.

Kanze: Bi. Msafwari my learned friend. Leo wajifanya wewe si learned friend, endelea.

Bi. Msafwari: Nafurahi kuwa tuna msheshimiwa mmoja hapa, kipindi hichi cha leo.

Mtu E: Nina swali nataka nikuulize.

Bi. Msafwari: Liulize mpenzi wangu.

Mtu E: Umekaa na mwanamme muda huu wote. Mwanamume wampikia wamfanyia kila kitu, dakika ya mwisho wajasikia mume anachanja kule kando halafu yuamuita baby wife wewe utasikia aje?

Bi. Msafwari: Nawe utaitwaje sasa, baby maama.

Mtu E: Sijui ndio nataka nikuulize mama, wao Bi Msafwari, hao twawaita waume ama twawaita magumegume?

Bi. Msafwari: Hao twawaita wanaume.

Mtu F: Hivi naona ni magumegume. Hawajakamilika kabisa

Bi. Msafwari: Aaah, ni kweli sasa kuwa hivyo wanangu. Sasa ningerudi tu pale nikiwatia moyo nikiwaambia kuwa si hawa wenu walioanza. Wanaume ni kama gora moja kwa sababu tukisema sisi mama zenu kama hatungevumilia, na huo msamaha... nimesema neno pale mwanzo nikianza nikiona amezidi sana

namwambia mume wangu nimekusamehe yaishe ili amani ipatikane ndani ya nyumba. Kwa hivyo nataka nikwambie kuwa wale waume si wa sasa. Wanaume ni wale wale wa kitambo na ndio wamezaa waume zenu. Msiseme sana wanaume zetu maanake hata hapa tunapozungumza kuna wale ambao nyumbani zao utakuta mtu na mke wake wako vizuri. Hata kama kuna mambo madogo madogo lakini watu bado wanafanya nini...wanaendelea. Tukichukulia kwamba huyu bwana atakuwa akifanya makosa nawe utalipiza, hatwendelei. Hata kama umesoma, nimesema hivi, si lazima kuolewa lakini wapenzi nataka kuwaambia kila kimoja. Nataka kusema kwamba huko kuolewa ukisema kwamba wahepa hepa, kuna siku utatamani mume. Miaka inapokwenda kuna wakati hata hii Mombasa ilibadilika ikawa baridi. Watamani mwenzako umwambie kuwa nifunike shuka hayupo. Kwa hivyo nawaambia msichague saana.

Kanze: Ngoja Bi. Msafwari, kuna mmoja hapa anasema Mr. Makanyaga. Wakanyeni hawa wanawake wanaume sio masumali ni venye unamhandle.

Hapa pa kuhandle sasa, tulikubaliana wawili I love you, tukafunga ndoa. Sasa wewe wataka kuwa handled. Mimi nashangaa pale tulipokuwa twapendana twajua kushikana tunaambiana kila kitu imekuwa sasa ni jukumu ni langu. Nisipofanya wewe hutafanya. Ndio tumefikishana hapa kwa tit for tat, sasa itakuwaje mimi nakufanyia mazuri na wewe hunifanyii mazuri.

Bi. Msafwari: Mimi nitawaomba wanawake wa sasa mbadilike. Mambo ni mazito na wacheni niwaambie, tunaona ndoa nyingi zinazofungwa lakini ni miezi mitano tu watu wakishatoka honey moon ni miezi mitano tu washaachana washagombana na wacheni niwaambie, hata hawa waume kwa upande mwingine nimekubali wameacha majukumu yao. Lakini nimesema kuwa walioacha majukumu yao n wale wanaume nao wapumbavu. Maanake nasema hivi, mwanamke anataka kutunzwa, mwanamke anahitaji kushikwa vizuri. Mwanamke ataka mwanamume akipiga hodi aje na mzigo, eeh, lakini sasa kuna wengine wanaume sikiu hizi wanataka sponsors, na wengine ninaposema hivyo ni nyinyi kina mama basi mkatae mambo kama hayo mapema, maanake ninaposema hivi kwa kuwa kuna mwanamke amenifuata, ananiambia maskini bwanangu hata hataki kufanya kazi. Hushinda kwa nyumba sijui akiangalia vigeuza. Mimi nitoke kazi niende nimpikie ni nini mlio waume msiotaka kufanya kazii. Wanaume pale mnaponisikiliza muume anapofanya kazi na kumwangalia mke wake hata akikohoa ehe, mpaka nikimbie mbio, uko wapi mume wangu. Lakini kama...

Mtu F: Bi. Msafwari, mimi kwa upande mwingine naweza kukuunga mkono unanena kweli mwanamume ni subra. Mwanamke samahani ni subra na hekima. Ukiwa na subira na hekima atakwenda kule nje, kisha tarudi pale pale. Ataenda afanye afanya go, kisha atarudi. Subra ndio kitu muhimu.

Lulu: Ukisubiri akuletee magonjwa ?

Mtu F: Hata ikiwa magonjwa utayapata maana ukisema watoka waenda lipiza huko nje pia utayaleta wewe.

Mtu G: Bi. Msafwari.

Bi. Msafwari : Naam mpenzi wangu.

Mtu G: Utakubaliana nami kuwa mwenyezi Mungu kwanza ndiye mwanzilishi wa ndoa kitu cha kwanza. Na bila shaka kitu cha kwanza wakati mke anafanya sehemu yake na watoto wanafanya sehemu yao, baba anafanya sehemu yake itakuwa rahisi sana kwa ile familia kuweza kuungana. Na ndio maana inakuwa muhimu kuwa ni vyema sana kutii na kuheshimiana kwa sababu nakumbuka kitabu cha waefeso 5: Nitasoma mistari hiyo: Inaonyesha kuwa mke anapaswa kujitiisha kwa mume wake. Na mume pia anapaswa kumpenda mke wake. Kwa hivyo iwapo hayo mambo mawili yanatembea sambamba, bila shaka hakutakuwa na shida kwa ndoa au kwa familia. Kwa hivyo kuwatia moyo wanawake wenzangu hapa, ambao najua kuna wazazi wa familia ya mzazi mmoja na kuna wengine ambao wako kwa ndoa, kwa hivyo ndoa kitu cha kwanza ni kuheshimiana na bila shaka heshima ikiingia. Upendo utaingia automatically. Hakuna habari za kwamba mtaweza kuzozana ama atatafuta mpango wa kando.

Lulu : Mum kukukata kidogo muda unatupa kisogo. Tupokee swali la mwisho huku.

Mtu H: Nilikuwa ninataka kusema hivi Bi. Msafwari. Kitambo ndio ilikuwa kinako mapenzi lakini siku hizi hakuna mapenzi maanake kwa sababu gani? Vaume venyewe wanatafuta wanawake ambao wanawaita wanawake ATM. Ushasikia Bi. Msafwari kwa hivyo mapenzi siku hizi hakuna tena. Watu wanafuata ATM na kama hakuna ATM mapenzi hakuna.

Kanze: Kipaza sauti kije hapa haraka maana muda kidogo unatupa kisogo.

Mtu I:Bi. Msafwari,

Bi. Msafwari: Yes please.

Mtu I: Hee utusaidia kwa sababu ya hawa waume unasema ya kwamba tuwasamehe. Msamaha ni sawa, lakini kuna jirani yangu, sitaki kusema natoka upande gani, hapa Mombasa, Jirani mama mja mzito baba kila siku asubuhi akitoka ni shilingi hamsini. Akirudi anapata pengine mama amepika mtu kuchelewa, amepika sima yake na sukuma..unaona siku nyingine baba si mlevi, anapata sijui alisikiaje akaanza kutapika, akitapika mama naye akaona matapishi akaanza naye kwa vile

ni mja mzito, kutapika. Baba anatapika nyama, mama anatapika sukuma. Huyu mume basi wataka asamehewe kivipi?

Kanze: Yaya ya mwisho kutoka hapa

Mtu J: Bi Msafwari, jamani tuelewaneni, mume ni kama mtoto mdogo msifuni...

Bi. Msafwari: Haya!

Mtu J: Lazima umpetipeti, lazima umpe mahabati...

Bi. Msafwari: Eeh!

Mtu J: Umwonyeshe mambo akija

Bi. Msafwari: Wangu huyo!

Mtu J: Basi, akiingia ndani ya nyumba jamani mkaribishe na raha

Bi. Msafwari: Eeh na sura ya raha, mhh

Mtu J: mpokee, mpige makisi eehehe mvue koti, mvue kiatu jamani. Wapembelezeni waume zenu nyumbani, sasa hapo sio mlalamike tu, pengine wewe ndiwe una mapungufu jamani, waume hawa ni kama watoto. Mume ni kama mboni ya jicho,

BI. MSAFWARI haya jamani. Hapo hapo jamani Hapo hapo, mboni ya jicho

MTU G: Bi. Msafwari, yote tisa hapo. Tunakubaliana kuwa lazima tuwatii waume zetu na tena tunyenyekee na tuwanyie majukumu. Lakini wao pia waume watelekeze majukumu yao kisawasawa na tutaendelea kuwaheshimu na kuwatendea yaliyo mema.

Bi. Msafwari: Na ni kwa nini mliwaacha? Si leo mgekuja nao, mkazungumza na wao wasikilize. Ngoja mtu wa mwisho.

Mtu K: Unaweza kufanya yote hayo ukampeti peti ukamkiss kamfanyia nini wanaume hulka yao, wake wawili, wake watatu, hata kwa dini inaonekana.

Bi. Msafwari: Kwa hivyo tuvumilie.

Haya mshapata ningependa jamani kuwashukuru kwa mlivyokimya pamoja kuja hata kama kupindi kitakuwa kimemalizika. Nitaketi nijibu maswali mawili matatu, na pia ningependa kuwaambia pia muwe mkisikiliza bahari Fm ambayo mimi huwa niko kwa kipindi kuanzia saa tatu mpaka saa sita za usiku pamoja na

bi wanuda. Kwa hivyo msisahau kusikiliza Bahari Fm ndio ina kipindi, mwendo utalala salam.

Lulu: Wape maneno ya mwisho

Bi. Msafwari: Maneno ya mwisho wapenzi waangu usia wangu ni kwamba mkaweze kuheshimu, mkaweze kuwaheshimu mabwana zenu na hata kama mtu ambaye hakupata bwana si kwamba hata kama hakupata bwana hawezi maisha kwani kuna hata wale single ambao hulea vizuri hata kushinda wale ambao wako na mabwana. Lakini ni ile tu msichaguechague saana. Ukipata kama hata ana kidogo nenda halafu mkaanze maisha msaidiane ili yakaweze kuwa maisha mazuri.

Kanze: Bi. Msafwari hata kama unanadi mboga lazima uchague. Mtazamaji hii ni citizen nipashe upate wikendi njema

Kiambatisho 6: Bw. Manguliechi

HISTORIA YA BABUKUSU

Narakikha nende historia ya Babukusu, nga Wele nabumba sibala ne nabakhalanga bali wele taewekhulanga bali khabumbi omwene webumba ewe nio omungo'si we bweni soli ne mao ta, soli ne rarao ta, soli no mwana tawe, ewe niwe khamumbi. Ne bung'osi nibo wango'la sie bweni. Wabumba likulu khubona ne chimoni chefwe.

Sia khabili wang'ola wabumba liloba khubona ne chimoni chefwe.

Sia khataru wang'ola wabumba sibala khubina ne chimoni chefwe.

Sia khane wang'ola wabumba sisialo khubona ne chimoni chefwe.

Sia kharano wang'ola wabumba bikulu kubona ne chimoni chefwe.

Wamwene wango'la wabukula kamare kakoo kamalai wafucha mwiloba, liloba liatora nio walanga oli kamechi. Liloba nga liatora, nganewaramo eswa mala kamechi waramo eng'eni. Eng'eni endai nio wara mwiloba bakilanga bali wanakatawa ali yakhaba ndala ali nembilila kongo w angina.

Eswa yarura oli yola khulialo yacha yemosya mala omutai oyo wbolela wakatawa ali wabona wemosya ngeba aba oli kulosi. Kurima kwaamba wanakatawa wakwa. Wanakatawa nga kakwa wacha khulikulu enyuni yakilya wacha khungaki omundu wakilia, wacha mwiloba walunabe wakilya. Bona eswa yalila nenja khungaki bulilo, bona omundu wandia bona eswa yalila. Nenja mwiloba bulilo bali bunambe wandia. Bona embilo nio eswa yalila , bona embilo nio eswa yalila. Bana ba papa eswa yabolela enywe ne wira omundu wa bene kumulilo mwikulu kwakhulinda. Munyasia lola wekhale, ne wira omwana wa bene wasio kumulilo kumulito kwakhulinda.

Wamalwa Kijana wanakitanga wanakhombe wa batulo bewamachabe we baktusi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda. Ewe Musikari Kombo Omulunda nandaka khakunde munyenye newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda. Okhwanakitang'a aliyo ebungoma newiira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda. Ewe Kituyi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda, ewe Kituyi newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda. Ewe Kapteni newira omundu wa bene kumulilo kwakhulinda. Nga eswa yalila eli khwikulu bulilo, nochaka mumatala ka bene, nocha bibiaki bia bene newiba bona enjala yakhulinda nga eswa neyalila.

Enywe babukusu, wakanera, wakhatamba, ocha mwiloba enyende yakhulia. Likhuwa liechela mung'eni, eng'eni endai nio wele kanyoa khubumba wara mumechi,

bakilanga bali nambale. Omutayi wakhonya nambale, womia nambale, khalosi khalunga nambale kumunyu kwang'ona. Oli balia nambale, bali silayi munambale kumunyu, bali silayi munambale kumunyu. Nambake walila ali wele wanganga wandamo kamakumba sekaba nambale taa, seyaba eng'eni taa sieni munambale kumunyu ewe. Ewe munyasia, silayi munambale kumunyu nolia ne babandu, newikhala ne babandu, Wamalwa newikhala ne babandu, Musikari Kombo newikhala ne babandu, nolia ne babandu, Sifuna newikhala ne babandu, Kituyi newikhala ne babandu, Kapteni ne wikhala ne babandu, silayi munambale kumunyu; olia ne babandu, osima babandu nisio silayi munambale kumunyu.

Eswa yaloma yamala, nambale waloma wamala, omundu omutayi nio wele kanyoa kabumba wara khusibala, ngane kamra khusibala, lisina lilyewe bali wele bimbi. Wele kamubumba liloba lye luchi rarawe bali amulanga waloba bali amuruma waloba musitabbu bali shetani, nefwe bali wele bimbi. Papa we munda ali omwana wakhaya kholandiena, papa wakobola eluchi kareka liloba liniafu kanyiasia wawbumba omwana okhola khabili lisina liliewe bali wele mukholwe. Musitabu bali adamu, nefwe bali wele mukhobe balomela kamakhuwa kataru betuta. Balomela chingano, balomela chisimo, balomela muminayi;

CHISIMO

Chisimo nicho baloma bubwilula bulya we khabi.

Ewe munyasia bubwilula bulia wekhabi ne semwilulaa ewe Wamalwa semwilulaa, ewe Kituyi semwilulaa, semwilulaa, bona sibala siakwile lembe. Lusimo nilwo ndomaloma, engila yakama ewo wasio, semwakamaa ewenywe, semwakamaa ewenywe. Enywe basoreri ba ebunge, ese nomela kwinywe luno. Enywe basoreri ba ebunge eng'oso yanadakhambwa, ekhoya babechukhulu bakwakala. Ewe Munyasa nasewakalaa, Wamalwa sewakalaa, Kapteni sewakalaa, Kituyi sewakalaa; Enywe semwiyakala? Enywe semwiyakala? Enywe bana ba papa semwakala. Engoso yanadakhambwa. Batayi bacha baloma, biibambo biabamba bia yaputu bilibamba nenamu. Biibambo biabamba yaputu, bilaka biabamba nendamu. Kumubano kwabaka yaputu kulibaka nenamu. Sisyaboela mba abusiro lusimo lwecha lwakila abana bakoko nimaya nechinda mba abusiro sisieboyela mba abusiro.

Ewe mayi Neyala khubolele webayala wamilele we wamitungu. Ewe khekhubolele, elomo yechile ekila ngane nyola enda, syakila wacha khubala omunamuna nio wachekha. Okhutikitia niye okhua enda osili munjekho nanyola enda, sikila bana be sikhasi nemufwa ne chinda. Kamaraamba kaluma mwene sisiaki. Akhuoya oli wakhuala

engo, oli oliengo, oli iliengo, oli wanyola enda, khubele khusala mala enda yakhwira, khane kamaramba kaluma mwene sisiaki.

Sichikhi sye khungila khutuyakho wabirakho wacha webiala. Lusimo luno lubolal abana batiti, bali murie basakhulu bali murie abandu be sibala. Ekhobe enyola eng'ana. Rarao nekakhusala, rarao nekakhusala, ekhobe enyola eng'ana. Mala eng'ana yakhula wanyola ekhobe. Rarao nekakhusala, wakhusomia, wakhurungira efisi, wasoma wamala, linda mao, linda rarao, khane ekhobe enyola eng'ana, mala eng'ana ekila wanyola ekhobe. Bana batiti muulile okwo kumoyo nachile mubasawa, basawa abanga bali ano na batiti bali murie basakhulu, bali murie abandu be sibala. Ekhobe enyola eng'ana. Rarao nakhusala, mao nakhusala, ekhobe enyola eng'ana, mala eng'ana yakila onyola okhobe. Rarao nekakhusala, wakhusomia, wakhurungira efisi, wasoma wamala, linda mao, linda rarao. Khane ekhobe enyola eng'ana mala eng'ana yakhola enyola ekhobe.

Bana batiti muulila okwo kumoyo nachile mubasawa. Basaba abanga bali ano, basawa abanga bali ano likhuwa lia namunyu libolela basawa likhua lia namunyu libolela bachuma. Namunyu kacha Kalanga libale, ali libale liasila. Ali webale, ali libale liasila mala libale lialoma wakhasila naba waulile. Bona kamakhua ka namunyu. Enywe abana batiti, bana basoreri enywe. Lusimo luechile abana ba mayi. Luli khalubolela omuchuma. Luli khalubolela omuchuma newikhale, luli khalubolela omumaina, luli khalubolela omuchuma, luli khalubolela omusawa abandu bataru.

Nyange newikhale, nyange lumuli newikhale, maina newikhale, muchuma newikhale, omusawa newikhale; chisike chechela ebupala, chisike chechela ebupala. Basoreri bacha bakuwa, nge bakaw chisike barera. Oli balosi batekha oli busya banyola nambalalwe ali alimo. Khane nambalalwe ali kapela musike. Semusomia babana fwesi khwikhupile musoke mukenya. Bandu bamanya Kenya, babandu bamanya sifuno sya Kenya ndebire Ebukanda bekana. Nareba Tanganyika bekana. Enywenwe abandu ba Kenya.

Mchaluo noli anoo, mnande noli anoo omukikuyu noli anoo, omumeru noli anoo, omuembu noli anoo, omudigo noli anoo, omugiriama noli anoo, *masaba noli anoo*, omumia noli anoo. Efwe nifwe khumanyile sifuno syia Kenya. mukenya nga wele ne Kenya, Sima Kenya nga wele nga Kenya, Mukhisa mulinde Kenya nga wele nga Kenya, Munyasia mulinde Kenya, mtetee Kenya nga wele nga Kenya. Bona wele wenyile, semuteteaa. Bona wele wenyile, semulindaa. Bona welele wenyile, semulindaa sibala chilomo nicho wele kabumba, chisimo namalaa.

Chisimo nga ndikhomala ndio, ndacha mwikhua lye khabili nacha muminai.

KIMINAI

Kiminai kibili kikila abandu ne basalana kumunai kwebweni. Kukhu kakhupa kumunai ali munai ndi kwiche ali tondo wafwa, tondo wakobola. Ndi kukhu senyala tawe. Ali mbe nje endie. Ndi cha wupe cha suti, nachipa chabuyabuya. Ali ngane mbolile endi tondo wafwa tondo wakobola ali endombelo eyo ya lipwondi, semusalana. Mulindile sina enwe babukusu, mulindile siina batesyo, mlindile sina bachaluo. Mbone anano Sakwa alio, mbone anano Sakwa alio Sakwa omwana mujaluo. Olindile sina sokobola mwasalana.

Kumunai kwecha. Kubola bali musomye babana. University chili khusibala, sekondari chili khusibala, primary chili khusibala. Kukhu kakhupa kumunai ali namunai, ndi kwiche. Ali mbona mbango sembona basesi. Ndi kukhu senyala ta. Ali mbe enje endie. Ndi cha upe chamamutalaa. Ali nachipa chabuyabuya. Ali ngane embolile endi mbona mbango sembona basesi ali nabona kamatore sobona liru. Okhabona oli bachaluo bali mutambe basoma, bakhabona khane bameru mutambe basoma, mukhabona bakhabona babukusu mutambe basoma, mukhabona bakhabona bakikuyu mutambe basoma. Nio mbona mbango sembona basasi. Semusoma babana.

Muchikhafu mungo, orunde embuyambuya esimbo ekila chikhafu nocha khulambula chikhafu chicha munda nio omwana kaaya. Busikula bukobe khwicha mungo ta kumwilima. Omundu nekupakho ali pebee chikhafu cha Khaemba ne kumwilima mungo mukwa silima okhacha wabaila endare ta. Endare etare chisimbo chirano nicho obaila chikhafu. Chisimbo chinee chino nicho chikila wanyola kimiandu.

Efwe khuli nekhusoma omundu, omwana we sikhasi ngane wele namua, wesisecha ngane wele na amuwa. Ewe wa sisecha, osome, efwe khuli nende bitabu. Osoma engokho, wasoma likhese, wasoma embusi, wasoma nekhafu. No omukhasi naye niyeasoma biakhulia. Nali otaila bwetakho nebiambeli khaba mungo semurunda tawe. Oyo aba Sali omulai taa. Ndalolelanga enywenywe khakholandio natibia chisaa taa. Eeh orio. Nakobolakho

Ndikhondakikhira nio namakhuba aao. Ngane ambele omwana we sikhasi endi otaila bwetakho nende bieambeli semunyola kimiandu ta. Omukhasi niye olinda bibiakhula mungo. Nawe omusecha khusome ekhafu. Enywe abana ba papa sindu nisio khemubolela khuambane khube sindu silala mala bibindu bino wele kakuwelesia. Chibenki nama khumubolela, efwefwe ebenki ya ebweni eli engokho ekhola khabili, likhese ekhola khataru, embusi ya khane, ekhafu ya kharano bibiakhula. Bino bili bibiefwe nibio. Ata lundi serekali ya Kenya nga nendi munairobi muno semanya chibengi chilimo ta. Khaemba enywenywe ninywe muchimanya. Engokho – Standard, likhese – Commercial, embusi – Barclays, ekhafu – Eposta. Bibiakhula ushirika nicho chibengi

chili chimbofu chichindi chili engelekha. Bino nibyo wele kakhuwelesya. Sebili bibyefwe tawe, wele omwene kakhuwelesia. Chinjala ngane chili chirano, chinjala chirano mala chibenki chirano bindu bino bili bibiefwe nibio. khukendanga ne nabio, kwikhalanga ne nabio.

Omukhasi omulimi niye okhuwa kimiandu. Omukhasi omulimi niye ong'ona kimiandu mungo. Ewe nawe wesi niwe ong'ona kimiandu mungo. Narurayo necha. Omundu bali Namikhalwa nacha khumukumba lisache liambusia namikhalwa. Babukusu ne musalane, bakikuyu ne musalane bachaluo ne musalane, bameru ne musalane. Orio nendikhonjakho khulomana lubeka lulundi. Ngane enja lubeka nilio ndikhenjakho ndarakikhire khumwene nono.

LIFWA

Ndeba papa wele, ndi wele wenje, wele mwana, wele murumwa ne kuka wele mukhobe. Omwene wakaba, waana lifwa mala wacha wabola oli lifwa nilo ndikhembana. Olibongelya olikhiya oyaya olinochisilakho chionanaga, oli kumubuli kwoo kukhola kwakaa namusilikwa nara mulikhwa nandaliana oli muriana nimwaamenya mrianana nio mwasaba. Warera lifwa, wareramo bindu bine. Oli liamutayi nilyo khubumbila mwiloba. Elio lifwa nilyo khekhuelesya. Wamwelesya omwana nende engobi. Ngane wasalwa nende engobi mala engobi yayukhilakho. Engobi yakwa basikha engobe. Engobi likobi. Wabukula lifwa warema munyama chia omundu walanga oli kamafuki. Omundu okendanga nakamafuki. Kamafuki kamafuniko. Wabukula siakhula waelesya omundu walia kabele kamaindi namwe bubele bulo, nga bwasia mala bwekhola bufu ngane olichanga bufu mala ewe omufu. Wabukula omundu wamuelesia lifwa likhola khane ngane akonanga lilo abechanga mwiloo. Ebiebo biikhubolela bili olifwa ngane olikonanga lilo khane oli mwiloo.

Mala bibindu bino bibechange bibiefwe nibyo khukendanga nenabyo. Sekhubilekhanga enyuma ta. Mala wabola oli, nosalile omwana mala wacha akhutyukhe nganatyukha aba wetyukhile lifwa. Wetyukha omwana aba wetyukhile lifwa aba sikila watyukhile omundu wafwa khale. Bana ba papa ngane mwikhale muri, ebindu bino bili bibiefwe nibyo.

KAMAYE

Naacha kamaye nacha kamaye kefwe. Efwe khukhirana nende chikholo khubela khwaba nekimiandu.

Kwerane nende bamia lukoba lwefwe khwerane nende bamia khwerana ebulangasi khwerana ne bamia enyanga yakwa. Mubirangasi khwerana nende bamia

enyanga yakwa mala natima bona kumoyo natima nacha nola abundu nio balanga bali emabusi. Khwerana ne omunande mulamwa womutugeni mumutugeni khwerana enyanga yakwa khubolela kimiandu bana ba papa kimiandu kili kyefwe. Omundu nie balanga bali lutonyi wang'ola ali bona ekhole yolile ali bona basoreri ali ekholi yolile. Mutonyi wemukelebwa wang'olela mwikhonge emururi khane alikhang'ola bamasai, khane alikhang'ola babusi babusiku bwicha. Kwacha khwirana nende omunande, khwirana nende omumia enyanga yakwa. Bandu busa bali barundukha balila nie kumwenya kwacha kwakwa bali kukhwifusya kwakwa mungeli bala kwacha kwefusya bane mundechi wacha wekhalila khusiilila. Bekhalila khusiilila bana ba mayi bacha bekhilila musiilila bali musoboi sili wanamungo. Chela chaloma. Kano kali kakefwe niko. Babandu bachisokho bacha bena. Babukusu namuambane khuambana chikholo chosichosi khukhacha kwatombolana kwabola khuli oyu omuteso, khuli oyu nanu tawe. Muambana, Munyasia muambane bandu bosi. Kwaloba khuambana ta. Munyasia khekhubolele, busolo buli siluya Mwaloba khuambana ta busolo bulisiluya bwaluya wa Mwangale khunasianda.

Busolo bulisiluya bwaluya wa Mwangale khunasianda Khane omukesi sekebekaa. Khane Sekebekaa andi Mwangale kebeka. Sekebeka ali ase nabayu wabaluso Mwangale watima wacha khuwesonga wa nabilibi omusimisi omungamilembwa Wesonga wacha wera esokho. ngane kera esokho baelesya Wabomba. Wabomba omwana omukwimweyi kwhaloba khuambana ta kumunyasio kulikhakwicha khekhubolele busolo bulisiluya. Mwaloba khuambana ta busolo bulisiluya bwaluya wa Mwangale khunasianda. Busolo bulisiluya bwa luya wa Mwangale khunasianda khane omukesi Sebeka andi Mwangale webeka. Ali ese nabayu waluuso. Mwangale watima wacha khu Wesonga wa nabulobi omusimisi omungamitembwa. Wesonga wacha wera esokho. Ngane kera esokho baelesya Wabomba. Wabomba omwana omukimweyi wacha waaaila esokho. Basoreri babaina barura wakoli wabeswa warura lola omusoreri mmaina nie omwana omubulo.

Mabayu wa mamba barura omwana omukinangwecho olinjo wa maleke. Nakhosi warura khubibiala wa bamilele wa bamitungu. Oyo bamilele bamituyu oyo. Maalafu warura wacha ebukosi nio omwana omubuya. Wabomba warura omwana namukholondo wakanyanga. Basoreri barura bacha bapa bamia. Bapa bamia nga babamala. Busolo bulisubuiya khuambane, khuambane. Lukoba hilio khicha khwereranamo lukoba lwa, lukoba lwa Wapilo. Wapilo omwene sekaba omwene lukoba ta, Wabulo mwene lukoba. Wapilo kecha, Wapilo ngane kecha khwicho mulumboka khwerrana nende hopili Mwambene mulanga muli Hopili nefwe bali Napilo mulumboka.

Lukoba lwoo nilwo Mulunda. Khwerana nende basungu enyanga yakwa. Khwerana enyanga yakwa. Kamacharia kabele kamacharia bana babukusu khane

chingosia chilikhochilia babandu. Mukhiwalikha kulila. Ali acha mubone kamacharia kamakhakangabana bamabusi bana ba mayi, cha mulole kamacharia ngakangabasi bamabusi. Wakelao walila ali cha mubone nakholo nasena kaneno kewe kha khukamachenje bona embilo nio mwabona. Opilo warura bandu barura, opilo warura bandu nga barura wacha wa Chetambe nga khwola wa Chetambe bachile ne kumunyalasia enje bali baikikhe, enje baikikha kumunyalasia na mungo mba khabakhina. Baikikha ne khobakhina omukhasi we chinyinja chinyukulila wachuba basoreri, we chinyinja kinyukutila wachuba basoreri ali basoreri mukhabanga ali linani lililwany X3, omumaina okhabanga, elinani lililwayi, omuchuma okhabanga elinani lililwayi, omusawa okhabanga elinani lililwayi. Oyo wekhalaasi, khenjaka khenyokha khali iiiii iii chimwaa chaluma municho wanasaba chimbwa chaluma municho wanasaba khumutoto nekibobo mukhana musera khane enyanja echukha masali khane enyanga echukha.

Naitiriani wenyekhe achube basoreri babewana ngane alikhachuba basoreri, basoreri khulietuba, khulietuba, basoreri khulietuba, khulietuba mabanganye khelukha. Enje khwalukha basoreri bakwa. Bona embilo nio mwabona kano kali kakenywe niko, sekali kakange ta khwerane ne chikholo nicho khuundangakho. Bibala byenywe, bibala byenywe, nama engaki eyeyo, muliwa kaba omukasa wa olumoyo mundebe nanebele omwana omukimweyi mukitali kitale omwana mukamukongi. Muyubeni mayuba omwana muengele mumbakala nandorobo okhwata wakhungu Emaeni Sirengo okhamwonea Mukimilili kimalewa omwana wa mrefu Ekabutola nabutola omwana omuchemwile Echwele eminangendo omuchei wakhula enyanja khuteremi. Ewebuye webuye we singoro, webuye we singoro eluchi bali Chwele nyolamo omwana omubuya ali kamechi kamamalila kamabesemu ta ali eyowa kamechi kamawanga chew. Abandu bali namwela, namwela omukhana omubuya, wandage nakhurenya. Mumiruki miruki wa samba mukibabi kibabi wamusamali. Mubung'oma omung'oma omubichachi sitisieni sie ebung'oma wasing'ola. Sitisieni syebung'oma wesi ong'ola kaba mwando wa kibonge kanduma khuseselanyi karumira khumuanda, mwanda wa kibonge oyo wang'ola.

sikuli esyechesamisi wang'ola kaba Munialo ali lola bikulu bibesemu lola bikulu biwanga. Kano kali kakenywe niko kano sekalikakange niko. Wakendanga nebabandu wikhalanga nebabandu, khulichanga ne babandu. Bana ba mayi chibololwi chinne chili chichenywe nicho, sechili chichange nicho. Chibolwe chimo chili chichenywe nicho khembole chibololwi.

Chibololi nichondikhombola khandame khu munyange wasimukha sisiyange sia masafu mala berakho sia omunyange sia kisenge. Berakho omunyange khafululu, bereakho munyange sia siamukhwane sisiakala sia mukhwana. Berakho omnyange sia tisia, berakho omunyange si nisiombe. Omusangi nekecha kecha kakenda mubanyange. Misiambwa neyichayama khwichila mubanyange. Necha khubamaina basimikha simaina

musifumbukha. Okhola khabili babulo bera omundu wa bene. Babulo ngane bera omundu wabene khane bera omundu wa babuya bali Watilki. Babuya bali bacha bali bakhuwe kumre babulo baloba. Bacha balobe kurima kwaamba babuya bacha nae kamasina kabili kebabulo, baki khabaila emasi baila ebunyala nga bacha oli bola ebunyala, sila sialekha sialekha khukhwira makhete sialekha khukhwira tototo siena makhete nio bacha batyukha omumaina okhola khabili syiamakhete wanelima.

Omumaina okhola khataru. Omumaina okhola khataru nono. Bakwangwa bayingana. Walile kakwile. Wachiye ngane kakwa bali nijabikhomwira bali acha bamukhaya, bali acha bamukhaya kurima kwaamba abikha karekukha bali acha ebunyala basoreri bongilekho babili kitiningi kwamalaba wa wamukota ne wemukeli wa simali wacha wamunyola emile wekhale mumurongoro kumufutu. Bamuunaka nio becha batyukha omumaina okhola khataru balisiwachiye wanaomi. Wachiye afya kumwaka kwa 1894 nebatyukha omumaina oli khokhola khataru . Omumaina okhola khane silima, omumaina okhola kharano siakhalundu , omumaina wa sita sianakhoba siakila batyukha bali nakhoba eeh hee..embalu yaba yamemeya yukhila yachayabiila pingi wa meko lakini omwikomu omubuya khwikisa kakhula kumukhonge ne waamba omuchemali nio bacha batyukha bali omumaina sinakhone .

Necha bachuma chonge wa nabiri lubeka lwa kaba nabutoberia omuchuma okhola khabili siengeniesi, omuchuma okola khataru siengeniesi, omuchuma okhola khane siemasai, omuchuma okhola kharano siamutong'i. Mutong'I wabukelemba afywa kumwaka kwa 1880 busi, wabukelemba afywa sita siabakhana.

Wambilianga walenga chikholo ali nemumbelesye basawa, Balanga omusitikwaa alimbo musawa basilikwa bakana. Wareba omumwalia alim be omusawa bekana. Wareba omumalaba ali mbe omusawa bekana. Wareba omwana mwabia ali mbe omusawa bekana. Bareba omukikayi alim be omusawa. Bakikayi beyama bali efwe khulinaye. Bali nanu? Bali omukhalabande enyuma yandosi omuyonga nekela wa webakikayi omwana wa wareba omwiyala ali mbelesye omusawa bali mala beyama bali khulinaye bali nanu, bali makutukutu nabo musilangu nomusilangeye omwana wa malasile. Nio becha batyukha omuchuma was aba wacha bamuola bali machukhu. Omuchuma wa munane bacha bamuola bali nabutandanyi. Bachuma bawa khenja khubasawa.

Omusawa osimikha asikala wa wechabe wakwa wasiilila mwana mukiyabi enju ya maliemu omusawa okhola khabili bali yongo nio papa usilaese walia litone nyo kakonaomusawa okhola khataru sianambusi, omusawa wasiane namukhalaki, omusawa wakharano bara ba mayi nani wabona embilo ngeenywe babukusu. Bali nilochele kutingilo bali omunyange khumusawa alikholola kharano ngababa bali berane, khwerane ne wapilo mwaka 1895 bana ba mayi. Werane ne wapilo enyanga enyanga yakwa. Babukula basoreri be kamani babaamba babaila eluroko bababoela chiniti, bababoela

chikhuli, bababoela bafu, wamemile ko bakendalesya, bacha ekabula mulukoba lwa namachanja bakonile bali bakonile, bali mulukoba bakonile. Oli enje yaminyala babona namunyu auma, bona embilo niyo mwabona. Oli likwe nalyo lyakheba basoreri benyokha, bona khatyetye khaloma babona nakholo waloma, bona kamachalia kaloma, basorei bakendelesya bacha bola enalondo. Lukoba lwa Muse, omukhana alimo bali Nandayi. Nandayi yuno omukhana omukilanjwekho cholinjwe wa maleke.

Oli bakonile babona namunyu auma. Babona chingwe chaloma. Babona chimboko chaloma, basoreri oli benyokha oli likwe liakheba babona kamakhanga kaloma, babona tyetye khaloma, babona chikhuchulu chaloma. Basoreri bakendelesya nebola Emaeni. Nebola Emaeni lukoba lwa nani olwa lukoba lwa Sirengo, Sirengo wa muone mwana mukwangwa, ndi bakonile babona namunyu auma, babona chimboko chaloma, babona chingwe chaloma, babona kibeu waloma, basoreri oli benyokha bona likwe lyenyokha. Khaemba mumbolele bona likwe lialoma, Munyasa mumbolele bona likwe lyaloma, babona kamakhanga Kalila, babona tyetye khaloma, babona cholei khaloma, babona chikhuchulu chaloma, basoreri benyokha bacha bola mulesyang'i. Oli bakonile babona chinjofu chiloma, likhwe nalyo lyakheba, baboni chinguchulu chenyokha, basoreri benyokha, bola Emuberi, oli bolile Emuberi bali musichimi. Oli bakonile babona kamakhanga enje Kalila enje yaminyalile babona chimboko chaloma, babona namunyu kaloma basoreri bali benyokha.

Bali basili kamakhanga Kalila bali musichimi balilila chingila. Khaemba mubolele, Munyasya mubolele, Kijana mubolele basoreri mubolele enywe. Basoreri benyoka, bama Emuberi, basoreri benyokha bola mundebe nimwo endebesi, bali bakonile lukulu khane chinjofu chiloma, khane chimboko chiloma, khane kibeu aloma, khane chingwe chiloma, bona embilo nio mwabona, Munyasia mubolele, embilo noi mwabona basoreri oli benyokha likwe nalyo lyakhabile, likhwe nalyo lyakhabile. Chikhuchule nacho chaloma kamakhanga kaloma tyetye waloma, basoreri benyokha, basoreri barekukha, bama mundebe ali bama mundebe balola emukhwawa, bama mundebe oli bola emukhwawa oli bola emukhwawa oli bakonile musichimi babona chingwe chaloma, babona namunyu waloma, babona namunyu waloma babona chingwe chaloma, babona chinjofu chaloma, babona Kibeu alila, likhwe nalyo lyakheba, bana ba papa bona embilo nyo mwabona. Ewe Mayi Neyala bona engunyi nio mwabona, ewe enywe ba milele, bona engunyi nio mwabona enywe ba mitungu connect to part 2.

KIMINAI

Kumunai kukhola khataru, kukhu kakhupa kumunai ali namunai ndikhwiche. Alikhuyu khuyu pa. Ndi kukhu senyala ta ali mbe nje ndie ndi chawupe cha chichenywe kumubi khukukubo ali nachipa chabuyabuya. Ali ngabola endi khuyukhuyu pa ali embusi

khulukoba. Khulukoba lwa Kenya, lukhoya basoreri balulinda lukoba lwa Kenya lukhoya basoreri balulinda, lukoba lwa Nairobi lukhoya basoreri balulindan niyo khuyukhuyu pa. Bali embusi khulukoba mwabene lukoba nilio. Munyasia wamwene oulile, mwana mukhulalwa oulile. Mukendela alala nga kamake

CHINGANO

chingano nicho bakana, khengane chingano chitaru.

Lukano lukila orie serikali ye sibala , okhafwochola serikali ya sibala, okhafwochola babami ba sibala. Kukhu kakana lukano bali omwami we chinyuni kaafwa, lukukulo lwakwa bali omwami wafwile. Enyuni yanyowa yalao bali kisilili. Kisilili nga kola ali kachululukha, kisilili nga kola ali kachululukha bali omwami kafwile walila oriena. Siruchu syola sili andi ndile khale ng'oli wola ali iii.. iii., bali sina nisiomanyile khulila. Namuriri khola oli khamokela mulufumbo bali aah o bakhaba nababola bali omwami kafwile afwile makacho namulili ndilila ano tiyatiyatiya ×2. Namulili kharekukha bakhwakhwasia chinyuni bachilia. Bona kamakhua ka Kenya nga kamile khu president kola khu P.C nakama khu P.C kola khu D.C kama khu D.C khola khu D.O, nekama khu D.O kola khu Chifu nakama khuchifu kola khu Sub-chief. Nekama khu Sub-chief kacha kola khumukasa nakakhwolela. Nekakhwolela okhaloma oli kubeyi ta aba kali nga kamakhua ka namulili mwabene olwo lukano lwa abwene.

Lukano lukhola lwa khabili lubolela babukusu mbolela bandu ba Kenya nga mwikhale kukhu kakana lukao ×2 ali chisang'I chabao khale bali eyino bakilanga bal wanakhamuna eyino bakilanga bali engwe. Biamenya biombi munju ndala. Engwe yacha yabolela wanakhamuna. Newanakhamuna khacha khablela wanangwe ali wanangwe efwefwe bali bakhasi, banakhuyanga busa, ali nokwola engo nekhuche khubere, ali luno khubapa busa chirungu khumalile asi. Ali bacha bola engo wanakhamuna wacha wabukula liafu khapa khali mukhasi okhanjira ta, oyo ali musecha okhanjira ta. Wanakhamuna khaloma. Engwe yabukula yapa omukhasi yenga khwira. Bona kamakhua ke babandu bakesi. Wanakhamuna apa liafu engwe yipa omukhasi. Omukhasi we wanangwe warekukha warina wacha ewabwe, ngane wacha kola ewabwe. Oli kila ewabwe wakona chindalo chibili. Wanakhamuna wabola ali banakhunula omukhasi khurekukhe khuche. Oli bacha bolayo bali khabacha khulola omukhasi mala khabola khali wanangwe waulile, khali khekhua kamakhua kane, likhua lyebweni bakwa endebe, loba okhekhalu khu ndebe ta, se bakhua omukhasi ta. Wikhala khumwala kwesiali. Yekhabili nebajhujhesia loba. Yekhataru nebakhua busuma loba. Yekhane wira embusi musilo esala chikhwana mala ochukhe kamalasila munju kosikosi mala babole bali luno omukhana wefwe kamenya ana kaneakhumalile akhumalile bibiayo. Oli bolayo engwe bali bakikhesya yaloba, bakiwa endebe yaloba, bakiwa busuma yaloba, musilo yachukha

kamalasile. Ngane bali khabecha busa bari bali mukhwasi muriena ali kamakhua kali muno.

Makhua sii ali icha mulole. Embusi esalanga chikwana seliyota. Bali bacha banyola embusi yakwile esalanga chikwana mala khali ehh, enywe, ese nekonele omulamu alimikhwawo wenywe yuno kakhuluyia kera bibiayo bibiefwe kakhumalila. Ese omulayi busa, mbelesye omukhasi nichile naye. Bona abandu bakesikesi. Akhunula omukhasi mala nochichanga nonywayo. Kamakhua ka wanakhamuna mundu akhabola aliwanakhamuna bawa, ta wanakhamuna bakhila. Munyasa ako kali kakenywe. Wanakhamuna lelo bakhila akhuchanganya mala kakhua kamabi mala kamubirania. Wanakhamuna omukesi akhila wanakhamuna khacha kanyola, khayola enjofu yachowa, efumbo yachowa mala khabolela efumbo khali wanafumbo ewe obolanga oli ese ndi nende kamani ali ese ndakhukhwesa khupe khulukongo. Ali neewewe nawe wananjofu obolanga oli ese ndi nende kamani ndakhukhwesa luno khupe mumechi. Enjofu ali wamelile ali ese omukhayo okhubolela efumbo ali ese omukhaya khubolela okusa kumukoye tatata mala khacha khaboa enjofu tatata. Khane mbe oli khupa lulala khusiakingi oli khupa khabili, lwakhabili ofwa, ofwileelala nono. Khacha mumechi khaboa efumbo, oli khacha khusukingi mala khapa khulalala, chisang'i chayinga, oli khapakho chakhuma khapa cherechanakho, khacha khema khusili khenama bietakho khali ese kamakesi kalinjira khali ese omwana wa mukhayo. Alilinja ya mumechi oli khwesa yarerera wanyuma yema khusikingi, chingene charebana chili nanu okhurerekho ,chili wanakhamuna, wanakhamuna. Nono omukesi akhubirania ewe no mukhasi woo. Omukesi akhubirania newandayo, omukesi akhubiranie ewe ne raro woo. Bona abandu nga bakesiya khusibala khuno. Olakho nakhamuma omundu anyala kasulukha busa anano abolela Munyasia ali Wamalwa salikhakhwenya ta. Nono abona Wamalwa bali abona Munyasia aaa, oyuno omubi niye. Munyasia alli abona ali oyuno omubi. Bona kamakhua ka wanakhamuna niko kamakhua kali khusibala sino, kanania babandu, kabirania babandu, ngane babirana kamakali kama khuwanakhamuna. Mwana makubile ka wanakhamuna ako kali kamali kamabi mwikhale busi mukendela alala nga kamake mala musimane busa nga kamake. Kiminai kyase kyachila awo. Kwacha kamakunda kenye wambele chisa. Kamakhuwa ngimuloma muri kakucha kakhila nono abandu bambele chisa chingekhe. Nono chisa ngene chili chingekhe efwe bandu khusalwa mulikoba bali elung'orelo we wananyangoono. Khwama ebung'orelo, ebubabilo bwa wananywaa wa wanakhupa, khwecha abundu bali esituluku khwama esituluku khwecha abundu balangao bali esibakala, khwama esibakala khwecha abundu bali musilikwa khwama musilikwa khwecha emuyekhe, khwama emuyekhe khwecha munasaka, khwama munasaka khwecha mulong'itang'a khwama long'itang'a khecha musilongo sya mutubini khwama musilongo sya mutubini khwakobola khwecha musingila. Kwama musingila khwacha muliuli, khwama muliuli khwacha mumukumali, khukhuama

mumukamali khwacha munambusi, khwama munambusi kwacha mung'ene, khwama munamung'ene khwacha mundare, khwama mundare khwacha ematulo khwacha ekatacheng'ole, khwama ekatacheng'ole khwakabola khwacha abundu bali mubwake. Khwama mubwake khwacha musipu, khwama musipu khwacha muyeni, khwama muyeni khwacha munalulondo, khwama munalulondo khwacha enabukimbi, khwama nabukimbi khwacha musolokho, khwama musolokho khwacha mumafuke, khwama mumafuke khwacha namarare, khwama nanarare kwacha munangilimu khwama munangilimu khwacha munapwongo khwama munapwongo khwacha mumbale, khwama mumbale khwacha ebukayi bakhulanga bali bambayi. Sekhuli babukusu ta. Khulia ne babandu, khubaya babandu, khusima babandu.

Basamia bang'are omundu bali totone wabasa chimbako warera nekimiomu malaba wamureba ali mukusisi mbaele ekhafu wamuboela wacha oyo wacha wabolela basamuli babasie mondu bali Wabwire, Wabwire wacha webasa warera wamureba ali makusi sina ali mboele chibili nio bakhulanga bali babukusu bandu bobukusi mulukoba bali ebukaya nochimirwa lwanda, kumukhono kumukhasi basoga kumukhono kumusecha bakweli. Wele warera kamaroro, malaba wang'ola ali yira ekhafu yoo kopiliaino yakhaba endala yong'ene. Malaba wera ekhafu yewe yekopiria.

Bakhulu bekhala balola kamala kataru munda balola siyanja sibala siyanja balola embochi yabocho, balola kimiandu kimiandu kiabeya Wele warera kamaroro ali chinyanga chilicha ali babana booa ocha khukhubela musilungai ali kolongolo alima musilungani. Ali na kolongolo ali kikwameti aliima turbo. Mala wabiria nebabandu wabaila musilangolile wemamo musilangilile wabaila mulangololo.

KAMALAKA

Bolayo baloma kamalaka sita niko kimirongoro. Kamalaka nga kaba luno khusibala mala luno abana bakwile kubelekeu sikila kalia ebwene bali omwana oria mawe munju niye oria mawe wenje. Omwana oria rarawe wa munju niye oria rarawe wenje. Bali nomundu wabene alingenyama ya mbololwa banyoakho bakilya banyolakha ba naliloko wikana liloko ilaka lia sita akhaikilila omwana woo nisio akhakholile ta. Lilaka lia saba, syebene siamoni lakitumborera lekha kamatala kabene lekha bibiaki bya bene, lekha chibenki cha bene mufuna cha sina. Lilaka lya minane okhachekha omwana wewasio ta, okhachekha batambi ta nebabanani ta. Lilaka lya tisa, kumwikale kwa bene kumwikule nikwo kukwoo. Luno abana basoreri balekhile busa abana bakhana bakwa muno bachumile sa balosi bong'ene khane namunyu kabiile eyi akila likonjo likwa khusikele nyo chisi chaandakho. Luno baunda busa khubalosi bong'ene. Mukholile muriena basoreri? Munyasia enywe muche mubolele abandu enywenywe koko wabukoko. Kamalaka kano kali kakenywe lundi.

LUBITO

Senge niye obita abana bakhana. Abukula kumukango, abukula kumwini wabukula embako wawelesya abana bakhana. Wabolela abana bakhana ali senge samubola alikhaya khatule ali khalimo chilomo ali nocha eburende bapila bikwekwe nembilinga'ania nio wabile kukango wo mwami. Ali omusecha nalanga bwakhaba bulala olekha bwalala ali wakana okana khumwakanila acha khukhuambia omwana omutoro. Khocha wenyokha nende esimbo esitati waelesya abana basoreri wabukula ne ngabo kawa abana basoreri. Wabukula ne fwimbo awa abana basoreri. Wababolela wwabaa bibala bine alibemuko babenywe, bemumbo babenywe, benasawa babenywe ali bemafumbo babenywe khemusimane, ali nesitere silala sesira enda tawe khubolela sitere silala mayi sitere papa sitere, kamatere kaambana nio kera enda omundu akhaulila ai enda ya musilo khane tawe.

Enda bali yakila nge ese olikholoma yuno enda ya mayi namubuya nende enda ya papa chiambana basi nio omundu kasala. Kamalaka ako kali kakenywe niko. Khocha nganekalomaloma ariano kaana kamalaka sita niko namakhubola akako. Kane mumbele kamakhua kano ndikholomaloma khubela sakuli kumusee taa ne bambele chisa chili chingekhe khembasie kamakhua nabone ngana khumala. Malaba wakwaa, malaba nga baramo mala mumaina, maina wakesia babandu. Maina ngawakesia babandu waila abundu bali emuro abundu nio balanga bali mulukhonge wanusya abandu mulukhonge, wabaila mubukusu ngabola mubukusu wekamaya nende bang'osi babamo abandu bataru. Babandu bataru bano mulala alikho nende bung'osi nakamanya okundi nabung'osi nakamaya kamasina kabwe, omundu bali Maina omukitang'a kaba ne bang'osi nekamaya Omundu bali welemba omwana mwene, kaba ne bung'osi nekamaya omundu bali watiekele mulinda kaba ne bung'osi, ne kamaya. Kamaya kabwe niko bakhola nono. Welemba wosisye lilesi liamala chingongo chibili mwana malaa nambale nayekutwa ocha neyachi watyekele wakimba efula engwa nioniyo yacha yekhola bikulu. Maina wekholaendemu wabina mukhelu wacha wafutukhila eyo wacha wamua litore lisilya likhabo omwana omukalasi wang'ola mumasaba. Alichinyanga chilicha, ali babami na babami balilomana. Ali chinyanga khachicha abana. Sebalikhabacha khuria abami ba sibala tawe. Ali chinyanga chilicha alibemusitoki sechicha khulichana ta. Ali chinyanga chilicha alisalwa abukwe ali alihang'ola kandume khang'ola Mutonyi wabukilemba mwanamuiti omusinde wabukilemba abangabali ndi khubolela andi muiti kapao khabili mala oliwang'ola wacha watuma sibala syosisyosi. Mutonyi wa bukelembe mukinyikeu ban aba papa, ako nachile endyo.

Bung'osi bwenywe oyo Mutonyi kaba omung'osi wecha kasalwa eneno siliengelekha nonoaba Makhisi wakhisi wa mukimba omubukuyu omuosi omuyobili

wacha wang'olela ebukhoni wenekhohle omukhese wang'olela mulusungu ofya . Necha mubwayi namopi mwanasambu omwana kukwangwa wang'olela mubwayi.

Sili engelekha eneno nono nalekhile kengelekha eya nambukha necha mubakananachi. Wachiye walusaka balaanga bali nachiyeye wanaumbu maye niye waba bali Namumbu mwana musofu nanyole naumbu omubuya wachiye wang'ola, wang'ola sibala syelula wachiye wang'ola wakhola ne kamaya waba kaba ne bindu bibili simbakha nambiakhala. Siapa abandu bataru. Necha musikele syamulia omundu bali omulya omusimi omundu wa wanjabi, wachabe wa nasebeli, nasebeli wa khalibwali. Kaba ne kamaya kewe babandu bano bakikwameti mulia omukikwameti, namunyu wa khakina omukikwameti wakwabubi kasala omwana wewe bali khakula wakwabubi omumeme kasala omwana wewe bali khakula wa omukhasi wewe bali namulinde khakula kaba ne kamaya kewe, abandu berana bandu bewe bakhola kamaya abandu bwenao mulia wabukula sikele syesangi wara khulwanda syebibiayo kara khulwanda. Nooulila balanga bali nelicha. Bana babukusu balonda ekhisi khulwanda khane kamakhua kaba kamakhua kamulya namunyu wa khakina wapaka siswa khulwanda walia bifumbo mulwanda, chiswa chacha wapa chiswa chacha khulwanda. Khakula wayaba liloo khulwanda wabyala enjekhe khulwanda, yaandilao, yaanilao, yaroberao arumira munamu bano bali bang'osi benywe. Omundu yuno ndi khendoma nandyo khubela kamakhuwa kano, Khaemba khuba ngane undangile, sekali kekumuse ta ndalomakho khangu khangu nje nyoa ngamale nabusa nakakhindya nyala nalekha busa kamalamu nekhakalomilekho tawe. Kimima kya babukusu kiambanya efwe nende edini Khaemba nakobola ebung'oma, obolela abana batiti, Munyasia olianano, newikhale ne Wamalwa newikhale ne musikari Kombo newikhale ne Kituyi mwesimwesi, nesifuno bali mwekhale mwesi babukusu efwe khuli ne kamalaka kataru. Khuli ne kamalaka kataru ako namakhubula khale ne kakandi kecha kataru , ewewe nawenya wolele wele lino lilaka lye dini, nawenya wolelel wele, wele nakhumanya ali ewewe olimulayi oria wele, orie serikali, orie kamalaka ke kholo yenywe niko khuloma kano bulayi bulimo.

Abana bano mwamakhubona omwana musimisi omungami nakiti kembwa kama khulomaloma anano kamakhua ka kimisambwa efwe babukusu khuli nekisambwa ekhumi. Narebire chikholo echindi chosi sachili nekimisambwa kimikali ta. Bakhaba ngane mulia ano muri ata wakana Khaemba wareba mwana mukikuyu yuno kimisambwa kyabwe,wekana khaba sakyola kine ta.

KIMISAMBWA

Efwe babukusu khuli ne kimisambwa ekhumi; kumusambwa kwe bweni bung'osi, kwakhabili kamaye, kwakhataru bufumu, kwakhane bubasi, kwakharano bukhebi, kwa sita bukimba kwa saba buyali, kwa munane kumuse, kwa tisa khulicha kwa

kumikhukhupa efimbo kane mulala wekana abe akenda nga omwana omumeme yuno ndi papa mangulechi alomile busa kumusambwa bakelekha omubini bubini sekulikho kumusambwa ta, okwo kumwima kwo mundu busa. Okwo sebakhung'ona ta. Okwokwo sebakhung'ona ta mrie kamalako. Namalana nekamenako niko kamalaka kefw. Khukobosyeyo ban aba papa anano ndikhokana khucha lubeka lulundi. Ndikhenja khunyola omwana mukikuyu nolola chimoni chewe. Chimoni chewe nganemulolele nandi akana khubola ali basye okana khumala namwe sina namwe kasilimo. Ndikhongobolayo bana ba papa. Efwe khuli ne bandu batatru; oyuno papa, oyuno mai, oyuno kuka, bechakho khubandi babili lundi oyuno kukhu, oyuno senge, kechakho lundi omundu mulala, oyuno khocha. Abandu bano nibo basuta kimisambwa kikyenywe. Babandu bano nibo babita enywenywe. Okhebilila wasindikha sengeo ta, okhebilila wasindikha khochao ta, okhebilila wasindikha mao ta, okhakhologyo wasindikha rarao ta, mai neala oliano wekhalao, Khaemba wekhalao, Munyasia wekhalao enywe nibo khembolela.

Wele kakesia, omundu wasikhasi mai Neyala ewewe kakhua kimirongoro kichuba omwana woo. Kimirongoro kine ×2 kichuba omwana woo. Ne omundu we sisecha kakhua kimirongoro kirano kichuba omwana wewe. Khaemba ewe ngane oliorio kimirongoro kirano nikyo ochubila abana boo.

Neala nye kimirongoro kine. Kimirongoro kine kimirongoro kichuba babana. Okhasindikha rarao kakwa ta. Nomusindikha kakwa kepasi ali pap mala kaamba kumukongo ali nheba senaamba kumukongo okwa kasalwa, ewe wamayana mumurongoro kwe khabili wamusindikha kape lirango asi, kareba ali ngeba ali lirango lino selili nilyo mao kakonakho wasalwa ta ewe wamayana.

Kumurongoro kukhola khataru kape enda ali ngeba eyiyi eyiyi seli niyo kamao ta. He! Oliacha kumbaratani ewe wonekhela elala nono mumbele mai niyo oli ne kimirongoro kirano. Nosindikha mao nakwa kape kumukongo ali rarao sakaamba oko, kape sikele alingebe esi, ape enda ali ngaba sekamamwumu ape lituru ali aba salililyamununya oli acha khusipoto ewe wonekha. Lola kimirongoro ekyo mawo nerarao nekukhuwo nekukao sebacha bera kamalesi munda ta. Ne senge nono abandu bano nibo balebe boo busa ba nga'ali nga'ali nga'ali. Okhacha khubandu babandi ta. Okhebilila mwasindikha abandu benabo ta. Mukhasindikha ta, okhasindikha rarao ta, okhasindikha mao ta, okhasindikha kukhuo ta, okhasindikha kukao ta, okhasindikha khochao ta, okhasindikha sengeo ta. Sengeo niyosuta kamalaka kakhulianda., mao niye osuta kamalaka kakhulinda, khocha niye osuta kamalaka kakhulinda.

Babukusu, rarao okhusala yeng'ene, mao nalekhile rarao nngomwalo wahusala oyoyo kunnunwa kwa rarao kuli nelikhua. Rarao ali ne kiminwa kiri (2) kwa angaki kuli nelikhua, kwamwali kuli ne likhua. Sifuno kumunwwa kwangaki khukhingilila

kamakhua kakhwichakho kwa mwalo kukhingilila lulekhe makakhua kakhwichakho. Rarao alamala kafwa, kwangaki aba kwakhalikhe okhusola mbao. Kwa mwalo khwakhalikhe nono okhukhingilila kwa mwalo kukhingilila lulekhe kamakhua kakane kakhwolekho. Efwe babukusu omundu mukhanwa ali nekameno kane mala kameno kalimo elomo. Elomo kameno kane kanolikhuli bali kabula kakhola khabili balik kamachekhelo, kakhola kataru kambwa, kekhane kangeba. Ngamubolanga ba 32 kameno obikula oloma oli ine mara nane nio wanyola 32. Okhaandikanga kamakhua oli 32 nokhamanya sifuno ta. Kamenako efwe khuli ne chikhafu chirano. Ekhafu yebweni email, ekhola khabili ewanga, ekhola khataru embesemu, ekhola khane enapendo, ekhola kharano embusi. Okhalia siabene wamala kembusi ta. Chikhafu chino chili ne kimisambwa munju. Efwe khuli nende chisimbo chirano. Esimbo ekhabaya chikhafu ta endare. Okhebilila wabukula omwayi wamuwa esimbo endare kaaiya chikhafu ta. Endare etara. Mwelesye esitati niyo kaayila chikhafu chibayikhe. Esimbo ebaya chikhafu engokhakokhe esimbo ekila onyole chikhafu mungo orunde embunyabuya. Esimbo ekila chikhafu nochakulambula chikhafu choo munda nio omwana kaya busiku bulekhe khwicha mungo ta kumwilima. Omundu nekepakho ali kebe chikhafu cha Khaemba nekwilima mungo mukwa sisilima. Okhacha wabaila endare ta endare etara.

KIMIIMA

Rarao nasili mulamu okhebilila rarao, nge ewe nolo ori Khaemba. Okhebilila wabukula omwana woo niye wasala wamwinyokhela khundebe. Wakhaba ne kimiandu, rarao akhakhwinyokhela khundebe; luswa Lwechile lukhebele Rarao akhakhwinyokhela khundebe, ewe niwe winyokhela rarao khundebe. Nabele khubung'oma likoloba, lunabandu kamile ewefwe eyo kamakhua kakamile ewase. Omundu luno kelukha omukhasi ngewewe noli oruri, mwana mwalakha, omukhana omumeme yuno akhuria munju! Sakhoya kakhuria munju nawe bali oli otaling'a! nono olikhobolela abandu oli ese omukhasi wakhaile ndi khotaling'a. omukhasi otaling'a! ewe sotaling'a ta! Watikha ocha wae! Ewe niwe obolela omukhasi oli sendikhokwenya ta! Abolele baala ali bolela omwana wenywe kakhaile ese mungo. Kamakhua kechili bali khabatikha, watikha ocha waye? Watikha mukholile murie? Khukobosie kimiima. Omwana woo narerire omwana wa bene, reba oli: wanyama warerire omukhasi? Ali yee narerere elala. Langa basakwa keche, mala ngakecha, chakhaba chibili namwe chitaru, muwelesie. Basakwao naye nakuwelesie nawe ocha ne chikhafu. Ngakolayo ne chikhafu, mala otisa omwana wabene omukhana. Khutisa ngakhutambileo khusibala, bana balikhabafwa kamasala kabili namwe kataru kong'ene. Luno lurii balikhobafwa! Luswa lwechile, osale babana bole barano, sita! omwana acha munasari, ache muwanu, ache oli kola hata musikisi oli kola khukwingila bali eeh! Ewe papa omwana, omukhasi wakhwa? Bali bakhwa ta. Bali barakikha khukhola bukhwe, mala omwana abone nganebakhola epei ya mawe ya

bukhwe. Omanyane likhuwa bali bukhwe balikhabakhola bukhwe. bukhwe sina nibwo khabakhola? Mala likhuwa libi nilio. Ewe nyowa omwana akhabona, kane babe bamureba bali ebweni khabakhola si?ali khabakhola bukhwe bwa mayi. Bona luswa luli lubi. Likhuwa bali bukhwe seluli lubukusu tawe. Bali khabakhola eng'anana. Khukobosie kakhale kakobole. Luno luri chikhafu nicho kolongolo kakhwa nicho chiramire. Kamakhua ka chikhafu 13, bali yee 13 ya khochawe,ekhola 13, bali ya rarawe 12 ne chili?ocha ne karatasi yong'ene yabewanga elabukhe. Yalabukha etabukhe nono chili? Khwikhale asi mala khubone chikhafu bali nganekhabakhwa. Khukobosie bibindu bino bikobole abwene na bwene na bwene khukhacha kwabitungyakho ta. Ebindu bili bia Babukusu, nisiombola nandi Khukobole mumima.

KHUOKOKA

Alubeka wa khuokoka, omundu khutiima. Abola ali naokoka aba khatima aba wekoka. Sikila omundu wekoka efwe sabamuwuyanga ta. Wekoka kumurongoro okwo bosibasyula. Nono nobola oli naokoka aba wekoka mumima kia babukusu aba wekoka aba solikho omubukusu ta.

Kiambatisho 7: Mahojiano na kundi teule (Bw.Situma. Manyasi na Bw. Lubakaya. Fredrick)

Nasangalile, khumubone Abele khubaulilakho busa. Lakini luno khwabonane. Ese ndi nende kamaswali busa matiti kari niko nikomba abele munjetekho. Malala mumbalaisilikho, Mbulilanga namubalaya, namukachula mu-lumasaaba. Ese bananga bali Yunisi Nafula Neyole x2

Situma: Ewe Omukhana mundu si

Msali: Ese Omukhana Omumoyayo

Situma : Wakamwa wae,

Msali :Ebukamukong'i

Situma : wama waena

Msali : Ese Samwene menyile Kakamega sai

Lakini engo nono nio endi Ndalu

Situma : Ne estationi?

Msali: Ese mwalimu x2 somia sikuli sia bakhana bali Mukumu.

Mukumu Secondary

Msali: Mmm, sia bakhana, siliyo sie basoreri nende sia bakhana lakini nono ese ndi mu siabakhana.

Situma : Nono wenyile oli khukachule khusi

Msali: No sai, kaliyo busa kalio kamarebo Fulani busa biko nikomba munjetekho. Malala khwinywe, malala khumbakha ya Lumasaaba na makekhakho kari kali khu-Bw. Manguliechi. Khekhola ekasi khulondelela Bw. Manguliechi. Mala bilio bindu bilala bia bachile.

Nibio ndolile endi nembareba munyala mwanjeta mala mwambalaisiliakho. Lakini nono, sesi nikomba bamanyekho. Mumbakha ino ya Lumasaba mubolelangakho barekeresi mubabolelakho muli ese Fulani Fulani. Nono luno nga bakhali barekeresi ta basomi base bano nganebasomakho ekasi yino. Aba khuchake nawe kuka. Aba bakhulanga bali nanu?

Situma: Ese bananga bali Situma Manyasi Omulako, Omwiwana musome. Mala nama enamwela Sirisia kaunti. Samwene ndi Omunaina ningila kumwaka kwa 62, na ndi nefamili khulondekhana nende eprogram ya Lumasaaba ndi co-ordinator we eprogramu

yino khanyola mbo khusoma kamasoma kefwе kesimachamacha yaani mwabene muli-
indegineous knowledge. Mbora endi tofauti eliyо. Bali indегeneous knowledge. Yaani
kamasomo kesimachamacho. Omumasaba niye manu, kamenya aariena liba liliewe,
Yeeh. Nono kenako khu West FM khuprogramm ya Lumasaaba khekombа mbo, seli bali
noloma Lumasaaba bali aba ewe wengelekha ta. Lumasaaba ali Omundu Orumikhirira
kumikabwa nono kenako kane khulibole khale nekhwichakho. Alafu owasiange aliano...

Msaili: Asanti-khekhurekeresiekho wesi, bakhulanga bali nanu?

Lubakaya: Nakhusimile, Ese khumasina bali Omuchuma wangatatheba. Sesi khola ne
kumuyinda kuno, khasibaki sie lumasaaba. Kamasina kase bali Fredrick Wafula
Lubakaya, Ese Omukikayi, mala Omunanga. Mayi wase Omumalaba. Sesi ndi ne
mungo, ndi nende Lulwibulu. Omuchuma okhola khataru kumwaka kwa 76. Mala
rekhwingila khusibala sino abele, khola bakulani nende bukuli bwamwaniche, okenda,
nechingulo mala nekhwicha nembalu yefu. Nono khwasima lulomo lwefwe lumasaaba
luno sikila nolomaloma soli neburiitaa sikila olomaloma busa sikila omanyile nisio
kholomaloma olo oulila noloma wikhoya busa sikila sonyala wabamo busa nende
khutandakayeta. Nono khwalusime khusomianga abandu bamanye sikhale siefwe
sikhatiba taa.

Msaili: Ahsante Nono mulumasaba luno mbulilangakho nemwilanga kamasina akandi
nikukhaulilekho nemulanga ta. Malala khabiri nekhono. Nono nikomba khumanya nono
mulusamasaaba bakhulanga bali nanu.

Situma: Ese bali Sifuna wa Manyasi Omulako okhwanatoboso. Mwangasa nalobi bali
natang'wali ekhutu ya khulukongo DC wa mumisala. Ne ekase kawaida kali George
sifuma wamanyasi.

Msaili: Nono kamasina ako kosi nganeolangile oriorio sifuno sioyo sina. Sikila sina
obolele omurekeresi kamakali orio.

Situma: Lukali khulimo nende khukhitaja nende khukhwilaa.

Msaili: Eheh

Situma: Nono omanyе omundu, efwe simachamacha yaba bali witacha ewe nanu. Oli
ese basi situma wa Manyasi. Khukhulaaa okhwanatobee omwangasalalobi natimbwa,
ekhu ya khulukongo. Yaani khukhailaa yani lukhole lulwase.

Msaili: Nono lukhole oluole luyeta luriena khukasi yioo khumwolela omurekeresi.

Situma: Mukari mwayo nolola, nolola mukari bali natang'wali ekhutu ya khulukongo.
Khuli nende chikhutu chibili Ndala eli mulichi yamuluchi yesinga yamilia meu. Bikuwa

mbakho lakini yakhulukongo yalabukhe. Bikua bialuma. Ata khulia khwaye, khumenya khwaye, kubii.

Limaanisia mbo efwefwe khwabukula kumwima kwefwe khwakumwata kumulabufu. Sekhwakung'ona ta. Khalondelela khwomukeni khwakusinga khwakung'ona ngane ekhutu yeluchi. Lakini efwe nono bali kenyekhana yemulokongo yalabukha. Nono kumwima kwefwe kenyekha , yani khakulekha sekulikho nende khukung'ona mala kwaba kumulai ta. Nono liakila mbo khukhwilaa okho: Ese wapa sibi walabukha nyenyekha sesi mumanye sesi ngane nalabukha sina sikila nendabukha namwe sibi siase sili si.

Msaili: Ehe, Ahsante. Nono aba khomwolela wikomba oli akhurekesie mala ang'one kumwima kwewe.

Situma: Ehe.

Msaili: Ahsante Wesi mbulilanga Omuchuma.

Lubakaya: Tawe Chilomo nicho. Sikila ndomaindi khubaya enjukhi mulwika aba ndi nefamili, ndi nomukhasi, aba lwibulo lulimo lukila nakenda namanya sendi musumba ta. Sendi Omwalesi ta, sendi omururanju ta. Nendurireo lisina lisikala enyuma. Hayo omuchuma aba nakosia sisingilo sia bachuma basiange. Khukhwama 18, 722 mpaka 1876 kimiaka kiabira emia. Khuicha lundi 1972-1086. Nono aba ngosianga khikhoyo cha chiselukho sikila nicho chisikale sai, ne omumaina khukwirokolosia omukinyikeu khila enyuma basikale aba bakambisi efwe khusikale nekamani nio baruma khukenda khucha khuila na khumanya sibala sino khucha khuriena. Omuroyayi khucha khuita na khumanya kamakhua sibala sino khucha khuriena naluli lumasaaba oluo baruma efwe khwiche khukololosie chinguta chaborokha. Nesimachamacha siefwe sifwana sirie, khukholanga khuri, khukholanga kono ne kano. Sekhutasa, sekhuonaka, sekhutimia ta, khwicha khukololosia khururire abandu abawanga bamanye simachamacha sino.

Msaili: Ahsante: Nono ngane wilaa, oliwitacha nende wilaa orioro

Situma: Wilaa mala nio wetacha

Msaili: Wilaa mala nio wetacha

Situma: Nono newilaa ngo oloma oli esese. Kwa mfano khanilaa ngesese nono. Kwa mfano ese omuranga aba ekholoyase. Efwe bali bananga bakikayi basiserubi nakhaulila bali sibale sienyungu. Sikhaulila kumulilo ta Enyungu wakhatekha yakhaya yakhabesema seulita, selilanga ta. Waseumwa omalanga. Khwaamba omubele wakonenjala musimba. Efwe nono khukhu chimondio. Bakikayi, khunywesiana khusikura. Yaani khulia ne babandu, khwikhala nebabandu. Nendinga omwiwana khembola ekholo yase nono.

Nembola ya mayi wase omuala. Nja mbole baala ngabasila wase mimikasa yachila mando. Ali omulimi niye Sali omukara wolela taa. Nono nokhola kimilimo a ng'one obemo sinani. Mala Obe mwaminifu. Obe omanyeye oli ekholo yoo yino bali bilio bilala nibio mukhakhola mukhola omwo ta. Bilio bilala nibiomukhola, nibiomwisaya. Nono mbolela abandu kamasina kenako.

Msaili: Eeh, Ahsante Mwambalaisilie kamakali, Omanyeye nono mbakanga mwitanga. Ngene wilanga Ekhotu Nono abele nganakana ekhotuu sinasilimo.

Situma: Chisimo nicho. Olomela mulusimo mala khabaloma omundu nga ewe ya. Yani luli mbo, Aaa bali esumangesi yailengaki. Esuma ngali esangi elio, Esuma. Nokilola otayi elotekha ne ekhafu, ali ekhisi eli akarikari ao. Nono Esuma eyinu nechiaya mumisala, khalekhula chichudi chiaya mumayi, nacho khaila angaki. Nono khaila angai anono khalaunyila kumuga sikila khali angaki. Omanyeye nono, sili angaki embeo neucho ekhuorela. Nono nakhanyoa khumanya nakhoolata chichindi. Mumailo khali busiku bwechele esumangesi yailaengaki. Nono mukari mwayo aba ewewe nono ngane (olomaali umukhana munanu?)

Msaili: Omumoyayo

Situma: Omumoyayo wabele esumangesi. Aba wenya onyole kamakhua kano nio wiche obolele abandi. Nono selibusa khwicha khubola esuma ta lakini lusimo niluo. Balinanda kambilwa kakona khumwanda kwenjuli. Nono nololelela nandakambilwa niye nanu okhakambilu mala kaulila ta. Kumwanda kwenjoli. Enjoli. Lili likhuwa lili nende bifuno bikali. Bali enjoli enjoli neyinyokhe yinyoswa tobito. Kamakhuwa ako kalio. Enjoli lililiba likhali lilai ta. Liomundu oli mukwamalalu. Omundu yuno kenyibwa enjoli neinyokhe, nisiongola ebweni ata yakha liable nakhupa. Eh nono bali enjoli bali tubetube neyonakela elala nandakambilwa kakona khumwanda kwenjoli nono kakanakho nono enjoli amanye mala, ata enjoli enyala yaba engwe, enyala yaba enjofu, sindu yani sibi. Nono omundu nomukambila mala saulila ta akhanyolekhane mumatinyu.

Msaili: Akhekongekho omwene. Ahsanti nasima khuako. Mwambalaile namanyile. Nono namanyile oli ano noloma busa oli ndange oli situma manyasi oba wetachile. Lakini olarakho lilindi aba welaile. Nono oulila sabulayi ngare wilaa lakini abakhobolela abandu sisindu. Selikhukhoipotia busa ta lakini silio nisiokhobolela omurekeresi. Oli sino nenga omanyeye. Nasima khwilio. Nono ndeba, sipindi sia lumasaaba sino sina sifuino siayo. Sina silimo nisiowikomba oli omurekeresi amanye. Sikila nosomilekho bitabu bilala nibio bandu baandike khusipindi sino mala baloma bali bandu bakali sana baulila. Babandi baloma bali bakhubagua sikila balomanga lubukusu lukali khwikomba babalayekho. Nono emaanisia eli silimo sisindu nisio babandu bano baulila lakini

bekomba baulilekho zaidi na zaidi Nono ndeba endi, sina silimo. Namwe ngamwasichakisia munganakani muli nende epicha sina niyo wenga yolele sarekeresi.

Situma: Sindu sibofu khwicha nende bali luumasaba khwanyola mbo, omukeni naecha khuno, kecha kabukula siosisiosi, sio omuafrika aba siashetani, khwaba nende lib ambo, ewewe newenye obe, oche nio abandu bali, bali paka okhole aganibo ngabakhola. When you go rome, you do what the romans do. Okhola ngabaroma, lakini bano bechile nioefwe khuli. Mala benya khukhole kakabwe. Nono aba sekane khumanyekho sindu sibofuniso khulikho, khenyikhana abanabefwe khulimo nende limenye lichichakane lakini limenya lino lilikumwima na kumwima sekuwao ta. Kumwima kukhulanga. No kaba bali efwe khuli nekumwima nono aba khakukhula khwana waye. Nono abana befwe sebakumanyile ta khulinekamalaka khuli nende chinganakani, khuli nende bikekwa biefwe, yaani mukari mwayo khulinende khutisa. Khuli nende ideologies mala khwaba nende artifacts. Bindu biefwe biro sebilikho bieubwoni ta. Abele Omusungu abele omuindi bindu bino biosi obiriramo. Alikhonekamalaki, alimo nende chinganakani. Nono kabambo fwesi khulinde ebindu ebio biosi lakini sikila nekhukhanyala khwabilela abandu befwe bosu bola bamanye nganebili sekali mbo wakanakwabao. mala kulio mala kukhabeo. Nekhalimbo khwenyikha khunyole mbo khufukilile likalukhana. That dynamism culture. Nono kaba mbo Khulio, nono efwe khulakalukhana khuriena kukwefwe khulamanya khuriena khuli kukwefwe kwabao mala kwosi kwaba kumulai. Akho nono khukalukhane khucha, khukalukhana mungila sina. Kwa mfano nekhukobola khubasa ebindu. Chimbako, kamafumo, chimbalu. Bindu ebio khwaba nabio. Chinyimba, bikhutu. Khwamianga waena? Nioobolela omundu oli burare babana sebamanyata lakini nobola mulusungu naulila bali iron ore. Bosu bamanya. Haya khwicha sisindu bali lisenge nende burare. Omanyenye abandu bakhakabukhasia ta. Kise lili by product ya Iron and ore. Yaani nawosiswe burare, sibia siamamo, sirama kiliolisengele. Nono nocha abandu bakali, bakhakabukhasiakho bamanye lisengeli sina nisio. Lisengele likhanya nilio. Nono khukhwekesia mbo fwesi khwaba nende kumwima, mala kumwima kuno kwabamo kamalaka, kamalaka kano fwesi khwenyikha khukamanye khulondekhana nende kimulukhu kikiefwe. Kamalaka kano fwesi khwenyikha khukamanye khulondekhana nende kimulukhu kiefwe. Khwi khunyole mbo lulomo lulwefwe. Efwe lulomo lwefwe khulalumanya khurie sekhulikho nende authography ya labukusai tawe. Lumasaaba ta. Nono bulumundu kelomela bu khatubasia ata kamakhua katubana. Khwebilila khuli efwe khwaba nelulomo. Ingawa khufukilila mbo lulomo lwosi lukhula. Khwiche bibindu nga nono tekhology bandu khwaba nono nende bukesi bwakhubumba bibindu. Nekharura khulienelio ta lulomu lulwefwe philosophy, khulaking'ona khurie? Kaba mbo sakhuli nende authography ya lumolo lulwefwe ta! Nechikano chindala chikhubira lakini chili meaningful. Khuli nesikila. Ata nobolela omwana naulila. Lakini nono liakila, efwe khwalola khuli kamalako

nechinganakani nende bibindi bibiefwe bikekwa biefwe yaani artifacts generally bilio, khwabirumikhiriranga lakini nono khulamanya khuriena khuli ebindu bino biabao mala khusili khakhuendelea khucha nabio. Kwa mfano nga chigoba, nololela omkhale kaba nende city state. Lakini omundu alola ali sakhwaba nacho ta lakini khwaba nacho. Khwaba nende city states yaani lukoba luno lwaba nga babusya chikho chino omunamunga alimo, omumoyayo alimo, omulako alimo. Mela bakholanga nono lukoba lwayeta sina? Lukoba lwayeta abandu khubayeta security wise. Bandu baba secure. Abele bamenya mukari omwo. Banakho chinganakani ngaching'enechio mala kaba nga abandu bano. Mala khwicha khwola ngaluno. Nekakhali mbo mungila nio khwamenyelangamo mwosi mwaba nende kamalaka mukari omwo. Omwami kabamu eeh, omwami we lukoba, we lukongo, we kholo, mala biosi biabalimo mubwami mala kimikasa kiabamo. Lakini nono omundu samanya ta. Nono liakila khwecha nende Lumasaaba, khwatola, seli busa mere culture ta, it is indigeneous knowledge. Mububalayi nono onyola mbokhulatajanga inga sai khwabele nekimilukha, khwalomalome khuria. Sai khulalo – malomanga khubwami, kimikasa, enywe muli bubwami lakini efwe khuli kimikasa; kumukasa kwamila wae mala kwola wae? Na kwicha kurie. Khulimo ne bindu bilala bikila kumukasa kuno kwabamu. Bindu bilala bilimo bikila kumukasa kuno kwatiba. Eeh ata sai obona omundu mulala oloma ali Kenya abe MCA. Lakini bilio bindu bilala biakhaya omundu.

Msaili: Sipindi sino mwenya siolele nanu?

Lubakaya: Kumwima kuli buli mukholo. efwe mulumasaaba khuli nende bilibwa sita mala khubolela bulimundu. Abele Mutesio, abele Muchaluo...Likhua nilio khuloma lili liambasia chikholo chosi. Sekhuramo lukondo ta. Bandu ba luiya bosu.

Situma: Khusomanga kamagazeti current affairs, Fwesi khuloma embakha khulakalomakho mumbakha.

Msaili: Nono Bw. Manguliechi enywe mumumanyilekho muriena? Mustudio muno kabakhomo...

Situma: Yaah! Lekha Omuchuma akachulekho ka mukhwewe

Lubakaya: Bw. Manguliechi kaba ne kumukabwa. Sekaandikanga ta. Alomela busa emurwe. Omwene Omumeme, omwiwana Mubuya. Kaba oswena kumuse. Balio baswena kumuse, niye kaba namba ine. Ebubuya nende Ebumeme baswenayokumuse. Mumuse kabolanga chindomo cha khukambila. Mala kasoma. Kachichanga hata mubunge. Chisimo, kamakhua ka kimima

kamanya po! Sekakhikhangata. Kalomanga khukhwombakha. Kalomanga ali” bikiya ne kikyenywe nga namukholi. Mukholile murie?” embakha eyewe wakhaba bali waminyala oulila.

Msaili: Mumakhua kano abele. Manguliechi alikhaloma ali sina? Engila yakama wewasio, semwakama?

Situma: Wewasio olanyolayo bukeleki. Olanyolayo sinyala siakhuyieta khulukendo lulwoo. Busa engila mala nono ekhuile wakame mwibina (sichekho)

Msaili: Namunyu wakana kulimo! Bali engoso seyandakhambwa, ekhoya babechukhulu bakhwakala

Lubakaya: Nono bali engoso seyandakhambwa, ekhoya babechukhulu bakhwakala. Nekholandi (aila kumukhono khumukongo) a centre wa kumukongo ano kumukhono sekwolao tawe. Nekholandi ekhoya omundu wolao kakhwakalao.

Msaili: Mmh! Nono abele khabolela babami?

Lubakaya: Eeh! Okhekhupa khuserikali yabene ta. Okhekhupa khumwala kwa bene tawe wase. Nochile aa, manya bakhakhuyete. Owenyile bubwami enje chimbeka chosi enja babasio bakhutikiye. Himbeka chiosi bakhutikiye wase. Nono ba akarikari nio bakhuyiete nono.

Situma: Kuli mbo efwe yaba khale simachamacha bali mungo omwo sirara silimo? Bali eeh! Chingokho chilimo? Bali eeh! Nono olola. Wakhacha womuchuma kabala sirara sasilimo ta aba mulaambana muriena. Yenyekhana muyetane. Seli engoso ta. Wakana wakhailwe. Bakho nende omundu mbo muchili kuno oli nende niowitikiya.

Msaili: Nono bali busolo busubiya andi bwalia Mwangale ...

Lubakaya: Bali busolo buli siluiya, andi bwalia Mwangale Khunasianda. Busolo siluiya. Osola bakhusola, bakhusola, bwakhaya. kakhukwakho, kakhaya.. omundu nio balomo oyo kaba

yeng'ene mala kacha kakwa khunasianda. Khusianda khusiangelame. Lundi bali omukesi sekebeka ta.

Situma: Nono sebabola bali baluiya ta. Nono busiku nebwicha oyo salaa ta. Salalinda buche mumwewe ta. Alola ali ekhafu yefwe echa wayene? Sikila oli khuluya. Lakini noli weng'ene, bali chomutelwa chilia solonambwa. Bakho nende bakhubina.

Msaili: Nesikhutuya okwa busa weng'ene. Nono oloma ne akachula ne babami bano nga kabolela Muskari Kombo ali Omulunda ' Nandaka, Kakunde, Munyeyi.... Kamasina kano kosi abarakho ka sina?**Lubakaya:** Oyo Omulunda. Kamufumianga ekholo yewe nga kelaa. Eyo bali kapa chiswa khuluanda. Yaana khukhwilaa ekholo yo Omulunda , Munyenye, Bakimba befula.nibo. Okimbanga efula yiche ekwe bandu beche balie, balime, babiale. Yani kamufumianga mbo anyole bulai obwo mala keche ayiete. Anyole bulai obwo keche akholele abandu musibala sisiewe. Akhaba ekholo yoo bona endai busa yaya. Wama mukholo endai busa, bona ewe omusomi busa, bona omanyile kimiima kino, sina sikila nakakhaba kari? Nono khumuchuba, khumuramo kamani, khumuramo bunyindafu, abekho omusani we kamayuba mala akhole kakenyikha.

Msaili: Nono Ekhumalilikha ndi aba mukambilakho basomi bano. Mumakali niko mulinako mubabolelakho muli sina?

Situma: Bali yolayo okhabolelwa. Wamwene cha mukari mala oulile kumwima kwenywe, limenya lilienywe. Sindu sibofu wamwene manya oli nanu, wenya obe nanu muchuli. Nawe muchuli bakhurebe bali wakhola si?

Lubakaya: Bulu bukali, nebaanya, bochakho.**Msaili:** Mrio muno, khufukilila khumbakho embakha. Nasima po

Kiambatisho 8: Idhini ya Kurugenzi ya Masomo ya Upeo

MASINDE MULIRO UNIVERSITY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY (MMUST)

Tel: 056-30870
Fax: 056-30153
E-mail: sgs@mmust.ac.ke
Website: www.mmust.ac.ke

P.O Box 190
Kakamega – 50100
Kenya

Directorate of Postgraduate Studies

Ref: MMU/COR: 509099

Date: 28th January, 2020

Eunice Nafula Neyole
EDK/H/01-55359/2017
P.O. Box 190-50100
KAKAMEGA

Dear Ms. Neyole,

RE: APPROVAL OF PROPOSAL

I am pleased to inform you that the Directorate of Postgraduate Studies has considered and approved your Ph.D proposal entitled: *'Ufiche Kama Mkakati wa Upole katika Matumizi ya Lugha Miongoni mwa Wabukusu kwa Mtazamo wa Mwingiliano Taaluma Kati ya Isimu Amali na Isimujamii'* and appointed the following as supervisors:

1. Dr. Fridah Miruka - Department of Languages- MMUST
2. Dr. Debora N. Amukowa - Maseno University

You are required to submit through your supervisor(s) progress reports every three months to the Director of Postgraduate Studies. Such reports should be copied to the following: Chairman, School of Arts & Social Sciences Graduate Studies Committee and Chairman, Department of Languages. Kindly adhere to research ethics consideration in conducting research.

It is the policy and regulations of the University that you observe a deadline of three years from the date of registration to complete your Ph.D thesis. Do not hesitate to consult this office in case of any problem encountered in the course of your work.

We wish you the best in your research and hope the study will make original contribution to knowledge.

Yours Sincerely,

Prof. John Obi
DIRECTOR, DIRECTORATE OF POSTGRADUATE STUDIES

Kiambatisho 9: Idhini ya Kamisheni ya Kitaifa, NACOSTI

REPUBLIC OF KENYA
National Commission for Science, Technology and Innovation
Ref No: 314720

NATIONAL COMMISSION FOR
SCIENCE, TECHNOLOGY & INNOVATION
Date of Issue: 06/May/2021

RESEARCH LICENSE

This is to Certify that **Ms. Eunice Nafusa Noyole** of **Masinde Muliro University of Science and Technology**, has been licensed to conduct research in **Bungoma** on the topic: **UPICHE KAMA MKAKATFWA UPOLE KATIKA MATUMIZI YA LUGHA MIONGONI MWA WABUKUSU KWA MTAZAMO WA MWINGILIANO-TAALUMA KATI YA ISIMU AMALI NA ISIMU JAMBI** for the period ending : **06/May/2022**.

License No: **NACOSTI/P/21/00273**

314720
Applicant Identification Number

Director General
NATIONAL COMMISSION FOR
SCIENCE, TECHNOLOGY &
INNOVATION

Verification QR Code

NOTE: This is a computer generated License. To verify the authenticity of this document, Scan the QR Code using QR scanner application.